A világ a padlásantennan át

Mindennapi élet és túlélés a kommunista Albániában, 1944–1997

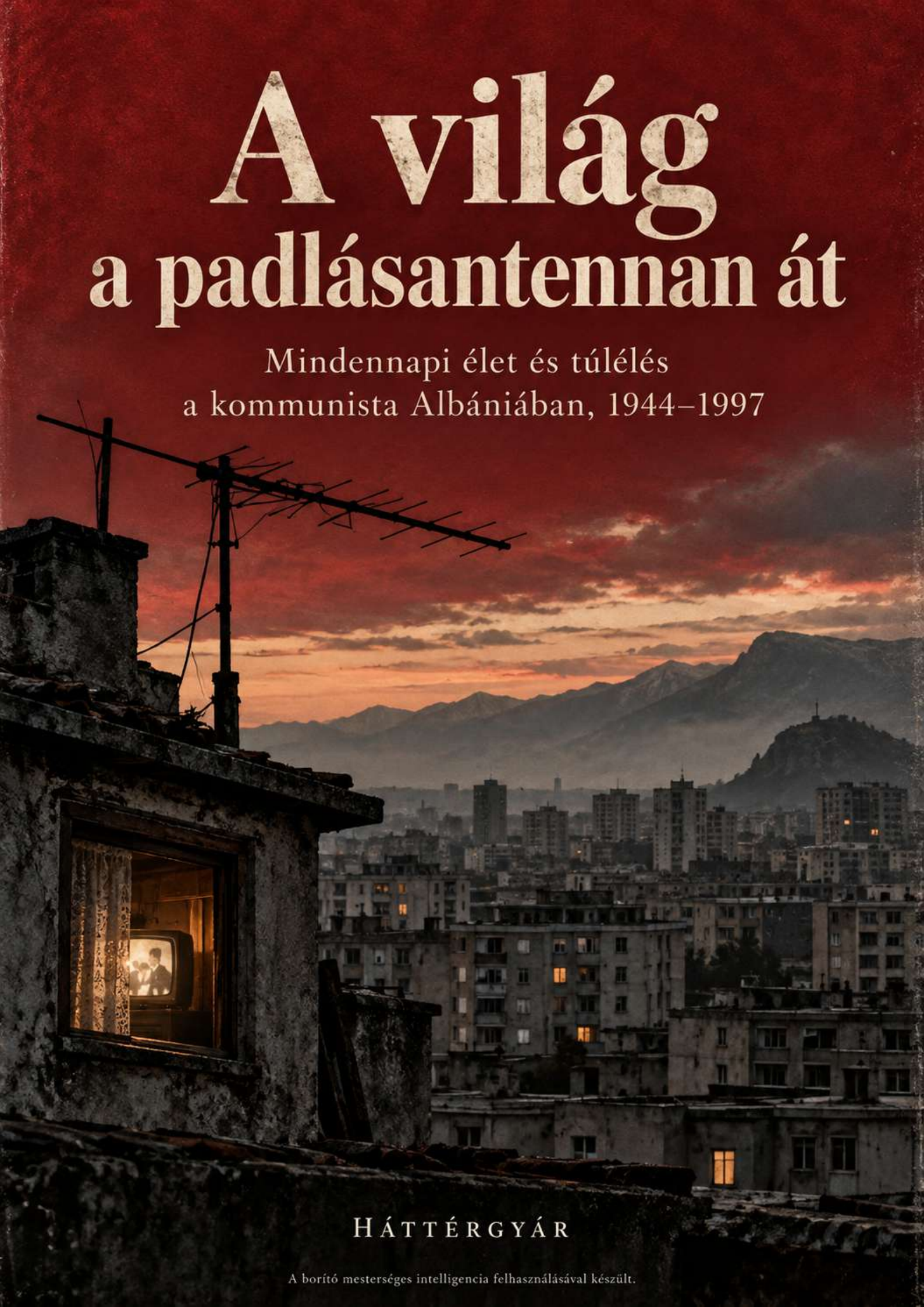

HÁTTÉRGYÁR

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

A VILÁG A PADLÁSANTENNÁN ÁT

Mindennapi élet és túlélés a kommunista Albániában, 1944–1997

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

HÁTTÉRGYÁR

Tartalom

1. A padlás titka 4

2. 1944: egy ország új urai 17

3. Enver Hoxha és a mindennapi hatalom 31

4. Lakás, utca, háztartás 41

5. A kenyér és az olaj nyomában 49

6. Ismerősök, szívességek, rejtett gazdaság 62

7. A falu kollektivizálása 73

8. A cukor városa: Maliq 85

9. Gyárkapu és munkanap 91

10. Gyermekkor vörös zászló alatt 101

11. A nők két munkanapja 110

12. Udvarlás, házasság, rokonság 119

13. Az ateista állam és a megmaradt hit 130

14. A Sigurimi árnyékában 143

15. A színpadon és a zárt ablak mögött 159

16. A bunkerország mindennapjai 170

17. Barátokból ellenségek: Albánia és a külvilág 179

18. Az utolsó évtized hiánya 188

19. A rendszer vége az utcákon 200

20. Hajók Itália felé 211

21. Szabadság a romok között 223

HÁTTÉRGYÁR

22. Az új pénz ígérete **231**

23. 1997: a megtakarítások után a rend is eltűnt **242**

24. Olasz katonák és az újrakezdés **257**

25. A diktatúra hosszú árnyéka **272**

Kronológia, 1944–1997 **285**

Fontosabb szereplők **290**

Felhasznált irodalom és források **293**

HÁTTÉRGYÁR

1. A padlás titka

Az albán tengerpart egyes pontjairól derült időben át lehet látni az Adria túlsó partjára, legalábbis a közelség érzete könnyen megtéveszti az embert. Olaszország mégis olyan távolinak tűnhetett a kommunista Albánia lakóinak, mint egy másik földrész. A határt őrizték, az utazást szigorúan ellenőrizték, a külvilágról szóló tájékoztatás állami felügyelet alatt állt. A távolság különös módon a televízió képernyőjén rövidült meg. Aki megfelelő készülékhez és antennához jutott, olykor egy másik ország hétköznapjaiba pillanthatott be anélkül, hogy elhagyta volna a saját lakását.

A nyugati televíziózás történetét könnyű volna egy ügyes szerelő és egy titokban a padlásra rejtett antenna romantikus meséjévé alakítani. A források azonban ennél összetettebb képet mutatnak. A külföldi műsorok vétele a földrajzi fekvéstől, a televízió típusától, az antennától, a házilag készített kiegészítőktől és az adott család kockázatvállalásától egyaránt függött. A nyugati országrészben olasz adások érhetők el, másutt görög vagy jugoszláv csatornák jelentek meg a képernyőn. Volt, ahol az antenna elrejtése, a készülék átalakítása vagy az ablak gondos elsötétítése szolgálta azt, hogy az esti

HÁTTÉRGYÁR

műsor ne keltsen feltűnést. A vétel lehetősége és a titkolózás mértéke korántsem volt egységes az országban.

Russell King és Julie Vullnetari a kommunista Albánia falusi életét vizsgálva olyan idősebb embereket kerestek fel, akik személyesen élték át a rendszer különböző korszakait. Kutatásuk egészében 120 szóbeli élettörténetet gyűjtöttek, a falusi mindennapokról szóló tanulmányukat mintegy nyolcvan beszélgetésre alapozták. A megkérdezettek között voltak földművelők, szövetkezeti dolgozók, állami gazdasági alkalmazottak, bolti eladók és más foglalkozású emberek. Az elbeszélések különösen azért fontosak, mert az ország gazdaságáról rendelkezésre álló számsorok nehezen mondják el, mit jelentett a nélkülözés egy család számára, és hogyan osztották be a nap óráit a munkavégzés, a várakozás, a beszerzés és az otthoni feladatok között.

Egy délalbániai faluban élő asszony úgy emlékezett, hogy családja a faluban kiosztott első két televízió egyikéhez jutott. A készülék megszerzése összefüggött a család politikailag kedvező megítélésével: egy háborús mártír hozzátartozóiként előnyt élveztek. A televízió azonban ettől még nem vált ingyenessé. A négyezer lekes

HÁTTÉRGYÁR

vételár felét tudták előteremteni, a többit rokonok segítségével kellett összegyűjteniük. Másik megkérdezettjük arra emlékezett, hogy a helyi néptanács vezetőjének közbenjárásával került fel a várólistára. Amikor hosszú idő elteltével elérkezett a soruk, szintén kölcsönt kellett kérniük. A készülék hazavitele után a környék gyerekei összegyűltek a házban, és az asszony elbeszélésében a közös televíziózás egy kis mozi élményét idézte.

A történetekből megérthető, hogy a televízió az albán faluban nem magától értetődő használati tárgy volt, hanem családi beruházás, társadalmi esemény és státusjelző. A pénz önmagában nem jelentett biztosítékot arra, hogy valaki hozzájuthat egy készülékhez. A helyi hatóságok engedélye, a várólisták, az ellátási korlátok és a család politikai besorolása is szerepet játszhatott. A szűkös kínálat olyan világot teremtett, amelyben az állam nemcsak a műsort, hanem közvetve a képernyőhöz való hozzáférést is befolyásolta. Egy tárgy birtoklása ezért sokat elárult arról, hogyan működött a hétköznapi hatalom.

A lakóházban összegyűlő szomszédok társasága sajátos közönséget alkotott. A televízió a közös élmény mellett a különbségeket is láthatóvá tette. Egyes

családoknak volt készülékük, másoknak nem; valaki tudott várni a vásárlásra, másoknak soha nem jutott rá pénze vagy megfelelő kapcsolata. Az esti műsorhoz a ház tulajdonosának jóindulata, a szomszédság viszonya és a családok közötti hallgatólagos szabályok is hozzátartoztak. Azt sem szabad feltételezni, hogy valamennyi közös tévézés tiltott külföldi adásokat jelentett. Albániának saját televíziója volt, és az állami csatorna nézése sokkal inkább illeszkedett a hivatalos kultúrafogyasztás rendjébe.

A hazai televízió adásait a politikai vezetés a tájékoztatás és a nevelés eszközének tekintette. A képernyőn a munka, a termelés, az állam ünnepei és a hivatalos kulturális értékek jelentek meg, természetesen nem kizárólag ezek. Az ideológiai ellenőrzés azonban szűkre szabta a megmutatható társadalmi valóság határait. A néző ugyanabból az eszközből, amely a hivatalos nézetek közvetítésére szolgált, a vételi körülményektől függően egészen más beszámolókat és életképeket is kaphatott. Ebben rejlett a külföldi televíziózás politikai jelentősége.

Az olasz műsorokban a reklámok, a szórakoztatás, a divat és a nyíltabb közéleti vita olyan tárgyi és társadalmi környezetet rajzoltak ki, amelyet az albán nézők

HÁTTÉRGYÁR

többsége nem tapasztalhatott meg személyesen. Az olaszországi hétköznapok televíziós változata természetesen szerkesztett kép volt: a reklám arra szolgált, hogy kívánatossá tegyen egy terméket, a szórakoztató műsor pedig nem az ország gazdasági és társadalmi ellentmondásait mutatta be. Mégis erőteljes összehasonlítási alapot kínált. Az albán állami üzletek kínálatát ismerő néző könnyen felismerhette, milyen fogyasztási lehetőségek maradnak számára elérhetetlenek.

Az olasz nyelv közelsége sok embernek gyakorlati előnyt is adott. Albániában a háború előtti olasz befolyás, a földrajzi kapcsolatok és a külföldi adások együttesen alakították az olasz nyelvhez fűződő viszonyt, bár ebből nem következik, hogy minden tévénéző értette volna a műsorokat. A képek, a zenék és a reklámok szavak nélkül is hordozhattak üzenetet. A fiatalabb nézők közül többen a televízió révén formáltak elképzeléseket Olaszországról; később az ország elhagyásának terveiben is szerepet játszhatott a képernyőn látott világ. A történeti szakirodalom erre nem véletlenül tekint a migrációs vágyak egyik kulturális forrásaként.

A külföldi adás élménye a politikai felügyelet alatt álló társadalomban egyúttal óvatosságot követelt. King és

Vullnetari visszaemlékezései beszélnek rejtett antennákról, házilag készített dekóderekről és a függönyök vagy takarók segítségével elsötétített ablakokról. Az ablak eltakarása önmagában is sokatmondó: a nézők attól tartottak, hogy valaki kívülről észreveszi, mit néznek. A szomszéd lehetett barát, rokon, alkalmi nézőtárs, de akár olyan ember is, aki a látottakról jelentést ad. A veszély pontos mértéke és a hatósági fellépés gyakorisága helyszínenként, korszakonként és az érintettek politikai megítélése szerint különbözhetett; a visszaemlékezések elsősorban az átélt bizonytalanságról tájékoztatnak.

Érdemes elképzelni a rejtett vétel technikai és társadalmi előfeltételeit. Először készülékre volt szükség, amely drága, ritka és nem feltétlenül szabadon megvásárolható áru volt. Meg kellett találni azt az embert, aki értett az antennákhoz vagy a készülék átalakításához. Ezután meg kellett állapodni arról, kik tudhatnak a külföldi műsorról, és kiknek nem tanácsos beszélni róla. Az alkatrészek megszerzése, az ügyes kezű ismerős közreműködése és a szomszédok diszkréciója ugyanabba az informális kapcsolatrendszerbe illeszkedett, amely máskor élelmiszerhez, ruhához vagy háztartási eszközhöz segítette a családokat.

HÁTTÉRGYÁR

A házilag átalakított televíziók története ezért a hiánygazdaság történetének is része. A tervezett gazdaság szigorú elosztási rendszere mellett rengeteg apró, alulról szerveződő megoldás született. Aki egy terméket hivatalos úton nem tudott megszerezni, rokoni szívességet kért, elcserélt valamit, vagy felkutatta azt a műszaki megoldást, amely a meglévő eszközt használhatóbbá tette. Ezeknek a praktikáknak egy része megengedett volt, mások a szabályozás szürke zónájába estek, megint mások a politikai ellenőrzés tilalmaiba ütköztek. Az albán hétköznapok megértéséhez az ilyen apró döntések világa legalább olyan fontos, mint a párt kongresszusai.

A televízióval kapcsolatos emlékek feltárják a hivatalos egyenlőség és a mindennapi különbségek ellentmondását. A társadalmi helyzetet az állami ideológia a munkához és a rendszer iránti hűséghez kötötte, az elosztásban pedig ténylegesen előnyöket élvezhettek bizonyos csoportok. A politikailag megbízható család, a vezető, a megfelelő kapcsolatokkal rendelkező ember és a különleges ellátásra jogosult dolgozó nem ugyanabból a körből választhatott, mint egy gyanúsnak minősített család. A rendszer ellenfeleinek gyermekei az oktatásban is korlátozásokba ütközhettek.

HÁTTÉRGYÁR

A társadalmi megkülönböztetés gyakran egyetlen hétköznapi kérdésben vált tapinthatóvá: ki kaphat televíziót, ki tanulhat tovább, ki juthat jobb lakáshoz, kinek a kérelme kerül előre.

A falusi életet rekonstruáló kutatók egyik fontos megállapítása szerint a hiány nem egyszeri válság volt, hanem a hétköznapokat tartósan alakító állapot. Bizonyos alapélelmiszereket listák alapján osztottak ki; más termékekből érkezés szerint jutott annak, aki elég korán odaért, és akinek maradt pénze a vásárlásra. A zöldség, a gyümölcs vagy a hal kínálata ingadozott, a szállítás és a tárolás hiányosságai pedig olykor tovább szűkítették a hozzáférést. Ebben a világban egy háztartási eszköz vagy egy ruhadarab megszerzése jelentős családi eseménnyé válhatott. A nyugati televízió képei a saját tapasztalatokkal összevetve nyerték el erejüket.

A legérdekesebb történetek közül több első pillantásra jelentéktelennek tűnik. Egy boltvezető visszaemlékezése megmutatja, hogyan kellett a családok létszáma alapján vezetni az olaj, a cukor és a tésztafélék kiosztásának nyilvántartását. Egy másik eladó azt mesélte, milyen veszekedések és tülekedések alakultak ki az üzlet előtt, amikor túl sok ember próbálta ugyanabban az órában

megszerezni az aznapi szükségleteket. A televíziót néző gyerekek és a sorban álló felnőttek ugyanannak a társadalomnak az alakjai voltak. Az állami elosztás mindkettőjük életében meghatározta a lehetőségek körét, a családi együttműködés pedig igyekezett tágítani ezt a kört.

Az albán diktatúra elszigeteltségéről gyakran úgy beszélnek, mintha az ország határain belül teljes információs csend uralkodott volna. A külföldi televíziózás története arra figyelmeztet, hogy az ellenőrzés szigorúságát nem szabad összetéveszteni annak teljes sikerével. A hatalom szabályozhatta az utazást, korlátozhatta a kiadványokat és üldözhette a külföldi adások hallgatóit vagy nézőit, de a rádió- és televízióhullámok nem igazodtak az államhatárokhoz. A vételhez szükséges tudás és a családok közötti bizalom olyan réseket nyitott, amelyeken keresztül a külvilág jelen lehetett az otthonokban.

Ebből azonban az ellenkező véglet sem következik. Az olasz televízió nem tette szabad társadalommá Albániát. Az információ a műsort nézők körében terjedhetett, a külföldi adások részleges és időnként torz képet adhattak a látott országról, a politikai vélemény nyílt megfogalmazása továbbra is veszélyes maradhatott. A

szabad nézelődés és a szabad cselekvés két külön dolog volt. A család, amelynek egyik szobájában olasz dalok szóltak, másnap ugyanúgy sorba állhatott az olajért, és ugyanúgy számolnia kellett azzal, hogy egy megjegyzése a munkahelyén vagy az iskolában bajt okoz.

A televízió előtt ülő emberek életét a földrajzi és társadalmi különbségek is meghatározták. Tirana, a tengerpart, a déli határvidék és a távoli északi hegyvidék nem ugyanazt az országot jelentette a mindennapi lehetőségek szempontjából. A munka jellege, a közlekedés, az iskola közelsége, a helyi boltok ellátása és az állami tisztviselőkkel való kapcsolat különböző tapasztalatokat eredményezett. A rendszer mindenütt ugyanarra az ideológiai rendre hivatkozott, de az egyes vidékeken eltérő módon jelent meg a gazdaság és az ellenőrzés. A külföldi műsorok vételének földrajzi eloszlása ezt a sokféleséget különösen szemléletesen mutatja meg.

Az elszigetelődés időben sem volt változatlan. A háború utáni Albánia előbb szoros kapcsolatban állt Jugoszláviával, később a Szovjetunióval, majd hosszú ideig Kínával. A sorozatos szakítások után a hetvenes évek végétől egyre erősebb lett az önellátás kényszere, miközben az ipari beruházások és a katonai kiadások

súlyos terheket róttak a gazdaságra. A televíziók, háztartási eszközök és élelmiszerek hiányát ezért nem lehet pusztán az ország általános szegénységével magyarázni. Az állam gazdasági döntései, külpolitikai fordulatai és elosztási prioritásai közvetlenül befolyásolták, milyen világot tapasztaltak a családok a boltokban és otthon.

A diktatúra emlékezete sem egységes. Az interjúkban a fizikai munka terhe, a nélkülözés és a félelem mellett néha megjelent a közösségi kapcsolatok, a kölcsönös segítség vagy az oktatás nyújtotta lehetőségek emléke is. Ezt a sokféleséget meg kell őrizni anélkül, hogy a politikai elnyomást vagy az élelmiszerhiányt megszépítenénk. A visszaemlékezés mindig a későbbi élethelyzetből tekint vissza egy korábbi korszakra: aki a rendszerváltás után munkanélkülivé vált, másként idézhette fel az állami munkahely biztonságát, mint aki a diktatúra éveiben börtönt vagy internálást szenvedett el. A történész feladata e különböző tapasztalatok összevetése.

A padlásantenna ezért alkalmas arra, hogy a könyv történetét elindítsa, de nem zárhatja magába a korszakot. Az antennát tartó családot meg kell ismernünk a televízió kikapcsolása után is. Tudnunk kell,

hol dolgoztak a szülők, hogyan került az étel az asztalra, mi alapján kapott iskolai vagy munkahelyi lehetőséget a gyermek, és milyen szabályok között lehetett lakóhelyet változtatni. Meg kell értenünk, miért volt természetes a politikai hűség igazolása egy hétköznapi ügyben, és hogyan válhattak az ismerősök segítségre is, veszélyre is alkalmas kapcsolatokká.

Van egy későbbi történeti pillanat, amely új jelentést ad a tévéképernyőnek. Amikor 1990-ben és 1991-ben megnyílt a lehetőség a menekülésre, sok albán olyan országok felé indult, amelyekről addig leginkább közvetett benyomásai voltak. Olaszország korábban műsorok, arcok és tárgyak képeiből állt össze; a tengeren átkelő ember számára hirtelen valóságos célállomássá vált. A külvilág előbb érkezett meg az albán otthonokba, mint ahogy az emberek tömegesen elindulhattak volna felé. A képernyőn látott ígéretek és az új élet tényleges nehézségei közti távolság később a rendszerváltás történetének is része lett.

A következő években a pénz, a bizalom és az állam szerepéről alkotott kép ismét radikálisan megváltozott. Az 1990-es évek közepén a rendkívüli hozamokat ígérő pénzügyi társaságok sokakat arra késztettek, hogy eladják vagyonuk egy részét, vagy külföldről érkező

HÁTTÉRGYÁR

megtakarításaikat befektessék. A korábbi nélkülözés után a gyors gyarapodás lehetősége csábítónak bizonyult, a gyenge bankrendszer és a politikai kapcsolatok pedig nehezítették a veszélyek felismerését. A családok mindennapi döntéseit évtizedeken keresztül a korlátokhoz való alkalmazkodás határozta meg; a piacgazdaság első éveiben másfajta kockázatokkal találkoztak, amelyekre az új intézmények nem adtak megfelelő védelmet.

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan vezethetett a kommunista diktatúra után néhány évvel a pénzügyi összeomlás az állami rend széthullásához, vissza kell mennünk a történet elejére. A televízió képernyőjén megjelenő nyugati világ, az üzlet előtt várakozó család, a szövetkezetben dolgozó asszony és a betéteit elveszítő ember élete ugyanannak az országnak a történetéhez tartozik. Ennek a történetnek a meghatározó fordulata 1944-ben következett be, amikor a háború végén új politikai vezetés vette át a hatalmat, és hozzáfogott a társadalom átalakításához.

HÁTTÉRGYÁR

2. 1944: egy ország új urai

1944 végén Albánia a második világháború romjai között keresett új politikai rendet. A partizánmozgalomból kiemelkedő kommunista vezetés olyan ország fölött szerzett ellenőrzést, amelynek lakossága túlnyomórészt vidéken élt, a gazdaságot pedig mezőgazdasági termelés, csekély ipari kapacitás és jelentős területi különbségek jellemezték. A háborút megelőző évtizedekben az államhatalom sok helyen csak közvetett módon volt jelen, a családi és helyi kapcsolatok pedig meghatározó szerepet játszottak a közösségek életében. A kommunista hatalomátvétel után az új vezetés ezeknek a viszonyoknak is nekilátott az átrendezéséhez.

A változás megértéséhez nem elegendő a pártvezetők és a kormányalakítások felsorolása. A szántóföld, a víz, az erdő, a műhely, a bolt és a vallási intézmény egyaránt a társadalmi rend része volt. A tulajdonviszonyokból következett, kinek volt megélhetése, kinek kellett más földjén dolgoznia, ki kérhetett kölcsönt, és kihez lehetett segítségért fordulni. Az új rendszer éppen ezekbe a hétköznapi összefüggésekbe avatkozott be. Államosítással, földreformmal, később kollektivizálással

HÁTTÉRGYÁR

és a lakosság politikai besorolásával alakította át az emberek mozgásterét.

A kommunisták számára a hatalom megszerzése a háborús győzelem folytatásának számított. Enver Hoxha és környezete a partizánhadsereg szervezetére és a kialakuló állami apparátusra támaszkodva igyekezett megszilárdítani az új rendet. A politikai ellenfelekkel szembeni fellépést a háborúban tanúsított magatartás, az együttműködés vagy az árulás vádjai is keretezték. A különböző társadalmi csoportokat a vezetés az új állam támogatói vagy ellenfelei közé sorolta, és a besorolásnak gyorsan kézzelfogható következményei lettek. Az ilyen osztályozás idővel nemcsak az érintettek személyes sorsát, hanem gyermekeik lehetőségeit is alakította.

Elez Biberaj Albánia rendszerváltásáról szóló történeti munkájában az 1944 utáni időszakot a politikai ellenzék felszámolásával, a gazdaság állami irányításának kiépítésével és a szovjet típusú intézmények átvételével jellemzi. A történet későbbi, demokratizálódással foglalkozó részeiben éppen e hagyaték jelentőségére tér vissza. Az egykori állampárt és a politikai ellenfelei közötti küzdelmek ugyanis olyan társadalomban bontakoztak ki, amelynek intézményei évtizedeken át egyetlen párt vezetéséhez igazodtak. A múltbeli rendet

HÁTTÉRGYÁR

ezért a rendszerváltás után sem lehetett egyik napról a másikra helyettesíteni működő jogállami, pénzügyi és közigazgatási szervezetekkel.

A háború utáni földreform a vidéki lakosság számára a legközvetlenebb változások közé tartozott. A nagybirtokok és egyházi földek sorsának rendezését a földnélküliek vagy kevés földdel rendelkezők érdekeire hivatkozva indokolták. Sok parasztnak a saját föld megszerzése valóban kedvező fordulatot jelenthetett. A földosztás azonban egy hosszabb folyamat korai szakasza volt. A későbbi kollektivizálás során az egyéni gazdálkodás terét fokozatosan szűkítették, és a földhöz való viszonyt ismét az állam által meghatározott szervezeti keretek közé terelték. A rövid ideig megtapasztalt tulajdonosi önállóság és a későbbi szövetkezeti fegyelem között jelentős különbség volt.

Artan R. Hoxha a délkelet-albániai Maliq térségének történetén keresztül mutatja meg a változás összetettségét. A vidék egyik meghatározó eleme a mocsaras síkság volt, amelyet a helyi lakosok sokféleképpen használtak: halásztak, állatokat legeltettek, nádat gyűjtöttek, és a környező földeket művelték. Az áradások és a malária ugyanakkor súlyos nehézségeket okoztak. A kommunista vezetés a mocsár

lecsapolásában a modernizáció látványos lehetőségét látta. A terület rendezését nemcsak műszaki feladatnak tekintette, hanem az új állam társadalomformáló képességének bizonyítékaként mutatta be.

Az 1946-ban megindított maliqi munkálatok a kommunista korszak első nagy infrastrukturális vállalkozásai közé tartoztak. Csatornákat ástak, megkezdték a terület átalakítását, majd később a cukorrépa-termesztés és a cukoripar kapott kiemelt szerepet. Az állam gyárat, munkástelepülést és új falvakat létesített; műszaki szakembereket, munkásokat és mezőgazdasági dolgozókat telepített a térségbe. Ezeket a változásokat nem lehet pusztán veszteségként leírni, mert a mocsaras vidék lakói előtt új egészségügyi, közlekedési és foglalkoztatási lehetőségek is megnyíltak. Ugyanakkor az átalakítás a helyben kialakult tudást, birtokviszonyokat és gazdálkodási szokásokat is háttérbe szorította, miközben az állami tervezés egyre több részletet igyekezett ellenőrizni.

A maliqi történet különösen fontos korrekciója annak a képnek, amely a kommunista Albániát csupán mozdulatlan, minden fejlődéstől elzárt országnak mutatja. Az új rendszer látványos építkezéseket és társadalmi mobilizációt indított el. A korábbi szegénység,

HÁTTÉRGYÁR

a vidéki betegségek, az elzárt települések és az írástudatlanság valós problémák voltak. Az állam az ezekre adott válaszait saját politikai jogosultságának igazolására használta. A kérdés ezért nem az, történt-e modernizáció, hanem az, kinek a kezében összpontosult az erről szóló döntés, kik fizették meg a változások árát, és milyen szabadságot engedett meg az új intézményi rend.

A háború utáni Albánia társadalmi átalakulása külső kapcsolatok nélkül aligha lett volna megvalósítható az elképzelt ütemben. A kommunista vezetés előbb Jugoszláviára támaszkodott, majd az 1948-as szakítást követően a Szovjetunióhoz fordult. A külföldi támogatás gépeket, szakértelmet, ipari és mezőgazdasági mintákat, valamint politikai modellt is jelentett. Az ország későbbi önellátási retorikájából visszatekintve könnyű elfelejteni, mennyire fontos szerepet játszottak a külső források az első évtizedek beruházásaiban. A majdani elszigeteltség történetének része az is, hogy Albánia egykor több külföldi szövetségesétől kapott segítséget társadalmi és gazdasági átalakításához.

A politikai rendszer kiépülésével párhuzamosan átalakult a közéleti beszéd. A párt saját szerepét a nemzeti függetlenség, a háborús ellenállás és a

HÁTTÉRGYÁR

társadalmi haladás megtestesítőjeként mutatta be. A korábbi elitek, a politikai riválisok, az egyházi vezetők és a rendszer kritikusai ezzel szemben könnyen a hivatalos gyanú körébe kerülhettek. Az államhatalom és a pártapparátus összefonódása csökkentette annak lehetőségét, hogy a helyi közösségek autonóm módon szervezzék meg az életüket. A döntések végrehajtásának eszközei a mindennapi adminisztrációban éppúgy jelen voltak, mint a rendőri ellenőrzésben.

Az új ideológiai rend a családokon belül is érezhetővé vált. A gyerekeknek az iskolában más történelmi és politikai fogalmakat tanítottak, mint amilyeneket idősebb rokonaiktól hallhattak. Az iskolai előmenetel és a szakmai pálya egyre inkább állami intézményeken keresztül vezetett, amelyekben a politikai megbízhatóság jelentős szerepet játszott. A felnőtteknek a munkahelyi gyűléseken és nyilvános alkalmakon alkalmazkodniuk kellett az új nyelvezethez. A nézetkülönbségek a magánbeszélgetésekbe szorulhattak, de még ott sem tűnt el a következményektől való félelem.

Az államosítás és a tervutasításos gazdaság kiépítése a kereskedelemben, az iparban és a fogyasztásban is hosszú távú következményeket hozott. A magánvállalkozás lehetőségeinek szűkülésével a

termelést és az elosztást egyre inkább állami intézmények szervezték. A lakosság számára az áruhoz jutás nem kizárólag piaci kérdés lett, hanem jogosultságok, engedélyek és tervszámok rendszerébe illeszkedett. A régi kapcsolatok nem szűntek meg; sok esetben új feladatot kaptak, amikor egy családnak alkatrészre, élelemre vagy jobb munkalehetőségre volt szüksége. Így kezdett kialakulni az a kettős világ, amelyben a hivatalos szabályok és az informális szívességek egymás mellett működtek.

A vallási életet is fokozatosan korlátozta az új hatalom. A katolikus, ortodox és muszlim intézmények jelentősége Albánia egyes vidékein nagyon különböző volt, a vallás és a helyi társadalom kapcsolatai pedig sok évszázados hagyományokon nyugodtak. A kommunista vezetés ezekben az önálló tekintélyekben és kapcsolatrendszerekben politikai riválist is láthatott. A teljes vallásellenes kampány és az istentiszteletek betiltása későbbi fejlemény, amely 1967-ben kapott meghatározó lendületet; az előzményei azonban már a hatalomátvétel utáni években megjelentek. A későbbi családi titkolózás és a vallási hagyományok rejtett továbbélése ebből a történetből érthető meg.

HÁTTÉRGYÁR

A korszak gazdasági változásai nem egyszerre és nem azonos mértékben érték el az ország minden területét. Az új gyárak és beruházások egyes településeken munkalehetőséget, új lakóházakat, iskolát vagy rendelőt hoztak. Más vidékeken továbbra is meghatározó maradt a kézi mezőgazdasági munka, a rossz közlekedés és az ellátás bizonytalansága. A városi és falusi lakosság aránya évtizedeken keresztül csak lassan változott, részben azért, mert az állam szigorúan ellenőrizte a belső vándorlást. A vidéki népesség megtartása a kollektivizált mezőgazdaság munkaerőigényét szolgálta, miközben a lakóhely szabad megválasztását is korlátozta.

Amikor tehát az ötvenes évek elején valaki az új Albániáról beszélt, különböző tapasztalatok férhettek meg ugyanazon fogalom alatt. Egyesek új iskolát vagy állást kaptak, mások elvesztették a korábban birtokolt földjüket, vállalkozásukat vagy társadalmi helyzetüket. A gazdasági fejlődési ígéretek valódi szükségletekre válaszoltak, de végrehajtásuk egy olyan politikai rendszerhez kötődött, amely kevés teret hagyott a nyílt ellenkezésnek. A megépített csatorna és a bezárt közéleti lehetőség ugyanannak a korszaknak két, egymástól elválaszthatatlan vonása.

HÁTTÉRGYÁR

Az új hatalom hosszú távú sikerét az is segítette, hogy az állam fokozatosan a mindennapi élet kapuőrévé vált. Munka, oktatás, lakóhely, ellátás, szakmai előmenetel és számos társadalmi szolgáltatás olyan intézményekhez kapcsolódott, amelyekben a párt meghatározó szerepet játszott. Ez a függés túlélte az egyes gazdasági kampányokat és külpolitikai fordulatokat. A lakosság egy része alkalmazkodott, mások ellenálltak, sokan pedig olyan stratégiákat dolgoztak ki, amelyekkel az állam elvárásai mellett próbálták megőrizni családjuk érdekeit és személyes méltóságukat.

A kommunista Albánia hétköznapi világa ebből a háború utáni átrendeződésből nőtt ki. A későbbi televíziós antenna, a boltvezető mérlege, a szövetkezeti munkanap és a helyi hatóság által jóváhagyott vásárlás mögött egyaránt ott állt a negyvenes évek közepén létrejövő politikai és gazdasági szerkezet. A következő fejezetben Enver Hoxha vezetésének természetét és a hétköznapi hatalomgyakorlás eszközeit vizsgáljuk meg: hogyan vált a párt iránti hűség a társadalmi lehetőségek mércéjévé, és milyen következményei lettek annak, ha egy család a hatóság szemében nem tartozott a megbízhatók közé.

HÁTTÉRGYÁR

A televízió megvásárlásának körülményei külön figyelmet érdemelnek, mert a készülék ára és a hozzáférés szabályai két külön korlátot állítottak. King és Vullnetari délalbániai interjúiban az egyik család négyezer, a másik háromezer-ötszáz lekért jutott készülékhez. A két ár önmagában keveset mond az országos árszintről, ám mindkét elbeszélésben a rokoni kölcsön a történet része. Az első televízió tehát olyan vásárlás volt, amelybe a tágabb család is befektetett, és amelynek közösségi jelentősége már jóval a készülék bekapcsolása előtt megszületett. A néptanácsi engedély, a szűkös készlet és a pénz előteremtése együtt döntötte el, mikor jelenhet meg a képernyő egy háztartásban.

Az állami és a külföldi televíziózás közti különbséget a nézők nem feltétlenül hírműsorok összehasonlításából ismerték fel. Az albán állami adás politikai híradása mellett az olasz képernyőről érkező nyelv, gyorsabb ritmusú szórakoztatás, reklám és a hétköznapi társalgás ábrázolása volt a legerősebb tapasztalat. A reklámokban szereplő termékek abból a szempontból is különlegesek voltak, hogy vásárlásra ösztönöztek ott, ahol a helyi üzletben a választás lehetősége korlátozott maradt. A műsorok nyugati életszínvonalról kialakított képe ugyanakkor szelektív volt; a televíziós fogyasztás ígéretét

HÁTTÉRGYÁR

nem lehet összetéveszteni az olasz lakosság egészének tényleges életkörülményeivel.

A külföldi adásokat fogó háztartásban a technikai ismeret és a politikai óvatosság egymás mellett jelent meg. Az interjúkban szó esik házilag készített kiegészítőkről, elrejtett antennákról és letakart ablakokról. A módszerekből nem lehet egyetlen országosan elterjedt eljárást rekonstruálni, de a közös vonás jól látható: a nézők egy részének fel kellett készülnie arra, hogy a képernyőn látottak magyarázatra szorulnak a külvilág előtt. A kockázat nem kizárólag az ellenőrzés tényleges jelenlétéből következett. Az a bizonytalanság is befolyásolta a magatartást, hogy a szomszédok közül kiben lehet megbízni, és milyen következménnyel járhat egy mások által is hallott olasz mondat vagy zeneszám.

A háborús években Albánia társadalma különböző megszálló hatalmak, fegyveres ellenállási csoportok és helyi politikai szereplők között élt. Az 1939-es olasz megszállás, majd az 1943-as olasz fegyverletétel után bekövetkező német katonai jelenlét egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy az ország belső politikai viszonyai rendkívül élesen megosztottá váljanak. Az ellenállási mozgalmak nem kizárólag a megszállókkal szemben határozták meg

HÁTTÉRGYÁR

magukat, hanem egymással is versengtek a háború utáni rend kialakításáért. Ennek következményei a felszabadulást követően sem szűntek meg: sok családnak korábbi politikai állásfoglalása, kapcsolatai és a háborús helyzetben hozott döntései alapján kellett bizonyítania, hogy van helye az új társadalomban. A kommunisták uralmának megszilárdulása ezért egyeseknek felemelkedést, másoknak politikai és egzisztenciális veszteséget jelentett.

A negyvenes évek végén az állam rendkívüli gyorsasággal igyekezett megváltoztatni azt, hogy ki rendelkezhet üzlettel, műhellyel vagy jelentősebb mezőgazdasági termelőeszközzel. A tulajdonviszonyok átalakítása a gazdasági hatalom újraelosztását jelentette, de egyúttal a közösségek belső tekintélyrendjét is megingatta. A korábban önálló iparosok és kereskedők nem ugyanazokkal a lehetőségekkel számolhattak, mint az állami szektorhoz kapcsolódó új tisztviselők. A társadalmi rang helyébe nem a rang teljes hiánya lépett, hanem egy másként igazolt hierarchia: a politikai megbízhatóság, a háborús érdem és az új apparátushoz való kötődés az anyagi lehetőségekre is hatott. Egy üzlet bezárása vagy államosítása a tulajdonos családján kívül a korábbi alkalmazottak és beszállítók sorsát is

HÁTTÉRGYÁR

módosíthatta.

Az új politikai rend egyik legmélyebb változása a kiszámíthatóság kérdéséhez kapcsolódott. Aki falujában korábban a rokonság vagy a helyi elöljáró segítségével intézte ügyeit, azt a mind inkább egységesülő állami szervek új szabályoknak rendelték alá. Ugyanakkor a helyi tisztviselő továbbra is személy volt, saját kapcsolatokkal és előítéletekkel. Ez a kettősség magyarázza, miért maradt fontos az ismeretség és a közbenjárás akkor is, amikor a hatalom a személyes függések felszámolásáról beszélt. A hatósághoz forduló családnak a formális jogosultság mellett azt is mérlegelnie kellett, ki járhat közben érte, és mennyire kockázatos egy korábbi politikai kapcsolat felelevenítése.

A politikai ellenség fogalma a társadalom széles köreit érinthette, mert a rendszer egy személy jelenlegi magatartását gyakran a család múltjával együtt értékelte. A pártállam szemében az előélet nem kizárólag történeti adat volt: hosszú évekig hatással lehetett egy tanulmányi vagy munkahelyi kérelem elbírálására. A családtagok így olyan döntések következményeit is viselhették, amelyeket maguk nem hoztak meg. Az 1944 utáni történetet ezért nem célszerű kizárólag a politikai vezetők, a miniszterek és a hadsereg szemszögéből

HÁTTÉRGYÁR

elmondani. A hivatalnok asztalára kerülő életrajz, az új munkakönyv vagy a lakóhelyi nyilvántartás ugyanolyan jellegzetes dokumentumai voltak a korszaknak, mint a párthatározatok.

A földrajzi különbségek sok félreértést megelőznek. A nyugati parti területeken az olasz adások jelentették a legkézenfekvőbb külföldi forrást, a déli és keleti határvidékeken azonban a görög és jugoszláv televízió is számításba jöhetett. A vétel minősége a domborzattól, az időjárástól és a felszereléstől is függött. Ezért nem volna pontos azt mondani, hogy a kommunista Albániában minden televíziótulajdonos ugyanazt a nyugati nyilvánosságot látta. A különböző régiók más nyelvhez, más televíziós műfajokhoz és más szomszédos országok képéhez jutottak közel, ami később a kivándorlási terveket is különböző irányokba terelhette.

HÁTTÉRGYÁR

3. Enver Hoxha és a mindennapi hatalom

A diktatúra a hétköznapokban ritkán jelent meg úgy, ahogyan a politikai történelem összefoglalóiban szerepel: egyetlen ember döntéseként, egyetlen rendeletként, egyetlen kihirdetett tilalomként. A faluban a helyi tanács elnöke, a termelőszövetkezet vezetője, az iskolában a tanár, a gyárban a párttitkár, a városban a lakáskiutalásról döntő tisztviselő közvetítette a hatalmat. Az ország élén Enver Hoxha állt, de a szabályok és a kivételek közötti mozgásteret az emberek közvetlenül ezekkel a kisebb hatalmú szereplőkkel tapasztalták meg. Egy-egy hivatalos döntés különböző következményekkel járhatott attól függően, ki volt az érintett család, melyik városrészben vagy faluban élt, és mit tartott róla számon az állam.

A pártállam kiépülésében az ideológiai szavaknak gyakorlati következményei voltak. A munkás, a szegényparaszt és a partizánmúltat felmutató család előnyös politikai kategóriának számíthatott, míg a korábbi tulajdonosi rétegekhez, vallási intézményekhez vagy üldözött személyekhez fűződő kapcsolat hátrányt jelenthetett. A kategóriák között azonban nem minden

HÁTTÉRGYÁR

emberi sors illeszkedett egyszerűen az előírt osztályrajzba. Az 1945 utáni állam egyszerre ígért felemelkedést és szabott korlátokat, amelyek adott esetben a következő nemzedékek iskoláztatását és foglalkoztatását is befolyásolták.

Elez Biberaj és Blendi Fevziu politikai történeti feldolgozásai alapján kirajzolódik, milyen fontos volt a vezetés számára a párton belüli fegyelem fenntartása. A vezető garnitúrában bekövetkező változások a társadalom számára gyakran váratlanul jelentkeztek: tegnap még ünnepelt miniszter vagy tábornok másnap gyanúsítottá vált, s az ilyen ügyek következményei a családi és intézményi kapcsolatokban is érezhetővé váltak. Egy életpályát nem kizárólag a szakmai teljesítmény vagy a munkafegyelem alakított, hanem az is, hogy az illető melyik hálózathoz tartozott és kivel került kapcsolatba.

A hoxhai hatalomgyakorlás sajátossága, hogy az albán vezetés egyre több korábbi szövetségesétől távolodott el. A Jugoszláviával 1948-ban történt szakítás, majd a Szovjetunióval az 1960-as évek elején kiéleződő konfliktus után a kínai kapcsolat biztosított anyagi, műszaki és politikai hátteret. Amikor az 1970-es évek végén ez a viszony is megszakadt, a nemzeti önellátás

követelése egyre súlyosabb gazdasági környezetbe került. A politikai fordulatok nem kizárólag a külügyminiszterek vagy pártvezetők munkáját változtatták meg: a gépek alkatrészellátását, az ipari beruházások jövőjét, végső soron a boltok kínálatát is érintették.

A nemzeti függetlenség és a külső fenyegetés kérdése a hivatalos nyelv állandó eleme volt. Albánia korábbi történetében valóban súlyos szerepet játszottak a nagyhatalmi beavatkozások, a második világháború pedig friss emléknek számított. A rezsim ezt a történeti tapasztalatot egy olyan politikai világkép szolgálatába állította, amelyben szinte minden eltérő vélemény mögött ellenséges befolyást lehetett gyanítani. A külföldi kapcsolatok beszűkülése ezzel önmagát is erősítette: minél kevesebb ellenőrizhető hír érkezett kívülről, annál nagyobb szerephez jutott a hivatalos értelmezés.

Az állam jelenléte már az iskolai életben érzékelhetővé vált. A gyermekek megtanulták a rendszer alapvető történeti elbeszélését: a megszállás elleni küzdelem, a partizánok áldozata, az új társadalom építése és Hoxha vezető szerepe egymáshoz kapcsolt képet alkotott. Az ünnepségeken, a felvonulásokon és a közösségi munkában ezt a történetet újra és újra megerősítették. A

gyermek számára ugyanakkor az iskolai beszédmód nem feltétlenül fedte a családi környezetet. Odahaza a felnőttek olykor másképpen emlékeztek a háborúra, más véleményt mondtak a vezetőkről, vagy egyszerűen hallgattak azokról a témákról, amelyek kockázatosnak számítottak.

Lea Ypi visszaemlékezésének egyik jelentősége éppen abban áll, hogy megmutatja, mennyire eltérő tudásszintek élhettek együtt ugyanabban a családban. A gyermek a hivatalos tanításokból alkot képet, miközben a felnőttek a múlt személyes veszteségeit és a politikai elhallgatások okait is ismerik. Ezt a forrást elsősorban a késői diktatúra lelki és családi tapasztalatának megértéséhez használhatjuk, és nem tekinthetjük az összes albán háztartás reprezentatív mintájának. Az emlékezés kivételesen érzékenyen mutatja meg, hogyan élhettek egymás mellett az otthoni biztonságra törekvés és a nyilvános lojalitás elvárásai.

A munkahelyi pártszervezetek működése hozzátartozott ahhoz, amit az albán állam a társadalom politikai nevelésének nevezett. A termelési beszámoló és az erkölcsi-politikai értékelés nem vált el élesen egymástól: a munkafegyelem, a közösségi részvétel, a kritikához és önkritikához való viszony egyaránt

HÁTTÉRGYÁR

figyelmet kaphatott. A munkahely sok ember számára a fizetésen kívül az elosztás és a társadalmi megbecsülés központja is volt. A rendszer ebből következően olyan függőségeket hozott létre, amelyek a munkaidőn túl is folytatódtak.

A helyi tanácsokhoz és munkahelyekhez kapcsolódó engedélyezési rendszer a fogyasztás területén különösen kézzelfogható volt. Russell King és Julie Vullnetari interjúiban a televízió beszerzése nem szokványos bolti vásárlásként jelenik meg: a készülék kiosztásáról a helyi hatalom is dönthetett. Egy család háborús áldozatának emlékezete előnyt jelentett, másutt a várólistára kerülés és a pénz összegyűjtése hosszú folyamatot igényelt. A ritka használati tárgy iránti vágy így a politikai rangsorolással találkozott, és az egyenlőséget hirdető ideológia mellett finom, mégis tartós különbségeket teremtett.

A besorolás egy másik oldalát az iskolai továbbtanulás mutatja. A King–Vullnetari-kutatás egyik északi interjúalanya arról számolt be, hogy családi háttere miatt testvére nem léphetett tovább a középiskolába. A visszaemlékező által használt megjelölés arra utalt, hogy a hatóságok politikailag megbélyegzett családként kezelték őket. Egy másik beszámolóban nem az állam,

HÁTTÉRGYÁR

hanem a családi tekintély akadályozta egy tehetséges lány további tanulmányait. A két történet együtt figyelmeztet arra, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket nem lehet kizárólag a pártállami előírásokra visszavezetni; a régebbi nemi és családi hierarchiák is fennmaradtak.

A nyilvánosság ellenőrzése és a magánbeszélgetések óvatossága összekapcsolódott, de nem jelenti azt, hogy minden albán állandó rettegésben élt volna. A rendszer évtizedei alatt az emberek munkába jártak, gyermeket neveltek, barátkoztak, vitatkoztak, és a szabályok közt megpróbáltak kiismerhető rendet kialakítani. A félelem éppen ebbe a mindennapiságba épült be: a kockázatosnak ítélt mondatok elmaradtak, bizonyos családi történetek a háztartás falai között maradtak, másokról pedig a rokonok között sem beszéltek szívesen. Az óvatosság így tanult szokássá is válhatott.

A közéletben a pártvezetés saját konfliktusait gyakran erkölcsi nyelvre fordította le. A hűség, az árulás, a tisztaság és az ellenség szavai egyszerre jelöltek politikai állásfoglalást és emberi jellemvonást. Aki kegyvesztett lett, annak ügyét nemcsak intézményi kérdésként kezelték: ismerősei számára is megváltozott a vele való kapcsolat kockázata. A családi múlt és a jelenbeli

HÁTTÉRGYÁR

előmenetel ilyen összekötése segít megérteni, miért volt jelentősége a látszólag jelentéktelen ajánlásoknak, igazolásoknak és személyes kapcsolatoknak.

A hatalomnak ugyanakkor voltak társadalmilag érzékelhető eredményei is. Az írástudás terjedése, az egészségügyi ellátás bővülése, a villamosítás és egyes iparosítási beruházások megváltoztatták a mindennapokat, különösen ott, ahol a háború előtt igen gyenge infrastruktúra állt rendelkezésre. Artan R. Hoxha maliqi kutatása jól szemlélteti, hogyan jelenthetett a településfejlesztés munkahelyet, egészségügyi intézményt és jobb lakást bizonyos családoknak. Ezeket a tapasztalatokat nem volna pontos elhallgatni, ahogyan azt sem, hogy a fejlesztésekkel együtt az állam fokozta a föld, a munka és a közösségi élet ellenőrzését.

A helyi vezetők hatalma a hiánygazdaságban még nagyobb súlyt kapott. Amikor nincs elegendő lakás, hűtőszekrény, televízió vagy építőanyag, minden elosztási döntés különösen fontossá válik. Egy név felkerülhet egy listára, de az is kérdés, mikor jut el a sor elejére. A döntéshozók nem kizárólag politikai tekintélyüket gyakorolták, hanem korlátozott javak felett rendelkeztek. Ez a függőség olyan emberek mindennapjait is meghatározta, akik egyébként távol

HÁTTÉRGYÁR

tartották magukat a közéleti vitáktól.

A személyi kultusz hatását az albán mindennapokra a családok eltérő helyzete szerint érdemes vizsgálni. A rendszer mellett elkötelezett háborús veterán ugyanazt a vezetői arcképet más érzelmekkel szemlélhette, mint az a család, amelynek valamelyik tagja börtönbe került, vagy amelynek gyermekei hátrányokat szenvedtek. A politikai ünnepségek nyilvános egységet mutattak; a résztvevők magánvéleményéről azonban ritkán maradt közvetlen dokumentum. A fennmaradt pártiratokból a vezetés elvárásai, a visszaemlékezésekből az állampolgárok utólagos élményei rekonstruálhatók. E kétféle forrást szükséges egymással szembesíteni, mert külön-külön mindkettő hiányos képet ad.

A vezetői tisztogatások a legmagasabb politikai szinteken zajlottak, mégis a hétköznapi kapcsolatokban is éreztették hatásukat. Ha egy tisztségviselő kegyvesztett lett, az ismerősei számára felmerülhetett a kérdés, veszélyessé vált-e vele kapcsolatot tartani. A bizonytalanságot fokozta, hogy a politikai ítéletek idővel változhattak: egykor elismert szolgálat utóbb a gyanú forrásává válhatott. A családok a kapcsolatrendszerüket emiatt gyakran óvatosan alakították, és igyekeztek elkerülni, hogy egy távoli rokon pályája rájuk is árnyékot

vessen. A politikai fegyelem fenntartásában az ilyen előzetes alkalmazkodás sokszor legalább olyan fontos szerepet játszhatott, mint a nyílt büntetés.

A rendszer hivatalos nyelvének állandó kifejezései saját erkölcsi világot formáltak. A munkához, a hazához és a forradalomhoz való hűség nem pusztán vélemény volt, hanem a jó állampolgárról alkotott kép része. A nyilvános kritikát ezért könnyen a közösség érdekeivel szembeni magatartásnak lehetett beállítani, különösen akkor, ha valaki a tervek és a tényleges életkörülmények közötti különbségre hívta fel a figyelmet. Ez a feszültség nem akadályozta meg, hogy a dolgozók beszéljenek a hibákról; a különbség gyakran abban rejlett, hogyan kellett megfogalmazniuk panaszukat. Biztonságosabbnak számíthatott egy helyi ellátási zavart vagy műszaki hibát bírálni, mint a központi gazdaságpolitikát megkérdőjelezni.

A nyolcvanas években a gazdasági nehézségek az addig kialakult kompromisszumokat is próbára tették. A hivatalos szöveg változatlanul a rendszer eredményeiről és az önellátás erejéről beszélhetett, miközben az emberek a boltok üresedő polcaival, az áramellátás bizonytalanságaival és a termelési gondokkal szembesültek. Hoxha 1985-ös halála után Ramiz Alia

HÁTTÉRGYÁR

örökölt politikai apparátusa nem tudta gyorsan feloldani ezeket a feszültségeket. A hatalom fenntartásának mindennapi mechanizmusai azonban még évekig tovább éltek, s a változás végül olyan társadalmat ért el, amelyben a személyes és intézményi bizalom erősen eltért a nyugati piacgazdaságban megszokott mintáktól.

HÁTTÉRGYÁR

4. Lakás, utca, háztartás

Egy társadalom életszínvonaláról sokat elárul, hogy az embereknek milyen otthon jut, de az albán lakásviszonyokat nem lehet egyetlen városi lakás belső teréből megérteni. Tirana állami építésű lakótömbjei, a közepes méretű városok munkásnegyedei, a maliqi síkság új települései és az északi hegyvidék falvai eltérő történeti körülmények között alakultak ki. A lakhatásban a földrajz, a foglalkozás, a család mérete és a hatóságokhoz fűződő viszony egyszerre számított. Még ugyanazon rendszer évtizedei között is jelentős különbség volt abban, hogy egy család milyen vízellátáshoz, fűtéshez vagy közlekedési lehetőséghez jutott.

A háború előtti országban a falusi lakóhelyek jelentős része a helyben rendelkezésre álló anyagokra épült. Artan R. Hoxha a maliqi térség házairól írva bemutatja, hogy a vályog, a nád, a kő és a fa milyen szerepet töltött be a szegényebb paraszti építészetben. A házak berendezése gyakran igen szerény volt, és a helyiségek használata is eltért a később megszokott, elkülönült funkcióktól. A kommunista állam modernizációs programja ezért egy valóságos anyagi hiányra reagált. Az

HÁTTÉRGYÁR

új típusú ház megjelenése sok család szemében kézzelfogható előrelépést jelentett, függetlenül attól, hogyan ítélte meg az állam politikáját.

Maliq példája megmutatja az épített környezet átalakulásának kettősségét. A lecsapolt mocsárvidéken létrehozott cukoripari központ mellé munkásoknak és szakembereknek építettek lakásokat, a környező területeken pedig új falvakat szerveztek. A lakóhelyek mellett rendelők, iskolák és kulturális intézmények jelentek meg. A munkáscsalád számára az állami iparhoz való kapcsolódás kedvezőbb infrastruktúrát kínálhatott, ám a települések jövőjét ugyanahhoz az üzemhez kötötte. A kilencvenes években a cukoripar összeomlása ezért nem kizárólag munkahelyek megszűnését jelentette: egy egész, gyárra épülő helyi társadalom szerkezete vált bizonytalanná.

A városi lakás esetében az elosztás kérdése legalább olyan fontos volt, mint az építkezés. Aki nem rendelkezhetett szabadon ingatlannal, annak a lakhatási esélyei nagyobb mértékben kötődtek az államhoz és a munkahelyhez. A pártállam által szabályozott lakáselosztásban a családnagyság és a foglalkozás mellett a társadalmi megítélés, az intézményi beágyazottság és a helyi döntés is befolyásolhatta a

HÁTTÉRGYÁR

lehetőségeket. Az elosztás pontos helyi szabályai korszakonként változhattak, ezért a könyv nem állíthat minden lakótelepre vagy településre egységes gyakorlatot.

A szűk lakások a családi élet rendjét is alakították. Ha több nemzedék osztozott ugyanazon helyiségeken, kevés tér maradt a magánéletnek, a gyermekek tanulásának vagy a csendes beszélgetésnek. A nagyobb család hagyományos tekintélyviszonyai és az új lakáskörülmények kölcsönösen formálták egymást. Az idősebb generációk sokszor a közös háztartásban őrizték meg szerepüket, a fiatalok pedig egy önálló lakás reményét kapcsolhatták a házassághoz. A háztartási zsúfoltság nem kizárólag albán jelenség volt, de az ország alacsony jövedelmi szintje és az elosztás korlátozottsága különösen nehézzé tehette a helyzetet.

A lakáson belül a víz, a villany és a fűtés nem azonos szinten fejlődött. Az elektromos hálózat kiépülése látványos állami programként szerepelhetett a propagandában, de a vezetékkel ellátott otthon önmagában nem jelentett folyamatos szolgáltatást. A hálózat karbantartása, az áramtermelés és a helyi ellátás biztonsága más kérdés volt. Clarissa de Waal az 1990 utáni Albániáról írva még évekkel a rendszerváltás után

is tapasztalta a közművek és az utak állapotának súlyos problémáit. Ezeket nem lehet automatikusan visszavetíteni az ötvenes évekre, de jelzik, hogy a hosszú távú infrastrukturális hiányok nem szűntek meg pusztán az államforma megváltozásával.

A fűtés vidéken sokáig a fa és más helyben hozzáférhető tüzelőanyag beszerzésének kérdése volt. Ehhez idő, munka és fizikai erő kellett, főként a hegyvidéki térségekben. A téli hónapokban a családok háztartási költségei nem kizárólag pénzben jelentkeztek: jelentős energiát igényelt a tüzelő és a víz hazaszállítása. De Waal terepmunkájának fényképes anyaga a rendszerváltás utáni Mirditában is rögzíti a tűzifát gyűjtő nők munkáját. A kép fontos emlékeztető arra, hogy egy ország iparosításáról készített hivatalos statisztikák mellett a háztartási munka gyakran láthatatlan maradt.

A konyha berendezése az ellátás körülményeivel függött össze. A kevés hozzávalóból főzött ételekhez, a szezonális terményekhez és a tartósításhoz olyan munkaritmus társult, amelyben a háztartás tagjainak nagy része részt vett. A hűtőszekrény ritkasága megnehezíthette a romlandó termékek tárolását; ugyanezzel a problémával az elosztóboltok is szembesültek. King és Vullnetari egyik bolti

alkalmazottja felidézte, hogy a nyári melegben csak annyi friss halat vett át, amennyit várhatóan el tudott adni, mert nem rendelkezett megfelelő hűtési lehetőséggel. A lakás hűtőszekrénye így közvetve az egész élelmezési rendszer technikai korlátaihoz kapcsolódott.

A mosás, a takarítás és a gyermekek ellátása olyan időt vett igénybe, amelyet a hivatalos munkaügyi adatok nem érzékeltetnek kellően. A nők munkavállalásának állami ösztönzése nem járt automatikusan a háztartási feladatok egyenlőbb elosztásával. King és Vullnetari falusi interjúiban több nő rendkívül hosszú munkanapokról beszélt, amelyek után otthon további teendők vártak rájuk. Az egyik visszaemlékezőnek idősebb lánya vigyázott a kisebb gyermekekre, miközben az anya a szövetkezet állataival dolgozott. A lakásvilág tárgyalásakor ezért a mosdó, a főzőhely és a fűtés mellett a családtagok idejét is számításba kell venni.

A ruházat és a bútorzat szintén a szűkösség és a társadalmi különbségek együttes hatását mutatja. A ritka cipő, a megfelelő kabát vagy egy új szekrény beszerzése jelentős családi ügy lehetett. Az üzletek kínálata egyáltalán nem fedte a lakosság igényeit; előnyösebb helyzetben volt, aki egy kereskedelmi vagy szállítási

munkakörből előre értesült az érkező szállítmányról. A hiány miatt a tárgyak élettartama megnőtt: megjavítottak, átvarrtak és továbbadtak mindent, amit még használni lehetett. A régi tárgy használata sokszor nem stílusbeli döntés, hanem kényszerű gazdálkodás volt.

A külföldről érkező ruhadarabok különös jelentést kaphattak. King és Vullnetari egyik interjúalanya elmondta, hogy Ausztráliába kivándorolt rokonoktól időnként ruhát és pénzt kaptak, és a valutáért árusító üzletekben jobb minőségű vagy a helyi boltokban nem kapható tárgyakat vásárolhattak. Ez a lehetőség nem állt mindenki rendelkezésére. A külföldi családi kapcsolat és a ritka deviza a hivatalos egyenlőség mögött újabb fogyasztási különbséget hozott létre. A csomag eredete ugyanakkor politikailag is érzékeny lehetett, hiszen az idegen kapcsolatok megítélése nem volt független a korszak külpolitikai viszonyaitól.

A lakókörnyezet közösségi tereinek jelentősége sem mellékes. A belső udvar, a lépcsőház, a kapu előtti pad vagy a falusi köztér találkozási lehetőséget adott olyan társadalomban, amelyben a nyilvános szórakozás és a választékos fogyasztás lehetőségei korlátozottak voltak. A közelség ugyanakkor megkönnyítette egymás

megfigyelését is. A szomszéd tudhatta, mikor érkezett ritka áru, ki vendégeskedett a családnál, és melyik ablak mögött világított esténként a televízió. A kapcsolat egyszerre nyújthatott segítséget és hordozhatott kockázatot, ahogyan az első fejezetben tárgyalt titkos külföldi tévénézés története is mutatja.

Albániában a lakóhely megválasztása egyáltalán nem számított mindig szabad döntésnek. A vidéki népesség városokba költözését adminisztratív módon is korlátozták, ezért az iparosítás és az urbanizáció között nem alakult ki a más európai országokban ismerős, folyamatos népességáramlás. King és Vullnetari az albán alulurbanizáltságot emelik ki: a városlakók aránya 1960 és 1990 között viszonylag alacsony maradt. A falusi családok számára a jobb városi szolgáltatások elérése ezért nem pusztán a költözés költségeinek kérdése volt, hanem hatósági akadályokba is ütközhetett.

Az 1990 után kibontakozó belső vándorlás bizonyos értelemben erre a korlátozott mozgásra adott választ. De Waal részletesen megfigyelte, hogyan érkeztek hegyvidéki családok a síkságokra, és milyen bizonytalan tulajdoni, közmű- és jogi viszonyok között kezdtek új otthont építeni. A falusi földek privatizációja, az ipari munkahelyek megszűnése és a külföldi munkából érkező

jövedelem együttesen formálta a házépítést. Sok olyan család, amelynek a kommunista korszakban nem volt lehetősége szabadon települést választani, az új rendszerben mozgási szabadságot szerzett, de stabil megélhetést nem feltétlenül.

A lakhatásról szóló történetnek ezért két egymással szemben álló egyszerű képtől is tartózkodnia kell. Az egyik szerint a diktatúra minden építkezése kudarc, a másik szerint a lakás- és közműfejlesztés ellensúlyozza az önrendelkezés hiányát. A korabeli lakók tapasztalataiban lehetett valódi előrelépés egy téglából épült házba költözés, még ha az állami elosztás következtében kevés beleszólásuk is volt saját életkörülményeik alakításába. Ugyanígy a rendszerváltás utáni magánépítkezés jelenthetett szabadságot, miközben a közszolgáltatások hiánya mindennapi nehézséget okozott.

HÁTTÉRGYÁR

5. A kenyér és az olaj nyomában

A hiánygazdaság történetét legközvetlenebbül az élelmiszerboltnál lehet megfigyelni. Az a család, amely számára a kenyér, az étolaj, a cukor vagy a kávé megszerzése rendszeres szervezést igényelt, az állam gazdaságpolitikáját a konyhaasztalon tapasztalta meg. Albániában az alapvető termékek egy részét nyilvántartások alapján, meghatározott mennyiségben osztották el. A rendszer időben és területenként is változott, ezért a forrásokban szereplő adagokat nem szabad az egész országra, minden évre érvényes normaként kezelni. A sorban állás azonban visszatérő, széles körű tapasztalatként jelenik meg a személyes emlékekben.

Russell King és Julie Vullnetari kutatásának ereje, hogy a bolti elosztást nem kívülről leírt intézményként, hanem az ott dolgozó emberek emlékezete alapján ismeri meg. Az egyik délkelet-albániai eladó, akit a tanulmány Lira álnéven említ, a családok létszáma alapján vezetett listáról számolt be. A vevő annyit kaphatott a meghatározott áruból, amennyire a háztartása jogosult volt. A boltos feladata nem merült ki az áru átadásában:

HÁTTÉRGYÁR

ellenőriznie kellett a neveket és az adagokat, mérlegelnie a hiányokat, és kezelnie azokat a vitákat, amelyekből a kevés áru kiosztása közben könnyen konfliktus támadt.

Lira emlékei szerint az általa ismert falusi elosztásban többek között étolaj, cukor és tészta szerepelt, és külön említette a kávét. Az interjúban megadott helyi példák szerint a havi mennyiségek igen szerények voltak; a kávénál például családonként számolták az adagot. Fontos látni, hogy ezek egy ember adott helyen szerzett tapasztalatai, és a beszámoló nem egész Albánia minden korszakának országos ellátási táblázata. A konkrét mennyiségek mégis érzékeltetik, mekkora jelentősége volt annak, hogy a család mikor jutott hozzá az elosztott alapanyaghoz.

A raktározás és a csomagolás fejlődése a bolti munkát is megváltoztatta. Az eladó felidézte, hogy a korábbi időszakban a hordóból kiöntött olajat vagy a kimért cukrot külön kellett lemérni, ami sok időt vett igénybe, és gyakran vitát szült a kapott mennyiségről. Amikor több termék előre csomagolva érkezett, a kiszolgálás egyszerűbbé vált. A látszólag technikai részlet fontos társadalomtörténeti adat: egyetlen kimért fél liter körül is kialakulhatott személyes konfliktus, hiszen a család számára nem volt közömbös, hogy a járandóságából

hiányzik-e néhány kortynyi olaj.

Az ünnepi alkalmak kivételt teremthettek a szokásos elosztási rendben. Lira szerint újévkor és egyes családi események alkalmával többletáru kerülhetett az üzlethez, a helyi vezetők pedig bizonyos esetekben lehetővé tették, hogy azt a rászoruló családoknak juttassák. A mérlegelés egyszerre jelenthetett segítséget és személyes befolyást. Egy temetés, születés vagy esküvő többletigénye mögött gyakorlati szükséglet állt, ám a döntés attól is függhetett, kihez fordult az érintett. A szűkös javak elosztása így nap mint nap közösségi és erkölcsi kérdéseket vetett fel.

Más termékeknél a sorrend döntött. Gyümölcs, zöldség, hal vagy egyes különlegesebb ételek nem feltétlenül az alapélelmiszerekre vonatkozó jegyzék szerint kerültek a vásárlókhoz. Amikor áru érkezett, a hír gyorsan elterjedhetett, a sor pedig hamar kialakulhatott. Aki későn ért oda, sokszor már nem talált semmit. A bizonytalanság külön munkát adott a háztartásnak: valakinek figyelnie kellett az üzletet, másnak el kellett szabadulnia a munkahelyről vagy meg kellett kérnie egy hozzátartozót, hogy helyette álljon sorba. Az élelmezésre fordított idő tehát jóval hosszabb volt, mint amit a tényleges bevásárlás indokolt volna.

HÁTTÉRGYÁR

Az egyik falusi bolti alkalmazott a növekvő vásárlói létszám és a változatlanul szűkös szolgáltatási kapacitás közötti feszültséget idézte fel. Beszámolója szerint üzlete több száz családot látott el, később pedig egy szomszédos település vevőit is ki kellett szolgálnia. Hajnalban kezdett, mert a munkába indulók még a műszak előtt igyekeztek élelemhez jutni, és este is sokáig nyitva maradt. A munkahelyi fegyelem miatt a sorban elvesztegetett időnek súlyos következménye lehetett: aki elkésett, azt vezetője visszafordíthatta. Az állami munkahely és az állami bolt időbeosztása így egymásnak is ellentmondhatott.

A boltban egy másik társadalmi feszültség is láthatóvá vált. Az erősebb vagy befolyásosabb vásárlók megpróbálhattak előrejutni, a kiszolgáló pedig gyakran egyedül próbálta fenntartani a rendet. Az említett visszaemlékező külön sorba állította a nőket és a férfiakat, és igyekezett előbb kiszolgálni azokat, akiknek munkába kellett menniük. A rend kialakítása azonban semmilyen intézkedéssel nem tudta megszüntetni a hiányt. A korlátozott készlet mellett a sor nem kizárólag türelempróba volt, hanem arról is szólt, hogy a jelenlévők közül végül ki jut hozzá a szükséges áruhoz.

HÁTTÉRGYÁR

A szűkösséget gazdaságszerkezeti döntések tartották fenn. Az albán állam az iparosítás, a bányászat és a stratégiai termelés számára nagy erőforrásokat mozgósított, miközben a mezőgazdasági és fogyasztási ellátás hosszú időn át alacsony prioritást kapott. King és Vullnetari áttekintésében a rendszer tartós gondjaként jelenik meg, hogy a nehézipari beruházások eredményei nem fordultak át megfelelő élelmiszer- és fogyasztásicikk-kínálatba. A hatvanas és hetvenes években érkező külföldi segítség enyhíthetett egyes korlátokon, de a kínai támogatás megszűnése után az önellátásra épülő modell egyre nehezebben tudta kielégíteni a növekvő lakosság szükségleteit.

Az állam ugyanakkor valódi mezőgazdasági fejlesztéseket is végrehajtott. Csatornákat ástak, mocsarakat csapoltak le, új öntözőrendszereket és állami gazdaságokat hoztak létre. A mezőgazdasági termelést azonban a kollektivizált intézmények, a tervezési előírások és az időjárási kockázatok együtt alakították. A hegyvidéki területek rossz megközelíthetősége, a szárazság és a zord telek jelentős gondokat okozhattak. Artan R. Hoxha maliqi példája megmutatja a beruházások társadalmi erejét, ugyanakkor azt is, hogy a nagy állami projekt nem azonos az egész ország

HÁTTÉRGYÁR

megbízható ellátásával.

Különösen fontos különbség húzódott az állami gazdaság dolgozója és a termelőszövetkezeti tag között. Az előbbiek inkább rögzített bérrel rendelkező munkásoknak számítottak, az utóbbiak jövedelme ingadozóbb és sokszor alacsonyabb lehetett. Az élelmiszerhez való hozzáférésben foglalkozási és politikai kivételek működtek. A bányászok, egyes katonai alakulatok vagy a nagyobb városok lakói más feltételekkel találkozhattak, mint a távoli szövetkezeti falvak népessége. Az ellátási rendszer ezért nem érthető meg egyetlen országos átlagértékből: a család tényleges helye a társadalmi és földrajzi hierarchiában meghatározó volt.

A termelőszövetkezetből származó családok sajátos ellentmondást éltek át. Maguk dolgoztak a földön, állatokat gondoztak, gyümölcsöt termeltek, mégsem rendelkeztek szabadon az előállított javakkal. A hivatalosan engedélyezett kis háztáji parcellák és a saját fogyasztásra termelt élelem egy részük számára létfontosságú kiegészítést jelentettek. A helyi ellenőrzés és a megengedett mennyiségek korlátai azonban ezen a téren is érezhetők voltak. A szocialista mezőgazdaság egyik sajátos feszültsége, hogy a termelés kollektivizált

HÁTTÉRGYÁR

szervezetét a családi önellátás kisebb formái sokszor éppen a gyakorlatban tették elviselhetőbbé.

A falusi emberek egy része a hivatalos rendszeren kívül keresett megoldásokat. A termény vagy egy-egy használati tárgy cseréje, a rokonok közötti segítség, egy ismerős boltvezető jóindulata mind hozzájárulhatott a túléléshez. Mindez nem feltétlenül jelentette a rendszer tudatos politikai elutasítását; a családok többnyire a mindennapi szükségleteikhez kerestek megoldást. Ugyanakkor az állam ellenőrzése és az élelmiszerhiány együtt olyan gyakorlatokat ösztönzött, amelyek a hivatalos elosztási szabályokat megkerülték. A következő fejezetben külön tárgyaljuk majd ezt az úgynevezett második gazdaságot.

A hiány társadalmi költségei különbözőképpen jelentkeztek. A szülőknek a gyermekek etetéséhez kellett biztosítaniuk az alapanyagokat, a háztartás egészét vezető embernek a beosztást kellett megterveznie, a beteg vagy idős családtagnak pedig gyakran más segítségére volt szüksége. Amikor nincs biztos készlet és változatos választék, a szokásos családi események is szervezési feladattá válnak. Egy esküvő, egy vendég érkezése vagy az ünnepi sütemény elkészítése több napos előkészületet és kapcsolatok mozgósítását

HÁTTÉRGYÁR

igényelhette. Ezek a teendők ritkán jelentek meg a tervgazdaság sikerét mérő mutatók között.

A hiányról szóló emlékezésnek megvannak a maga korlátai. A későbbi nélkülözések, az 1990 utáni veszteségek és a jelenbeli társadalmi helyzet átformálhatják azt, ahogyan egy idős ember a régi bolt sorára visszatekint. King és Vullnetari kutatói maguk is felhívják a figyelmet erre, ezért a személyes elbeszéléseket az intézményi adatokkal és más tanúvallomásokkal együtt érdemes olvasni. A vizsgált interjúk mégis feltűnően egybehangzóan számolnak be arról, hogy a munka mellett mennyi figyelmet és találékonyságot igényelt az alapvető javak megszerzése.

Clarissa de Waal egy 1989–1990 körüli visszaemlékezést ismertet, amelyben a tejhez jutás rendkívüli nehézsége jelenik meg: a vásárlónak olykor már éjféltől várakoznia kellett. Ugyanebben az emlékezésben a romániai televíziós felvételeken látott nők ruházata is különös összehasonlításra adott alkalmat. A televíziót néző albánok együtt éreztek a másik szocialista országban sorban állókkal, mégis úgy látták, hogy azok bizonyos tárgyakban és öltözékben kedvezőbb helyzetben vannak. A jelenet érzékelteti, hogyan vált a külföldi televízió egyszerre információforrássá és az

albán hétköznapok mércéjévé.

Az élelmiszerellátás megértéséhez nem elegendő a rosszul működő bolthálózat felidézése. A kérdés az, milyen helyzetben volt az állampolgár egy olyan rendszerben, amely kijelölte munkahelyét, korlátozta lakóhelyváltoztatását, részt vett jövedelme meghatározásában, és a legfontosabb fogyasztási javak megszerzését is ellenőrzött csatornákhoz kötötte. Ha egyetlen területen zavar keletkezett, annak hatása gyorsan átterjedt a többire. A sorban állás miatt lekésett munkakezdés, a későn érkező szállítmány vagy a helyi bolt túlterheltsége mind ugyanannak az intézményi összefüggésnek különböző következménye volt.

A nyolcvanas évek végére az ellátási gondok a politikai rendszer legitimitásának kérdésévé is váltak. A mindennapi hiány egyre kevésbé volt magyarázható átmeneti áldozatként, amikor a szomszédos országokból érkező képek más életlehetőségeket mutattak. A hivatalos nyelv továbbra is az önállóságot és az eredményeket hangsúlyozta, a háztartásokban azonban számolni kellett a ténylegesen elérhető kenyérrel, liszttel és tejjel. Az így kialakuló eltérés a nyilvános ígéret és a személyes tapasztalat között hozzájárult ahhoz, hogy a rendszerváltás idején a szabadabb fogyasztás reménye is

politikai jelentőségre tett szert.

A rendszerváltás utáni években az üzletekbe érkező áruk világa jelentősen megváltozott, de a jövedelem és a társadalmi biztonság kérdése nem oldódott meg automatikusan. Az emberek korábban az áruhiánnyal és az elosztás politikai feltételeivel találkoztak, később egyre inkább azzal, hogy van-e pénzük a megjelent termékekre. Ez a különbség előkészíti annak megértését is, miért válhatott annyira vonzóvá a kilencvenes években a gyors megtakarítás-gyarapítás ígérete. Az 1997-es piramisjáték-válság okait természetesen nem lehet a kenyérsorok történetéből levezetni, de az anyagi biztonság iránti erős vágy és a piaci intézményekkel kapcsolatos tapasztalat hiánya a tágabb háttérhez tartozott.

Az élelmiszerjegyekről szóló visszaemlékezések akkor válnak igazán megfoghatóvá, ha a kiutalt adagokat a bolti gyakorlat felől nézzük. A King–Vullnetari-tanulmányban Lira álnéven megszólaló eladó saját délalbániai falujáról beszélt: ott fejenként havonta negyed liter étolajat, hatszáz gramm cukrot és fél kilogramm tésztát tartott számon, a kávé esetében viszont száz gramm jutott egy családnak. Ez helyi, személyes emlékezetből származó adat; sem a korszak

valamennyi évére, sem az ország egészére nem szabad automatikusan kiterjeszteni. A történet mégis pontosan érzékelteti, milyen nagy jelentősége lehetett néhány deciliternek vagy dekagrammnak, és miért vált a bolti mérleg a mindennapi konfliktusok egyik tárgyává.

Lira boltjában a kiosztás rendje az adminisztráció és az emberi mérlegelés keverékéből állt. A család létszámát feljegyezték, a jogosultságot megjelölték, ünnepek idején pedig esetenként többletkészlet érkezett. A boltos emlékei szerint az ilyen alkalmi juttatásoknál a rászorultság és a családi események – temetés, születés, esküvő – figyelembevétele is szerepet kaphatott. Ez a részlet arra utal, hogy az elosztás még a szigorú szabályok mellett sem volt teljesen gépies. A helyi tisztviselő döntési szabadsága enyhíthetett egy család gondjain, ugyanakkor alkalmat teremthetett kivételezésre is. A visszaemlékezésből azt nem lehet megállapítani, milyen gyakran fordult elő visszaélés, azt viszont igen, hogy a személyes kapcsolatok a kiosztás rendjében is jelentőséget kaptak.

A szűkös készletnek nemcsak a vevő, hanem a boltos oldalán is megvolt az ára. Egy másik eladó, Lume arról számolt be, hogy a falu népességének növekedésével egyetlen üzletre egyre több család ellátása hárult, és egy

időszakban még egy szomszédos település vásárlóit is fogadnia kellett. A korán munkába indulók reggel siettek, este pedig a hazaérkezők gyűltek össze. A sorban állók között a tülekedés és a veszekedés olyan mértéket ölthetett, hogy az eladó a nőket és férfiakat külön sorba állította, és a munkába sietők számára külön sorrendet alakított ki. A boltvezető tehát helyi rendfenntartó szerepet is betöltött, miközben ugyanazoknak az ellátási korlátoknak volt alárendelve, mint a vevők.

A romlandó élelmiszereknél a hiány nem minden esetben a megtermelt mennyiségből adódott. A tanulmány egyik bolti alkalmazottja a Preszpa-tó környékéről érkező hal példáját idézte fel. Nyáron nem fogadta el a felkínált teljes szállítmányt, mert az üzletben nem volt megfelelő hűtési lehetőség. Inkább kevesebbet vett át, még ha ezzel néhány vásárló ellátatlan is maradt. A szállítás, a raktározás és a hűtés technikai korlátja így ugyanúgy hiányt teremtett, mint a termelési terv vagy az elosztási döntés. Amikor az állam az ipari termelés mennyiségi eredményeit ünnepelte, az ilyen apró infrastrukturális hiányosságok kevés figyelmet kaptak, pedig közvetlenül meghatározták a családok étrendjét.

A bolti készletekhez való hozzáférés társadalmi hierarchiáját a foglalkozási különbségek is alakították. A

bányászok, a faipari munkások és bizonyos katonai egységek egyes helyeken kiegészítő ellátásra lehettek jogosultak; a határvidéki katonák élelmiszerért küldött megbízottairól az interjúk ugyancsak beszámolnak. Egy szövetkezeti parasztgazdaságban dolgozó ember helyzete ettől eltérhetett. A munkásállam tehát maga is sorrendet alakított ki a dolgozók között. Ez a különbség magyarázza, hogy két, hasonlóan szorgalmas család hétköznapi fogyasztása miért mutathatott számottevő eltéréseket akkor is, ha névleg ugyanazokat az állami alapelveket kellett volna élvezniük.

HÁTTÉRGYÁR

6. Ismerősök, szívességek, rejtett gazdaság

A hiánygazdaságot gyakran az üres boltok és a sorban álló emberek képével szokták jellemezni. Albániában azonban a hiány ennél bonyolultabb társadalmi viszonyokat teremtett. Ugyanaz az áru, amelyet a vásárló hiába keresett a hivatalos üzletben, valamilyen személyes kapcsolat révén mégis elérhetővé válhatott. Az embernek tudnia kellett, ki dolgozik a raktárban, ki érkezik teherautóval a szomszéd járásból, melyik rokon ismeri a helyi tanács egyik alkalmazottját. Az ismeretségek rendszere sokszor olyan jelentőségre tett szert, amelyet pénzzel önmagában nem lehetett pótolni.

A King és Vullnetari által összegyűjtött falusi visszaemlékezések ennek a világnak a működését a boltosok szemszögéből is megmutatják. Az egyik bolti alkalmazott elmondta, hogy több száz család ellátásáról kellett gondoskodnia, ráadásul a munkahelyükre sietők embereknek előnyt adott a reggeli sorban. Az árukészlet gyorsan elfogyott, miközben a vásárlók egymással és a kiszolgálóval is vitatkoztak. A bolt nem a választás, hanem az elosztás helyszíne volt. Aki mögött elfogyott a készlet, annak nem segített, hogy lett volna pénze a

HÁTTÉRGYÁR

vásárláshoz.

Az állami bolt helyzete különös hatalmat adott az ott dolgozónak. Megtudhatta, mikor érkezik ruhaanyag, cipő vagy valamelyik ritka élelmiszer, s ez az információ már önmagában értékes volt. Egy délkelet-albániai boltos a kutatóknak felidézte, hogy ismerőseit olykor előre értesítette a várható szállítmányról, de árut félretenni nem mert, mert ellenőrzéskor büntetés vagy elbocsátás fenyegette. A segítség tehát nem feltétlenül titkos raktározást jelentett: olykor az is elég volt, ha valaki korábban beállhatott a sorba.

A kapcsolatok albán elnevezése, a mik, a barátság és az ismeretség társadalmi jelentéséhez kötődött. A szívességért nem mindig azonnal fizettek, és az ellenszolgáltatásnak nem feltétlenül volt pénzben mérhető ára. A rokoni, szomszédsági vagy munkahelyi kötelékek hosszú távon tartották fenn a kölcsönösséget. Az egyik család fuvart szerzett, a másik orvosi időpontot, a harmadik a vásárláshoz szükséges információval segített. Egy-egy kapcsolat kialakítása és ápolása ezért a megélhetés részévé vált.

A rendszer ideológiai alapelve az egyenlőség volt, ám az árukhoz való hozzáférésben jól kivehető különbségek

HÁTTÉRGYÁR

mutatkoztak. A pártvezetők, a megbízhatónak minősített tisztviselők és a kiemelt foglalkozási csoportok előnyöket élvezhettek. A háborús érdemek vagy a megfelelő családi háttér a televízió kiutalásánál ugyanúgy számítottak, mint a továbbtanulási lehetőségeknél. A rossznak ítélt politikai életrajz viszont még a tanulás vagy a munkavállalás útját is elzárhatta. Az informális gazdaság ezért nem tüntette el a hivatalos hierarchiát, gyakran éppen annak réseiben működött.

A hiány sajátos gazdasági logikáját jól érzékeltette az egyszerű ruhadarab vagy egy pár cipő megszerzése. Az üzletben rögzített ár nem fejezte ki azt az időt, utazást és utánajárást, amely az áruhoz való hozzájutáshoz kellett. A cipő ára mellett számolni kellett a távoli városba vezető úttal, a munkából való távolmaradással és a kereskedőnek adott kisebb juttatással. Az emberek gyakran nem azért fizettek többet, mert különleges árura vágytak, hanem mert a hivatalos csatornán egyáltalán nem tudták beszerezni azt, amire szükségük volt.

A közlekedés sajátos szerepet kapott. Az albánok belső mozgását a hatóságok szigorúan ellenőrizték, a szállításban dolgozók viszont rendszeresen jártak egyik térségből a másikba. A sofőrök a hivatalos feladatuk elvégzése közben híreket, üzeneteket és olykor kisebb

árucsomagokat is továbbíthattak. A hegyvidéki faluban értékes volt az, amit a déli városban viszonylag könnyebben be lehetett szerezni. A teherautó ilyenkor a térségek közötti láthatatlan áruforgalom fontos eszközévé vált.

A King–Vullnetari-tanulmány külön kitér a roma kereskedők szerepére. A kutatásban megszólaló egyik férfi olyan családi hálózatról számolt be, amely fuvarozók segítségével cipőket, kendőket és más keresett árukat juttatott el az ország különböző pontjaira. A kereskedelemért kockázatot vállaltak, hiszen tevékenységük egy része a szabályok megsértésével járt. Ugyanakkor azok a falusi családok, amelyekhez az áruk eljutottak, egy szűkös kínálatú gazdaságban többféle termék közül választhattak.

A kisebb lopások kérdése is megjelenik a visszaemlékezésekben. Egy szövetkezeti dolgozó arról beszélt, hogy a rosszabb ellátású években egyes asszonyok apró zsebeket varrtak ruhájuk belsejébe, és kevés babot vagy burgonyát vittek haza. Ez nem tekinthető általános, mindenhol azonos gyakorlatnak, a beszámoló mégis jól mutatja a családi szükségletek és az állami tulajdon szigorú védelme közötti feszültséget. A lebukás pénzbüntetéssel, megszégyenítéssel vagy

HÁTTÉRGYÁR

súlyosabb esetben szabadságvesztéssel járhatott.

A hivatalos propaganda az állami tulajdon közösségi jellegét hangsúlyozta. A mindennapokban sok dolgozó mégis távolinak érezhette a termelés eredményét. Ha valaki a földeken dolgozott, de saját családjának alig jutott a megtermelt élelmiszerből, könnyen kialakulhatott benne az érzés, hogy munkája és fogyasztása között nincs méltányos kapcsolat. A kisebb szabályszegésekből nem szükségképpen született politikai ellenállás. Gyakran éppen az volt a céljuk, hogy az ember képes legyen tovább élni az adott rendszerben.

Az egyéni túlélési stratégiák jelentősége ugyanakkor nem egyformán oszlott meg. Akinek nem volt megfelelő ismeretsége, rossz közlekedési adottságú településen lakott, vagy családját politikailag megbélyegezték, annak jóval nehezebb volt bekapcsolódnia a szívességek hálózatába. A másodlagos gazdaság így egyszerre enyhítette a hiányt és újratermelte az egyenlőtlenségeket. A kapcsolatok nem pusztán személyes erőforrást jelentettek: megmutatták, kinek mekkora mozgástér jutott a társadalomban.

A szívességek világa később, a rendszerváltás idején sem tűnt el egyik napról a másikra. Az emberek új

intézményekkel, bankokkal és magánvállalatokkal találkoztak, miközben továbbra is azoknak az ismerősöknek adtak nagy hitelt, akikkel korábban együtt próbálták megoldani a napi gondokat. Ebből azonban nem következik egyenes és elkerülhetetlen út az 1990-es évek pénzügyi csalásaihoz. A történelmi kapcsolat inkább a bizalom működésének változásában, valamint az állami és piaci intézmények eltérő társadalmi tekintélyében keresendő.

A második gazdaság fogalma könnyen félrevezet, ha valaki kizárólag szervezett illegális piacot ért alatta. A King és Vullnetari által elemzett életutakban gyakran apró értesítések, kölcsönös segítségek és közvetítések sorából állt össze. Egy boltos tudta, mikor érkezik ruhaanyag; egy fuvarozó ismerte a szállítmány útvonalát; egy rokon a megfelelő településen lakott. Aki ezeket a kapcsolatokat összekapcsolta, olykor több lehetőséghez jutott, mint aki ugyanannyi pénzzel rendelkezett, de nem ismerte a beszerzés útját. Az ilyen hálózatoknak nem volt hivatalos árjegyzékük vagy kiszámítható jogi védelmük. Fenntartásukat a kölcsönösség, a bizalom, a hallgatás és a későbbi viszonzás reménye szabályozta.

A mik szó alatt leírt kapcsolati tőke azért is fontos, mert a szükségletek szempontjából nagyon különböző

ügyek között teremtett átjárást. A ruhához jutás, a fuvar megszerzése, a jó orvos felkutatása vagy az oktatási lehetőség elérése nem vált el élesen a társadalmi érintkezéstől. Egy ismeretség segítséget jelenthetett egy kiszolgáltatott családnak, ám ugyanennek a hálózatnak a működése hátrányba hozta azokat, akiknek nem volt befolyásos ismerősük. A kapcsolatokat ezért nem érdemes sem valamiféle nemzeti sajátosságként dicsérni, sem eleve korrupcióként elítélni. Szerepüket a tartós áruhiány és az állami elosztás körülményei között lehet megérteni.

A kutatás egy roma kereskedőcsalád példáján keresztül a hiánygazdaság szállítási oldalát is megvilágítja. A megszólaló visszaemlékezése szerint rokonai kendőkkel, díszes női cipőkkel és más keresett árukkal kereskedtek, miközben teherautó-sofőrökkel tartottak kapcsolatot. A krómot és rezet szállító járművek útvonalai lehetőséget nyitottak arra, hogy kisebb áruk az ország távoli vidékeire is eljussanak. A kereskedők időnként felárat fizettek a boltban, az árut pedig ott értékesítették tovább, ahol a hivatalos kínálat hiányzott. A művelet nyereséget hozhatott, de az érintettek saját elbeszélésükben a hiány enyhítését is hangsúlyozták. A két szempont nem zárja ki egymást.

HÁTTÉRGYÁR

Az állami tulajdonból eltűnő kisebb készletek megítélése jóval nehezebb kérdés. A tanulmányban egy szövetkezeti dolgozó elmondta, hogy a nehéz években asszonyok rejtett zsebeket varrtak ruhájukba, és kevés babot vagy burgonyát próbáltak hazavinni. Akiket elkaptak, megszégyenítéssel, bírsággal, olykor börtönnel is számolhattak. A visszaemlékezésből nem következik, hogy minden szövetkezetben hasonló módon jártak el, és a lopás sem válik jogszerűvé a nélkülözés miatt. Mégis fontos társadalmi tény, hogy bizonyos családok számára a megtermelt élelmiszerből egy maréknyi hazavitele is megfontolandó kockázattá vált. A hivatalos tulajdoni rend és az otthoni szükséglet közötti távolság ebben a részletben különösen világosan látszik.

A második gazdaságról szóló emlékekben külön figyelmet érdemel az apró időelőny. Egy falusi eladó számára az áru megérkezésének tudása olykor értékesebb volt annál, mint hogy egy termékből maga mennyit vásárolhatott. Akinek a rokona korábban tudomást szerzett a cipő- vagy ruhaszállítmányról, még azelőtt odaérhetett az üzlet elé, hogy hosszú sor alakult volna ki. Ez a lehetőség nem tette gazdaggá a családot, de csökkenthette a sorban állás kockázatát. King és Vullnetari interjúiban a szívességek működésének egyik

alapvető formája éppen az információ megosztása: a boltos olykor nem mert árut elrejteni, de az érkezésről szóló hírt továbbadhatta.

Az informális kereskedelemben a földrajzi távolságot gyakran emberek kapcsolatai hidalták át. A rendszeres szállításokat végző sofőröknek olyan mozgásterük volt, amellyel a falusi lakosság nagy része nem rendelkezett. Egy teherautó a hivatalos rakomány mellett kisebb csomagokat is továbbíthatott, és az egyes településeken hiányzó fogyasztási cikkek más térségből kerülhettek elő. A kutatásban szereplő roma kereskedők kapcsolatai arra utalnak, hogy az állami termelés és a helyi háztartások között számos közvetítői szerep maradt fenn a magánkereskedelem korlátozása ellenére. Ezeket a szereplőket nem lehet egyszerűen a törvénysértés kategóriájába szorítani, mert gyakran olyan szükségleteket elégítettek ki, amelyekkel a hivatalos elosztás nem tudott megbirkózni.

Az állami tulajdonból való kisebb elvitel emlékezete különösen érzékeny kérdés. A babszemeket vagy burgonyát hazavivő asszonyok visszaemlékezése könnyen romantikus túléléstörténetté alakítható, miközben a lebukás valódi büntetést vonhatott maga után. A dolgozók nem mind egyformán viszonyultak az ilyen

cselekedetekhez: volt, aki elítélte, más megértette a nélkülöző szülőt, és a helyi vezetés döntése is különbözhetett. A hivatalos szabályok és a közösségi igazságérzet között tehát nem mindig ugyanott húzódott a határ. Érdemes megkülönböztetni a saját fogyasztásra hazavitt csekély mennyiséget a szervezett haszonszerző kereskedelemtől, mert a cselekedetek indítéka, kockázata és társadalmi hatása más volt.

Az állami ellátásból kizárt vagy hátrányosan kezelt családok sokszor az informális megoldásokhoz sem fértek hozzá ugyanolyan könnyen. A szívesség ugyanis többnyire kölcsönösséget feltételezett: akinek sem pénze, sem szállítási kapcsolata, sem felajánlható szolgálata nem volt, nehezebben épített ki tartós együttműködést. Ez az egyenlőtlenség segít megérteni, hogy a hiánygazdaságot miért nem írhatjuk le valamiféle általános, mindenkit egyformán érintő szegénységként. A politikai pozíció, a földrajzi fekvés és a társas kapcsolatok a nélkülözés mértékét is módosították.

A rejtett gazdaság hosszú távú öröksége nem vezethető le egyetlen egyenes vonalban az 1997-es piramisjátékokhoz. A két korszak intézményei, jogi környezete és pénzügyi kockázatai különböztek. Annyi azonban megvizsgálható, hogy a személyes közvetítőkbe

vetett bizalom, az állami csatornák megkerülésének megszokása és az intézményes ellenőrzés hiányosságai milyen módon maradtak jelen az új piacgazdaságban. A rendszerváltás után sokan olyan szolgáltatókkal találkoztak, amelyek működését nem tudták ellenőrizni, miközben a megszokott családi és ismerősi ajánlások továbbra is erős meggyőző erővel bírtak. A kapcsolat lehetséges magyarázó tényező, nem pedig önmagában elegendő ok.

HÁTTÉRGYÁR

7. A falu kollektivizálása

A kommunista Albánia történetét nem lehet a fővárosból megérteni. A lakosság nagy része a második világháború után falvakban élt, és a rendszer fennállása alatt is a mezőgazdaság sok család mindennapi életének központja maradt. Miközben más európai országokban a városiasodás gyorsan haladt, Albániában az állam az elköltözés lehetőségét is korlátozta. A paraszti társadalom ezért nem pusztán a múlt örökségeként maradt fenn, hanem a politikai döntések nyomán is.

A háború utáni földosztás sok földnélküli család számára valódi változást hozott. A régi birtokviszonyok átrendeződtek, a nagybirtokok és az egyházi földek sorsáról az új hatalom döntött. A földhöz jutás azonban nem jelentett tartós önálló gazdálkodást. Néhány év múlva a politikai vezetés a szovjet mintából ismert kollektív termelési formákat részesítette előnyben, majd a szövetkezeti rendszer kiterjesztésére törekedett. A tulajdonhoz és a munkához való viszony ismét alapvetően megváltozott.

A kollektivizálás az állatok, szerszámok és munkafolyamatok feletti rendelkezést is átalakította. A korábbi gazdának, aki maga döntött a vetés idejéről vagy

állatai használatáról, most a szövetkezeti vezetés előírásaihoz kellett alkalmazkodnia. Az egyéni tapasztalatot részben felváltotta az üzemterv, a teljesítménykövetelmény és a brigád munkarendje. Mindez sok helyütt új öntözőrendszerek és gépek megjelenésével járt együtt, de a döntések gyakran távol kerültek a helyi szükségletektől.

A falusi termelést kétféle intézmény határozta meg. Az állami gazdaságok dolgozói rendszeres munkabért kaptak, a szövetkezeti tagok jövedelmét azonban más szabályok szerint állapították meg, és az gyakran bizonytalanabb volt. Az eltérésnek komoly társadalmi jelentősége lett. A formálisan közös célra dolgozó emberek között különbséget tett a munkaviszony, az ellátási lehetőség és az, hogy a helyi vezetés milyen fontosnak tartotta a munkájukat.

A hegyvidéki földek különösen nehéz körülményeket teremtettek. A szétszórt parcellák, a meredek lejtők és a hosszú téli időszak megnehezítette a gépesítést és a terméshozamok növelését. Az ország déli és délkeleti medencéiben, valamint a lecsapolt alföldi területeken viszont nagyobb táblákat lehetett kialakítani. Az albán falu tehát nem egyetlen gazdasági modell szerint élt: Kelmend hegyvidéki településeinek feltételei jelentősen

eltértek Maliq vagy a déli állami gazdaságok lehetőségeitől.

A mezőgazdasági munka emlékezete sokszor a hajnali indulással kezdődik. A King és Vullnetari által megkérdezett egyik asszony a szarvasmarhák gondozásáról beszélt: korán kellett a telepre érnie, rossz időben is hosszú utat tett meg, és munkája az állatok fejésétől az istálló tisztításáig sok feladatot jelentett. A napi munka után otthon a gyermekekről is gondoskodni kellett. Elbeszélése nem minden falusi asszony sorsát írja le, de érzékelteti a fizikai munkaterhek és az otthoni kötelezettségek összekapcsolódását.

A női munkavállalást a hatalom a társadalmi haladás bizonyítékaként mutatta be. Az oktatáshoz és a keresőmunkához való hozzáférés valóban megváltoztatta sok nő lehetőségeit, a háztartási munkák nem oszlottak meg ettől automatikusan a családtagok között. A mezőgazdaságban dolgozó nők a szövetkezetben és a háztartásban egymást követő, gyakran egymásba csúszó feladatokat láttak el. Az új munkarend a családi szerepek teljes átalakulása nélkül is nagyobb terhet róhatott rájuk.

Az agrártermelés fejlesztése érdekében a hatóságok csatornák ásására, teraszok kialakítására és

gyümölcsösök telepítésére mozgósították a lakosságot. Az ilyen munkák egy része kézzelfogható eredményt hozott: korábban vizenyős területek váltak megművelhetővé, javult az öntözés és új munkahelyek jöttek létre. A beruházások árát azonban gyakran kemény munkával fizették meg az érintettek. A hivatalos beszámolók elsősorban a tervek teljesítését rögzítették, kevésbé azt, mit jelentett a napi munka a munkások testi erejének és családi idejének szempontjából.

A magánhasználatú kertek és apró parcellák fennmaradása az agrárrendszer egyik feszültségét tárta fel. A szövetkezeti szektor uralta a területet, a háztartások kis méretű földjei mégis sokszor aránytalanul fontosak voltak a családi élelmezésben. A kutatások szerint ezek a parcellák viszonylag kis területen a mezőgazdasági értéktermelés számottevő részét adták. Az állam egyszerre korlátozta ezt a gazdálkodási formát, és kénytelen volt tudomásul venni, hogy a családi önellátás a központi ellátás hiányait pótolja.

A munkakötelezettség és a megélhetés kapcsolata akkor vált különösen élessé, amikor a családok nem jutottak elegendő kenyérhez, tejhez vagy húshoz. A szövetkezetben megtermelt javak elosztása nem a

HÁTTÉRGYÁR

közvetlen munkavégzés helyén, hanem állami és helyi szervezeti csatornákon keresztül történt. Az élelmiszerhiány így a termelők számára is mindennapos tapasztalat lehetett. A maguk termelte áruval találkoztak, de a családi asztalra kerülő mennyiséget nem ők döntötték el.

Az oktatás és az orvosi ellátás területén ugyanakkor lényeges változások történtek. Sok faluban új iskola, rendelő és közösségi épület létesült, valamint terjedt az elektromos hálózat. Ezeknek a fejlesztéseknek a jelentőségét a diktatúra represszív jellege sem teszi semmissé. A történeti mérlegnél azonban külön kell választani az infrastruktúra bővülését attól, milyen árat követelt a politikai rendszer a mozgásszabadság, a tulajdon és a személyes döntések terén.

A vidéki népesség helyben tartása mélyen befolyásolta az ország társadalmi szerkezetét. Ha egy fiatal a faluból városba akart költözni, ehhez a szokásosnál jóval több akadályon kellett túljutnia. A helyi lakóhelyhez kapcsolódó élelmiszer-elosztás, munkavégzés és adminisztratív felügyelet a mozgást is fékezte. A kilencvenes években ezért a korábban visszatartott migráció rendkívül gyorsan indult meg, és egész régiók népességét alakította át.

HÁTTÉRGYÁR

A kollektivizálás öröksége 1991 után vált különösen láthatóvá. A szövetkezetek felszámolása a gazdálkodási önállóság lehetőségét hozta vissza, de együtt járt a korábbi nagyüzemi hálózatok szétesésével is. A csatornák, a gépek és a raktárak közös fenntartása sok helyen megszűnt, miközben a föld újraelosztása körül viták keletkeztek. A kommunista korszak agrárpolitikáját ezért a rendszerváltás utáni földtulajdon és kivándorlás történetével együtt lehet értékelni.

A földek kollektivizálása során a család gazdasági egységként való szerepe sem szűnt meg, még akkor sem, amikor a termelés szervezeti kereteit a szövetkezet határozta meg. A háztartásban továbbra is számítani kellett arra, hány munkaképes felnőtt indul el reggel, ki marad a gyermekekkel, és marad-e valaki, aki egy kis kertet megművelhet. A központi gazdaságpolitika a művelésre alkalmas területet, a termelési célokat és az állattartás állományát tartotta nyilván; a családok viszont az időt, a fáradtságot és az asztalra jutó élelmet is mérlegelték. A kétféle elszámolás nem szükségképpen fedte egymást. Ha a munkaegységből származó jövedelem kevésnek bizonyult, az otthon végzett kiegészítő munka értéke megnőtt, még akkor is, ha a hatóságok igyekeztek visszaszorítani a magántermelést.

King és Vullnetari adatfelvétele abból a szempontból is tanulságos, hogy négy különböző vidéken gyűjtöttek visszaemlékezéseket. A kelmendi hegyvidék, a bulqizai bányavidék környéki falvak, a délkeleti Devoll és egy déli állami gazdaság eltérő természeti és munkahelyi feltételeket jelentett. Az interjúkban visszatérő nélkülözés emiatt nem azonosítható egyetlen falutípus sajátosságával, ugyanakkor az egyes helyszínek tapasztalatait nem lehet pontos helyi adatokként átvinni a többire. A hegyvidéki állattartó munkanapját a nagy távolságok és az időjárás szervezték, a síkvidéki szövetkezetben dolgozóét gyakrabban a termelési kampányok és a mezőgazdasági gépekhez való hozzáférés. A falvak között a szállítás, a bolti ellátás és a munkások jövedelmi helyzete is különbözött.

A kollektivizált mezőgazdaság egyik legnehezebben látható költsége az volt, hogy a családok nem rendelkezhettek szabadon a saját munkájuk ritmusával. Az állattenyésztésben a fejés és az etetés idejét az állatok szükséglete szabta meg, a szövetkezet azonban ehhez további ellenőrzést, jelenléti kötelezettséget és munkaszervezést kapcsolt. A reggel öt órakor kezdődő munkára emlékező asszony beszámolója különösen éles példája ennek a kötöttségnek: az út rossz időben is

HÁTTÉRGYÁR

hosszú volt, a munka végén pedig nem pihenés, hanem az otthoni feladatok következtek. Az elbeszélés egyetlen ember tapasztalata, de a túlterheltséget más megkérdezettek is a korszak meghatározó vonásaként őrizték meg. A munka hivatalos megbecsülése és a tényleges életminőség között így tartós távolság keletkezhetett.

Az állami gazdaságok és a szövetkezetek elkülönülése a bérezésen túl társadalmi biztonságot is érintett. Az állami gazdaság alkalmazottja rendszeresebb jövedelemre számíthatott, miközben a szövetkezeti tag járandósága a termelési eredménytől és a helyi elszámolásoktól is függött. A különbség egy rossz termésű évben különösen súlyos lehetett. Ez nem jelentette azt, hogy az állami gazdaságok dolgozói gondtalanul éltek: a kutatók mindkét csoportnál tapasztaltak hiányt és szegénységet. Arra viszont figyelmeztet, hogy az egyenlőséget hirdető rendszerben a munkaviszony formája önmagában is meghatározta egy háztartás mozgásterét.

A termelőszövetkezetek az idő múlásával mind nagyobb szervezeti egységekké alakultak. A nagyobb gazdaság elméletben lehetővé tette a munkamegosztást, a szakemberek alkalmazását és a gépek hatékonyabb

kihasználását. A gyakorlatban azonban a távoli vezetés és a helyben dolgozók szükségletei között új távolságot is létrehozott. Egy gazdálkodási döntés indokolt lehetett az országos terv szempontjából, miközben a helyi lakosok a saját földjük ismeretében másként látták a szükséges munkát. Az állami célok és a helyi tudás ütközése Maliq történetében is visszatér, ahol a lecsapolt területek fenntartásához hosszú távon is alkalmazkodni kellett a természet működéséhez.

A kollektivizálás történetében fontos a birtoknagyság és a munkaidő viszonyának változása. Az egyéni parasztgazdaságban a család saját munkáját az évszakok, az állatok és a termés igényei szerint szervezhette meg, még ha a lehetőségeit a szegénység és az időjárás szigorúan korlátozta is. A szövetkezetben az időbeosztás és a teljesítmény megítélése egyre inkább a vezetés kezébe került. A falusi dolgozó így egy olyan intézményhez kötődött, amelynek termelési céljait központi tervek határozták meg. A kényszerű együttműködés során létrejöttek új szakmák és munkakörök, de a szervezet nem feltétlenül használta ki a helyi gazdák tapasztalatait.

A szövetkezeten belüli jövedelmek különbsége az állami gazdaságban dolgozók helyzetével összevetve vált

különösen feltűnővé. Az állami gazdasági munkásnak általában rögzített keresete volt, míg a szövetkezeti tag munkájának értékelése és jövedelme nagyobb mértékben függhetett a gazdaság eredményétől. A bizonytalan bevétel mellett a dolgozónak még ugyanúgy meg kellett oldania családja élelmezését, a gyerekek iskoláztatását és a téli tüzelő beszerzését. A mezőgazdasági nyilvántartások termelési eredményei ezért önmagukban nem mutatják meg, mennyire volt biztonságos az érintettek megélhetése.

A parányi háztáji kertek különösen beszédesek a kollektív gazdálkodás belső ellentmondásairól. King és Vullnetari a mezőgazdasági terület csekély részét elfoglaló családi parcelláknak a kibocsátásban betöltött viszonylag nagy szerepére hívják fel a figyelmet. A kertben termelt zöldség vagy más élelmiszer sok családnak fontos kiegészítést adott, miközben a központi politika idővel ezeknek a lehetőségeknek a szűkítésére törekedett. Az államnak szüksége volt a kollektív termelés fegyelmére, de a háztartások túlélése részben éppen a hivatalos rendszertől elkülönülő erőfeszítéseken múlott. A kis kert nem valamiféle titkos jólét forrásaként jelent meg, hanem a létfenntartás állandóan újraszervezett tartalékaként.

HÁTTÉRGYÁR

A munkaszervezésnek nemzedéki következményei is voltak. A mezőgazdasági dolgozók gyerekei más jövőt képzelhettek maguknak, ha közelükben szakiskola, gyár vagy városi munkalehetőség nyílt. Az állam azonban az elköltözést adminisztratív eszközökkel korlátozta, így az oktatásban megszerzett képzettség és a szabad életpályaválasztás nem mindenkinél találkozott. A fiatalok számára egy szakmai lehetőség olykor a falu elhagyásának reményével kapcsolódott össze; a család számára ez a munkaerő és a megszokott segítség elvesztését is jelenthette. A vidéki élet ezért a nemzedékek közötti eltérő terveket és kötelezettségeket is magába foglalta.

A kilencvenes évek földosztása azért okozott annyi vitát, mert nem üres lappal kezdődött. A családok emlékeztek korábbi birtokaikra, miközben a szövetkezeti évtizedek alatt új tulajdonhasználati és munkaszervezési viszonyok alakultak ki. Volt, aki a földhöz jutásban az önállóság helyreállítását látta, másnak viszont az állami gazdaság megszűnésével a rendszeres fizetése és a szakmai közössége veszett el. A szétszóródó gépek, az öntözés közös fenntartásának nehézségei és a piac keresésének kényszere megmutatták, hogy a politikai szabadság és a gazdasági önállóság közé hosszú átmenet

HÁTTÉRGYÁR

ékelődhet. A föld a kommunizmus előtt, alatt és után is az albán családok egyik legfontosabb biztonsági tartaléka maradt, de a felette gyakorolt döntési jog alapvetően megváltozott.

HÁTTÉRGYÁR

8. A cukor városa: Maliq

Az albán társadalom átalakításának egyik legkézzelfoghatóbb színtere a délkeleti Maliq síksága volt. A Korça környéki medencében a második világháború előtt hatalmas mocsár terült el, amely a helyi közösségek életének egyszerre biztosított erőforrásokat és okozott súlyos gondokat. Halásztak, nádat gyűjtöttek, állatokat legeltettek a környéken, ám az áradások, a nehezen művelhető földek és a malária állandó terhet jelentettek. A háború után a kommunista vezetés ezt a tájat választotta egyik nagy átalakítási programjához.

Artan R. Hoxha történeti kutatásának középpontjában éppen ez a táj áll. A mocsár lecsapolásával a pártvezetés termőföldet akart nyerni, cukorrépa-termesztést megszervezni, majd a feldolgozáshoz gyárat és munkástelepülést építeni. A beruházás gazdasági vállalkozásnak indult, de már kezdettől politikai jelentést is hordozott. A hatalom az új csatornákban és az ipari kéményekben saját korszakának szimbólumát látta: annak bizonyítékát, hogy képes szakítani a múlt szegénységével és az ország természeti adottságait ellenőrzése alá vonni.

HÁTTÉRGYÁR

A mocsár azonban a környékbeliek számára nem üres, haszontalan terület volt. A nádas, a halállomány, a legelők és a szezonális megélhetési lehetőségek korábban is részei voltak a falvak gazdaságának. Amikor az állam egységes mezőgazdasági területként kezdte kezelni a síkságot, ezeknek a használati módoknak egy része eltűnt vagy megváltozott. A fejlesztés eredményét ezért nem lehet kizárólag a lecsapolt hektárok számával mérni: azt is meg kell nézni, milyen életformát váltott fel az új termelési rendszer.

A munkálatok első szakaszában jelentős szerep jutott a kézi erőnek. A korabeli fényképek, amelyeket Hoxha a levéltári anyagból közöl, kőhordó munkásokat és csatornát ásó embereket mutatnak. A munkaszervezés, a felszerelés és az építőanyagok szűkössége miatt az építkezés nem a későbbi gépesített nagyberuházások képét mutatta. A munkások fizikai teljesítménye és a központilag meghatározott célok egymás mellett jelennek meg ezekben a dokumentumokban.

A vízelvezetés önmagában nem bizonyult egyszeri feladatnak. Az időjárás, a vízfolyások és a talaj adottságai újra meg újra szükségessé tették a csatornák karbantartását és a területek rendezését. A síkságon kiépített mezőgazdasági rendszer így hosszú időn át

HÁTTÉRGYÁR

állami beruházásoktól és szervezett munkától függött. A természet átalakítása nem ért véget az ünnepélyes átadással, hanem generációkon keresztül meghatározta a helyiek munkáját és a települések fejlődését.

A cukorrépa vált az új táj legfontosabb növényévé. A termelés megszervezése vetőmagot, trágyázást, gépeket, öntözést és szállítást igényelt, a betakarítás időzítése pedig közvetlenül összekapcsolódott a gyár igényeivel. A mezőgazdasági ciklus ezzel ipari ütemezést kapott. A parasztok munkája már nem egy helyi piacra vagy családi fogyasztásra irányult, hanem egy országos termelési terv részévé vált, amelyben a cukor mindennapi fogyasztási cikk és a gazdaságpolitikai önellátás jelképe lett.

A gyár nem egyedül állt a síkságon. Köré fokozatosan új lakóházak, munkásszállások, közösségi épületek és intézmények szerveződtek. A kisebb településre technikusok, mérnökök és különféle szakmunkások érkeztek, akik életmódja, képzettsége és munkarendje különbözött a régi falusi társadalométól. A mezőgazdasági dolgozók, az üzemi munkások és a műszaki vezetők közös helyen éltek, mégsem kerültek feltétlenül azonos társadalmi helyzetbe.

HÁTTÉRGYÁR

A lakás minősége a változások egyik leglátványosabb eleme volt. Hoxha felidézi, hogy a régebbi, vályogból és nádból készült házakat fokozatosan téglaházak váltották fel, és az új településeken megjelentek az orvosi rendelők, iskolák, kulturális épületek. A tér átrendezése a mindennapi szokásokat is formálta. Az emberek közelebb kerültek a munkahelyhez, új közösségi terekben találkoztak, és a korábbi falusi szomszédság mellé üzemi kapcsolatok épültek.

A technika fejlődése ugyanakkor nem egyetlen évtized alatt ment végbe. A traktorok és kombájnok fokozatosan szorították ki az igásállatokat, utóbbiak még a hetvenes években is részt vettek bizonyos munkákban. Az új gazdaság tehát átmeneti formákat hordozott: egyszerre volt jelen az ipari üzemszervezés, a kézi munka és a régi mezőgazdasági eszközök világa. A fejlődésről készült propagandaképek hajlamosak voltak ezt az egyidejűséget elfedni.

A síkság lakói nem egyformán élték meg az átalakulást. Egy fiatal számára a gyári munka és az új lakás jelenthetett előrelépést, míg egy idősebb gazdálkodó számára a megszokott gazdálkodási rend eltűnése veszteségként jelenhetett meg. A történész számára különösen fontos, hogy a helyi

visszaemlékezésekben mindkét tapasztalat helyet kapjon. A lakhatás, az egészségügy vagy az oktatás fejlődése mellett az ellenőrzés, a politikai függőség és a munkaszervezés kényszerei is hozzátartoztak ehhez a világhoz.

Maliq egyszerre kapcsolódott Albánia belső vidékeihez és a szocialista országok technológiai hálózatához. A cukoripar kiépítéséhez külföldi szakértelemre, berendezésekre és beruházási kapcsolatokra volt szükség. Ez a körülmény árnyalja az önellátásról szóló hivatalos beszédet: a látszólag elszigetelt ország iparosítása hosszú ideig külső tudás és támogatás segítségével valósult meg. Az ideológiai szövetségek változása ezért helyi szinten is éreztette hatását.

A termelési hálózat kiterjedt a környező falvakra is. A cukorrépát beszállító gazdaságok, a feldolgozóüzem, a munkáscsaládok és a szállítóvállalatok gazdaságilag egymásra utaltak. Egyetlen üzem működése egész térség megélhetését formálta, így a gyár esetleges válsága sem maradhatott kizárólag üzemi ügy. Az ipari specializáció előnyei és sebezhetőségei ugyanannak a fejlődési modellnek voltak a részei.

HÁTTÉRGYÁR

A rendszerváltás után ez a függés drámai következményekkel járt. A cukoripari termelés a kilencvenes években összeomlott, és a korábbi beruházások épületei fokozatosan elvesztették eredeti rendeltetésüket. A helyi lakosoknak új megélhetési formákat kellett keresniük, miközben a közös infrastruktúra fenntartása és a korábban államilag szervezett gazdasági kapcsolatok újrarendezése súlyos problémákat okozott. A gyár romjai így egy korszak elmúlásának kézzelfogható emlékei lettek.

A mocsár lecsapolása és a cukorgyár építése hosszú történetet sűrít egyetlen tájba. Az ötvenes években a hatalom az új városban saját jövőképének igazolását látta, évtizedekkel később pedig ugyanez a hely megmutatta, mennyire sérülékenyek lehetnek a központilag szervezett termelési rendszerek. Maliq lakóinak története ezért több helytörténetnél: követhető rajta, hogyan találkoztak a politikai célok a természeti adottságokkal, a technológiával és a családok mindennapi érdekeivel.

HÁTTÉRGYÁR

9. Gyárkapu és munkanap

A munkanap kezdete a kommunista Albániában jóval a műszak első percét megelőzte. A városi munkások közül sokan gyalog indultak a gyár felé, mások zsúfolt autóbuszokra szálltak, és akinek a munkahelye messze esett az otthonától, annak a közlekedés kiszámíthatatlanságával is számolnia kellett. A gyárkapunál a belépés egyben ellenőrzést jelentett: megjelent-e mindenki időben, ki hiányzik, milyen munkát osztanak ki, és teljesíthető-e az előirányzott termelés. A rendszer a munkához való jogot és a foglalkoztatást saját egyik alapvető eredményeként tartotta számon. A biztonságot azonban szigorúan szervezett munkahelyi élet kísérte, amelyben a felettes és a pártszervezet tekintélye a szakmai kérdéseken is túlterjedt.

Az iparosítás látványos része volt a háború utáni államépítésnek. A politikai vezetés a bányákat, a kohászati és feldolgozóipari létesítményeket, valamint az infrastruktúrát olyan beruházásokként mutatta be, amelyek bizonyítják, hogy a korábban szegény, mezőgazdasági ország képes saját erejéből megváltoztatni történelmi helyzetét. Ebben volt kézzelfogható eredmény: megjelentek korábban nem

HÁTTÉRGYÁR

létező szakmák, gyárak és szakiskolák, a munkáscsaládok új településekre költöztek. A beruházások politikai elsőbbsége ugyanakkor tartósan háttérbe szorította a fogyasztási cikkek termelését és az élelmiszerellátás egyes területeit. A két cél közötti feszültség a dolgozó mindennapjaiban vált igazán érezhetővé: a munkahelyén nagyobb teljesítményt vártak tőle, hazafelé pedig gyakran sorban kellett állnia alapvető árukért.

Maliq története különösen alkalmas arra, hogy ezeket a változásokat egyetlen tájon belül figyeljük meg. Artan R. Hoxha kutatása megmutatja, hogyan alakították át a mocsaras síkságot vízrendezési munkákkal és cukorrépa-termeléssel, majd hogyan épült ki a cukorgyár körül lakó- és munkaközösség. A feldolgozóüzemhez mérnökökre, laboratóriumi dolgozókra, gépkezelőkre, karbantartókra és szállítási munkásokra volt szükség. Az új település egymás mellé helyezett olyan embereket, akik korábban falusi gazdaságokban, másfajta munkaritmus szerint éltek. Az ipari időbeosztás, a munkafegyelem és a bérből való megélhetés új formáit tanulták meg, miközben a mezőgazdasági munka teljesen nem tűnt el az életükből.

HÁTTÉRGYÁR

Egy gyár működését nem lehet pusztán az elkészült termékek tonnáival leírni. Szükség volt alkatrészre, javítható gépekre, megbízható energiára és pontosan érkező nyersanyagra. Ha valamelyik hiányzott, a munkásoknak rögtönözniük kellett, a vezetésnek pedig magyarázatot kellett adnia az elmaradt teljesítésre. A központi tervezés logikája a hivatalos iratokban rendezett folyamatot feltételezett, a műhelyekben azonban sokszor egymáshoz illeszkedni nem tudó követelményekkel találkoztak. A terv teljesítésének politikai jelentősége volt, ezért a jelentés és a tényleges munka eredménye között olykor távolság keletkezhetett. A dolgozók a rendszeresen ismétlődő nehézségeket saját tapasztalataikból ismerték, még ha nyilvánosan nem is beszélhettek róluk egyformán szabadon.

A bányászok helyzete több szempontból különbözött az élelmiszeripari üzemek dolgozóinak életétől. A króm- és rézkitermelés a külkereskedelem és az iparpolitika fontos ágazata volt, ezért az itt végzett munkát a propaganda kiemelt közösségi teljesítményként ábrázolta. A föld alatti munka veszélyessége, a fizikai megterhelés, a por és a zaj mindennapi tapasztalat maradt a hivatalos elismerés mögött. Egyes nehézipari munkakörökhöz az ellátásban is kedvezmények járhattak.

A hiánygazdaságról készült interjúkutatás azt mutatja, hogy a bányászok és egyes más kiemelt foglalkozási csoportok hozzáférése bizonyos árukhoz eltért a szövetkezeti dolgozók helyzetétől. Ez a különbség nemcsak a fizetésben, hanem a mindennapi vásárlás lehetőségeiben is megjelent.

A társadalmi rang nem tűnt el attól, hogy a párt az osztálykülönbségek felszámolását hirdette. A munkahely típusa, a politikai megbízhatóság, a városi vagy falusi lakóhely, valamint a személyes kapcsolatok együtt határozták meg az egyén lehetőségeit. A vállalati vezető vagy a helyi párttitkár szava számíthatott, amikor lakásról, tanulási lehetőségről vagy hiánycikkekhez való hozzáférésről döntöttek. Akinek családját politikailag kedvezőtlen múltúnak tartották, az hátránnyal indulhatott akkor is, ha munkáját jól végezte. Így a munkahely az előmenetel terepe mellett a társadalmi besorolás egyik fontos intézménye is lett.

A munkahelyi közösségnek mindemellett valódi emberi kapcsolatai voltak. Egymásnak adtak tanácsot a műszaki problémákról, segítséget kértek a családtagoknak, és az együtt végzett nehéz munka barátságokat hozhatott létre. Nem minden kapcsolatot lehet a hatalom és az alattvalók közötti viszonyból

megérteni. Egy fiatal szakmunkás számára a gyár az önálló kereset és egy saját szakmai világ megszerzését jelenthette, egy régebbi dolgozónak pedig olyan helyet, ahol a hosszú évek során tekintélyre tett szert. Ugyanaz az intézmény tehát egyszerre nyújthatott közösséget, státuszt és kiszolgáltatottságot. Ezt az összetettséget a visszaemlékezések értelmezésénél is meg kell őrizni.

A munkaversenyek és az ünnepi termelési vállalások állandó részét képezték a hivatalos közbeszédnek. A különféle kampányok a politikai évfordulókat, a pártvezetés céljait és az ipari termelést kapcsolták össze; az üzemi falújságokon a jól teljesítő brigádok, a szocialista munkafegyelem és a közösségi dicséret visszatérő témának számított. Az érintettek azonban másféle mércék alapján is megítélték a munkát: hazavihető fizetés, a vezető tisztességessége, a munkakörülmények és a család számára maradó idő szerint. A hivatalos és a személyes értékelés közötti eltérés általában nem nyílt vitában, hanem magánbeszélgetésekben jelent meg.

Az állami vállalatokhoz kötődő juttatások különösen jelentősek voltak ott, ahol a piaci kínálat szűk maradt. Egyes munkahelyekhez lakás, üdülési lehetőség, étkeztetés vagy egyéb intézményi segítség

kapcsolódhatott, de a hozzáférés nem volt egyforma. A lakásigénylés és az üdülőhelyek elosztása ezért nem pusztán jóléti kérdésnek, hanem a vállalaton belüli kapcsolatok és rangsor bizonyítékának is számított. A dolgozók formálisan azonos társadalmi rendszer tagjai voltak, tényleges lehetőségeik mégis jelentősen eltérhettek. A kiváltságok látványa azokban is elégedetlenséget ébreszthetett, akik egyébként nem tekintették magukat a rendszer politikai ellenfeleinek.

A munka utáni órákban sokaknak újabb feladataik kezdődtek. Élelmiszert kellett beszerezni, háztartási javításokat elvégezni, a gyerekekkel foglalkozni, és ha a családnak volt kis földdarabja vagy más kiegészítő megélhetési lehetősége, ott is dolgozni kellett. A szövetkezeti gazdaságban ez különösen erőteljesen jelentkezett, de a városi háztartások sem rendelkeztek minden szükséges szolgáltatással és géppel. A munkanap ezért társadalmi értelemben hosszabb volt a gyárban eltöltött óráknál. Az időhiány a kommunista Albánia történetének egyik lényeges, mégis kevésbé látványos tényezője: az embereknek sok időt kellett fordítaniuk arra, hogy elvégezzék azt, amit másutt a piac vagy a szolgáltató rendszer oldott meg.

A rendszer bukása után a korábbi munkahelyi biztonság egyik napról a másikra megrendülhetett. A termelési kapcsolatok szétesése, az állami támogatások megszűnése és az új versenyhelyzet számos üzemben leálláshoz vagy elbocsátáshoz vezetett. Maliq cukoriparának kilencvenes évekbeli összeomlása különösen élesen mutatta meg ezt a fordulatot: ami korábban egy egész körzet életét szervezte, annak gazdasági alapjai megváltoztak. A lakosság emlékezetében így az ipari munka egyszerre jelenhetett meg fárasztó, szigorúan ellenőrzött tevékenységként és a később elveszített kiszámíthatóság forrásaként. A kétféle tapasztalat egymás mellett élt tovább.

A gyári munka világa a hiánygazdaságban különösen szorosan összekapcsolódott a karbantartás és a javítás kérdésével. A tervteljesítéshez előírt mennyiségeket akkor is számon kérték, amikor egy alkatrész nem érkezett meg, vagy az üzemi gép teljesítménye már nem felelt meg a papíron feltételezett kapacitásnak. A hivatalos gazdasági beszámolók egy termék tonnaszámát vagy egy új csarnok átadását hangsúlyozhatták, a dolgozók viszont naponta azt tapasztalták, hogy az üzem működéséhez gyakran rögtönözni kell. A javításra fordított időt és energiát nehezebb volt olyan látványosan

felmutatni, mint az elkészült terméket, pedig az ipari munka kiszámíthatósága nagyban függött tőle.

A munkahelyi fegyelem nem állt meg a műszak kezdetének ellenőrzésénél. A dolgozó szakmai minősítése, társadalmi részvétele és politikai megítélése összekapcsolódhatott, ezért a gyári közösségben többféle elvárásnak kellett megfelelnie. A szocialista munkaversenyek és ünnepi vállalások egyeseknek valódi szakmai büszkeséget is adhattak, különösen ott, ahol korábban nem létezett hasonló ipari foglalkozás. Ugyanezek a kampányok azonban a tervek teljesítésével kapcsolatos nyomást is növelhették. A dolgozók közötti különbséget a munkakör, a szakmai tudás, a pártszervezethez való viszony és a vezetők bizalma együttesen alakította, így a hivatalosan egységes munkásosztályon belül is létrejöttek rangsorok.

A cukoripari Maliq esetében különösen jól megfigyelhető, milyen összetett kapcsolat alakult ki a gyár és a település között. A cukorrépa termesztésétől a feldolgozóüzem működéséig sok munkafolyamat épült egymásra, és a gyár körül lakások, intézmények, szolgáltatások jöttek létre. A munkás a fizetés mellett a helyi közösséghez, az iskolához és a rendelőhöz is a munkahelyén keresztül kapcsolódhatott. Egy ilyen ipari

központ létrehozása jelentős előrelépést hozhatott az előző korszak infrastrukturális viszonyaihoz képest. A függés azonban kétirányú volt: a gyár nehézségei előbb-utóbb az egész település jövőjét fenyegették, ahogyan azt az 1990 utáni átalakulás megmutatta.

A nehézipari és bányászati munkát külön is vizsgálni kell, mert az állam gazdasági prioritásai eltérő ellátási helyzetet teremtettek. A bányászok és egyes más kiemelt munkakörök dolgozói a hiánycikkek elosztásában kedvezményekhez juthattak. A kedvezmény azonban a veszélyes vagy megerőltető munkát nem tette könnyűvé, és nem jelentette azt, hogy a család valamennyi szükségletét fedezhették volna. A munkahely presztízse és a munkakörülmények közötti eltérésekből tartós feszültségek fakadhattak. A hivatalos propaganda gyakran kiemelte a bányászat nemzetgazdasági szerepét, de a család számára legalább annyit számított, milyen egészségi állapotban tér haza a dolgozó, és mennyi idő jut a pihenésre.

Az iparosítás társadalmi következménye az új szakmák kialakulása volt. Mérnökökre, technikusokra, műszerészekre, laboratóriumi dolgozókra és szakoktatókra volt szükség, ami a fiatalabb nemzedékek számára olyan életutakat nyitott meg, amelyek szüleik

számára sok helyen ismeretlenek voltak. Ez a változás különösen jelentős a háború előtti Albánia alacsony iparosodottságához mérve. A képzéshez és az előmenetelhez való hozzáférés azonban továbbra sem volt független a politikai besorolástól. Egy család helyzete így egyszerre függhetett attól, milyen szakmára volt igény az állami gazdaságban, és attól, milyen múltat tartottak számon róla a helyi intézmények.

Az ipari munka tapasztalata 1991 után sajátos emlékezeti ellentmondássá vált. Azok, akik korábban sérelmezték a tervgazdaság fegyelmét, a gyár bezárása után a kiszámítható keresetet és a munkahelyi kapcsolatokat is hiányolhatták. A rendszerváltás történetét félreértenénk, ha ezt az érzést automatikusan a diktatúra iránti nosztalgiának neveznénk. A munkanélküliség, a szakmák leértékelődése és a családi jövedelem elvesztése olyan tapasztalat, amely az új politikai rendszer szabadságjogaitól függetlenül súlyos veszteségnek számíthatott. A szocialista gyárra visszaemlékező ember egyszerre beszélhetett az ellenőrzés terhéről és a megszűnt munkahely biztonságáról.

10. Gyermekkor vörös zászló alatt

Az albán gyerekek számára az állam jelenléte legkorábban az iskolában vált kézzelfoghatóvá. A tanterem falán elhelyezett jelképek, a közös ünnepségek, a tanórákon visszatérő történelmi példák és a közösségi mozgalmak már fiatal korban kijelölték, milyen múltat kell tisztelni és milyen jövőt kell kívánni. A gyerekek mindezt nem felnőtt politikai fogalmakkal értelmezték. Számukra az iskola barátságokat, feladatokat, félelmeket és apró örömöket jelentett, az ideológiai nevelés pedig az intézmény természetesnek tűnő hátterét alkotta. Később, a rendszerváltás után sokan csak fokozatosan ismerték fel, hány olyan állítást fogadtak el, amelyet soha nem volt lehetőségük összevetni más magyarázatokkal.

A kommunista hatalomátvétel előtt Albánia oktatási rendszerét jelentős regionális és társadalmi különbségek jellemezték. Az írni-olvasni tudás terjesztése és az alapfokú oktatás bővítése ezért valós társadalmi változást hozott. A korábban kevés iskolával rendelkező településeken a tanító és a tanterem megjelenése új lehetőséget kínált, különösen azoknak a családoknak, amelyeknek gyermekei előzőleg csak korlátozottan

HÁTTÉRGYÁR

tanulhattak. Az oktatás tömegessé válásának eredményét a politikai elnyomás történetével együtt kell tárgyalni. A kettő nem oltja ki egymást: egy gyerek valóban megtanulhatott olvasni egy olyan iskolában, amely ugyanakkor a politikai hűségre nevelte.

Az iskolai előmenetelhez azonban a tanulási képességen kívüli szempontok is társulhattak. Russell King és Julie Vullnetari interjúiban előkerülnek olyan történetek, amelyek szerint az úgynevezett rossz életrajzú családok gyermekei előtt a továbbtanulás útja bezárulhatott. A politikai megkülönböztetés átörökíthető hátránnyá vált, mert a szülő múltja vagy besorolása a gyerek lehetőségeit is befolyásolhatta. A formálisan mindenkinek járó oktatás és a tényleges hozzáférés közötti távolság ezért a rendszer egyik meghatározó ellentmondása volt. Nem minden településen és nem minden évtizedben működött ugyanolyan módon, de a politikai bizalom kérdése az oktatási intézményrendszerben is jelen volt.

A tanulás a család életében munka- és időbeosztási kérdés is volt. A falusi gyerekek olyan háztartásokban nőttek fel, ahol az idősebb generációk a földeken, az állatok mellett vagy a szövetkezetben dolgoztak, a háztartási feladatokból pedig a fiatalabbaknak is részt

HÁTTÉRGYÁR

kellett vállalniuk. A tanulásra fordítható időt az otthon megvilágítása, a téli fűtés és a lakás zsúfoltsága egyaránt befolyásolta. A könyvek és tanszerek beszerzése is alkalmazkodást igényelhetett. A városi iskolások helyzete több lehetőséget kínálhatott, de ott sem jelentette a tanulmányok befejezése a személyes pályaválasztás korlátlan szabadságát.

A fiatalok szakmai irányításának fontos eszköze volt, hogy a képzés és a munkaerő-szükséglet között az állam próbált kapcsolatot teremteni. A szakiskolák és műszaki képzések új foglalkozások felé nyithattak utat, miközben a felsőoktatásba való bekerülést és a munkába állást a tervezési és politikai szempontok is formálták. A tanári vagy mérnöki pálya sok család számára társadalmi emelkedést jelenthetett. A képzettség értéke azonban nem függetlenedett a munkahelyi és lakóhelyi kijelölések rendszerétől. Egy fiatal tudhatta, milyen szakmát szeretne, de nem feltétlenül dönthette el, hol és milyen feltételek között fog dolgozni.

Lea Ypi visszaemlékezése kivételesen érzékenyen érzékelteti a gyermeki nézőpont és a felnőttek hallgatása közötti különbséget. Egy gyerek másként hallja azokat a mondatokat, amelyeket a szülők óvatosan fogalmaznak meg, és sokáig nem érti, miért kerülnek bizonyos

témákat a családi beszélgetésekben. A politikai nyelv így bekerül a családi életbe akkor is, amikor mindenki szeretné távol tartani onnan. Az utólagos emlékezés értéke abban áll, hogy a gyermeki bizonyosságok és a felnőttként megértett körülmények egymás mellé kerülnek. A visszaemlékezést ugyanakkor személyes történetként kell kezelni, nem tekinthetjük automatikusan minden albán család tapasztalatának.

A közösségi ünnepségek, énekek és rendezvények a szocialista nevelés részei voltak, de a gyerekek számára alkalmat teremtettek szereplésre és együttlétre is. A hivatalos szövegek ismétlése nem jelentette feltétlenül azt, hogy minden résztvevő azonos módon hitt bennük. A tanulók részben megfelelni akartak a tanároknak, részben a társaik előtt igyekeztek helytállni. A szervezett közösségi életben így az ideológiai elvárás és a gyerekkor hétköznapi érzelmei keveredtek. A történésznek különösen óvatosnak kell lennie, amikor a felnőtt visszaemlékező politikai értelmezését a korabeli gyermeki élménnyel próbálja összevetni.

A szabadidő egyik legfontosabb új eszköze idővel a televízió lett. Az első készülékek beszerzéséhez pénz és rendszerint hatósági jóváhagyás kellett; egyes falvakban kezdetben csak egy-két család rendelkezett televízióval.

A King–Vullnetari-kutatásban megszólaló egyik asszony arra emlékezett, hogy az első készülék érkezésekor a környékbeli gyerekek összegyűltek a házban, mintha közös mozielőadáson vennének részt. A kép ezért nem kizárólag technikai újdonságot jelentett, hanem társasági eseményt. A nyugati műsorok titkos nézése ugyanakkor már a tiltás és a kíváncsiság világába vezette át a fiatalokat, akik gyakran olyan kulturális mintákkal találkoztak, amelyekről az iskolában egészen mást hallottak.

A könyvek, filmek és zene által megnyíló képzeletbeli tereknek külön jelentőségük volt az ország elzártsága miatt. Az olasz adásokon látott ruhák, lakások és reklámok olyan hétköznapi részleteket közvetítettek, amelyeket a hivatalos propaganda többnyire más összefüggésben ábrázolt. A fiatal néző nem feltétlenül politikai rendszereket hasonlított össze; sokszor egyszerűen kíváncsi volt arra, milyen cipőt viselnek, milyen zenére táncolnak és hogyan beszélnek egymással másutt a vele egykorúak. A különbség felismerése mégis mély hatású lehetett, mert megmutatta, hogy az iskolában tanult világkép nem írja le az összes létező életformát.

HÁTTÉRGYÁR

Az 1989–1990-es fordulat az iskolák és egyetemek világában is megjelent. Clarissa de Waal által idézett korabeli visszaemlékezések szerint a tiranai egyetem hallgatói többek között az ideológiai előadások ellen tiltakoztak, később a diákotthonok fűtetlensége és az áramkimaradások is a megmozdulások közvetlen tárgyává váltak. A politikai szabadság követelése összekapcsolódott a közvetlen életkörülmények miatti elégedetlenséggel. A fiatal nemzedéknek ekkor már nem a háború utáni felemelkedés tapasztalata volt meghatározó, hanem az elöregedő rendszer, a hiány és a külföldről érkező képek közötti ellentét. Az iskolától az utcáig vezető út ezért nem egyetlen váratlan pillanatban kezdődött.

A gyermekkor történetét a családok iskolához fűződő várakozásai nélkül nehéz megérteni. A korábban ritkán iskolázott vidéki nemzedékek számára az írni-olvasni tudó gyermek valódi társadalmi előrelépést jelenthetett. A tanulás eredményeit a politikai vezetés saját modernizációs teljesítményének bizonyítékaként mutatta be, de a családok számára az iskola ennél személyesebb ügy volt: lehetőség egy kevésbé megerőltető foglalkozásra, a helyi tekintély növekedésére és a gyermek jövőjének biztonságosabbá tételére. A célok

HÁTTÉRGYÁR

részben találkoztak, ám az állam a továbbtanulás lehetőségét politikai és munkaerő-tervezési szempontoknak is alárendelte.

A családi háttér szerepét különösen világosan mutatják King és Vullnetari interjúi. Az egyik visszaemlékező azt idézte fel, hogy testvére politikailag hátrányos megítélésük miatt nem folytathatta tanulmányait; egy másik nő viszont arról beszélt, hogy az iskola folytatásában saját apjának ellenkezése akadályozta. A két történetből eltérő társadalmi korlátok rajzolódnak ki. Az egyikben az állam a család múltját büntette, a másikban a helyi családi tekintély korlátozta a lány lehetőségeit. Az albán oktatás története ezért az egyenjogúsító törekvések és a megmaradó különbségek egyidejű története. A politikai előírások és a háztartáson belüli döntések nem mindig ugyanabba az irányba hatottak.

Az iskolai közösség kettős életet élhetett. A hivatalos ünnepségeken a tanulók megtanulták, milyen szavakkal kell méltatni a partizánharcot és az új társadalmat, a szünetekben és az otthoni beszélgetésekben viszont a hétköznapi problémákat, a családi hiányt és a fiatalok közötti kapcsolatokat élték meg. A gyermeki ragaszkodás egy tanárhoz vagy osztálytárshoz akkor is valóságos volt,

HÁTTÉRGYÁR

ha az intézmény politikai nevelési célokat követett. Az emlékezéseket ezért nem célszerű kizárólag a propaganda sikerének vagy kudarcának bizonyítékaként olvasni. Egy jól sikerült iskolai előadás vagy közös kirándulás öröme megférhetett azzal, hogy az intézmény bizonyos gondolatokat eltiltott a nyilvánosságtól.

Lea Ypi emlékiratában az egyik legfontosabb ellentét a gyermekkor bizonyossága és a felnőttek rejtett tudása között húzódik. A gyermek az iskolában magyarázatot kap a történelemre és a politikai rendszerre, miközben a családban vannak olyan veszteségek, rokoni kapcsolatok és múltbeli események, amelyekről a felnőttek hallgatnak. A visszatekintő elbeszélés nem használható valamennyi albán gyermek életének általános mintájaként, ám kiválóan érzékelteti a politikai információ egyenlőtlen eloszlását ugyanazon háztartáson belül. Egy gyermek magától értetődőnek tarthatta azt, amiről szülei tudták, hogy a nyilvános beszéd és a személyes emlék között súlyos ellentmondás feszül.

Az olasz televízió különös szerepet töltött be a fiatalok nevelődésében. A külföldi műsorokban látott ruhák, lakások, élelmiszerek vagy párkapcsolati minták összehasonlíthatóvá tették a külvilágot a saját tapasztalattal. A televízió természetesen nem adott

pontos képet Olaszország társadalmi különbségeiről, a képernyőn látott fogyasztói világ azonban erős benyomást kelthetett. A fiatalok számára az olasz nyelv, a popzene és a reklámok egy olyan mindennapi környezetet jelentettek, amelyről az iskolában nem azonos hangnemben hallottak. E különbség nem feltétlenül vezetett azonnali politikai ellenálláshoz, de hozzájárulhatott a külföldi élettel kapcsolatos várakozások kialakulásához.

Az 1990-es egyetemi tiltakozások megértésénél fontos, hogy a politikai és a hétköznapi sérelmek nem váltak el egymástól. A kollégiumok fűtési gondjai, az áramszünetek és az ideológiai kötelezettségek a fiatalok számára mind a rendszer működéséről szóltak. A kelet-európai változásokról érkező hírek és a helyben megtapasztalt nehézségek közötti kapcsolat új értelmet adott a korábbi elégedetlenségnek. Az iskola évtizedeken át a hivatalos világkép egyik legfontosabb intézménye volt, az egyetemi közeg a rendszer utolsó szakaszában mégis a nyilvános változáskövetelés egyik helyszínévé vált. A gyermekkor és a diákkor története így közvetlenül kapcsolódik a politikai fordulat történetéhez.

HÁTTÉRGYÁR

11. A nők két munkanapja

A kommunista Albánia a nők társadalmi helyzetének átalakítását is politikai célként hirdette meg. Az iskoláztatás kiterjesztése, a munkavállalás támogatása és a korábbi családi kötöttségek bírálata a rendszer önképében a modernizáció része volt. A változásoknak tényleges hatásuk volt: számos nő olyan képzésben és foglalkozásban vehetett részt, amely az előző nemzedék számára nehezebben volt elérhető. A hivatalos egyenjogúság azonban nem rendezte át egyik napról a másikra az otthoni munka megosztását. A kereső foglalkozás és a családi ellátás sok esetben egymásra rakódott, ezért egy munkanap befejezése csak újabb feladatok kezdetét jelentette.

A falusi asszonyok számára a legnehezebb megpróbáltatást gyakran a szövetkezeti munka és a gyermeknevelés összeegyeztetése jelentette. King és Vullnetari interjúiban egy északi, kelmendi állatgondozó asszony arról beszél, hogy kora hajnalra kellett munkahelyére érnie, a hóban vagy viharban megtett út után pedig hosszú órákon át fejte a teheneket és takarította az istállót. A gyerekek közül a nagyobbak vigyáztak a kisebbekre, mert a felnőtteknek kevés idejük

maradt otthon. A visszaemlékezés erős személyes tanúságtétel, de az általa leírt problémák más interjúkban is felbukkannak: a túl hosszú munkaidő, a fizikai kimerülés, a szerény kereset és a gyermekfelügyelet megoldatlansága.

A nők dolgoztak a földeken, az állatok mellett, az iparban, az oktatásban és az egészségügyben is. Az állami modernizációs program új szakmai szerepeket kínált, különösen ott, ahol gyárak és közintézmények épültek. Maliq történetéből a cukorgyár munkás- és szakembervilága is kirajzolódik, benne a laboratóriumi és más ipari feladatokban alkalmazott nőkkel. A munkahelyi jelenlét társadalmi jelentőségét ugyanakkor nem lehet pusztán a foglalkoztatási adatokkal mérni. A nők számára a munka egyszerre lehetett önálló jövedelemhez és szakmai elismeréshez vezető út, valamint állandó, kötelező teher a háztartás feladatai mellett.

Az otthon fenntartásához a hiánygazdaság viszonyai között szokatlanul sok szervezésre volt szükség. A bevásárlás nem azt jelentette, hogy valaki egyetlen üzletben összeállította a napi étkezés hozzávalóit: tájékozódni kellett az áruk érkezéséről, sorba kellett állni, figyelni kellett a jegyrendszer és a helyi elosztás előírásait. Egyes cikkeket csak akkor lehetett megvenni,

amikor rövid időre megjelentek a boltban. Ha a család több tagja dolgozott vagy iskolába járt, meg kellett szervezni, ki tud a megfelelő időpontban várakozni. Ezek a feladatok sok esetben a nőkre hárultak, akiknek napi tevékenységét ezért az állami ellátás hiányosságai is meghatározták.

Az élelmiszerek előkészítése, tárolása és feldolgozása további munkát jelentett. A háztartási gépek nem voltak mindenütt hozzáférhetők, ezért a mosás, a takarítás és az ételkészítés jelentős fizikai ráfordítást igényelt. A víz- és áramellátás zavarai különösen ott tették nehézzé a mindennapokat, ahol a lakások kis alapterületűek voltak, vagy több nemzedék élt együtt. A ruhák javítása és átalakítása, a gyermekholmik továbbadása és a meglevő alapanyagok beosztása a családi gazdálkodás állandó részét képezte. Az ügyességet és a takarékosságot a közösség gyakran nagyra értékelte, de ezek mögött a készletek és szolgáltatások hiánya húzódott meg.

A rendszer a hagyományos családi hierarchiát elmaradottnak minősíthette, a magánéletben mégis tovább éltek a korábbi nemzedékek elvárásai. A házasság, a rokonsági kötelezettségek, a gyermeknevelés és a lakóhelyválasztás kérdéseiben sok családban az idősebbek véleménye jelentős maradt. A városiasodás és

az iskoláztatás növelte a fiatalok mozgásterét, de nem szüntette meg a nemek közötti munka- és hatalommegosztás különbségeit. A változások gyakran lassan, vitákon és hétköznapi kompromisszumokon keresztül alakultak. Egy nő saját keresete erősíthette alkupozícióját, miközben továbbra is tőle várták a háztartás szervezését.

A lányok tanulásának kérdése jól mutatja a hivatalos politika és a családi szokások közötti eltérést. King és Vullnetari egyik megszólalója visszaemlékezett arra, hogy apja először nem engedte továbbtanulni, jóllehet az iskolában kitűnően teljesített. A családon belüli hosszú vita végül az anya közbenjárására oldódott meg. Az ilyen történetekben nem érdemes egyetlen, változatlan „albán hagyományt” feltételezni: a régiók, az anyagi helyzet és a nemzedékek között különbségek voltak. Az viszont világos, hogy az állami iskoláztatási program önmagában nem alakította át valamennyi szülő elvárásait. A továbbtanulásért gyakran az otthonon belül is küzdeni kellett.

A családok politikai besorolása a nőket saját jogaikon és hozzátartozóikon keresztül egyaránt érinthette. A kedvezőtlennek tartott családi múlt befolyásolhatta az oktatási lehetőséget, a munkahelyet és a házasság

kilátásait is. Az ilyen korlátok nem minden életútban jelentek meg azonos módon, mégis hosszú időre formálhatták a személyes döntéseket. A nők családi szerepe és a pártállami ellenőrzés egymásra hatásának megértéséhez ezért a nyilvános intézkedések mellett a magánéleti következményeket is vizsgálni kell. Egy hivatalosan meghozott döntés több ember következő évtizedeit befolyásolhatta.

A rokonsági és szomszédsági kapcsolatok az ellátásban is fontosak maradtak. Ha valaki hozzájutott egy nehezen beszerezhető anyaghoz, megtudta, mikor várható áru a boltban, vagy segíteni tudott egy gyermek felügyeletében, ezzel értékes támogatást nyújthatott a többieknek. Az ilyen hálózatok fenntartása rendszerint nem kevés érzelmi és gyakorlati munkával járt: meg kellett őrizni a kölcsönösséget, és tekintettel kellett lenni arra, hogy egy szívességet később illik viszonozni. A női kapcsolatok így a háztartások működésének fontos összekötő elemei lehettek. Nem voltak azonban mindenki számára egyformán elérhetők; az elszigetelt vagy politikailag megbélyegzett családok nehezebb helyzetbe kerülhettek.

Az egészségügyi és gyermekellátási intézmények bővülése a háború utáni modernizáció jelentős

HÁTTÉRGYÁR

fejleménye volt. Ugyanakkor a falusi és városi szolgáltatások között tartós különbségek maradtak, és az intézményi ellátás nem fedte le automatikusan a szülők teljes munkaidejét. A gyermekfelügyeletet gyakran a nagyszülők vagy az idősebb testvérek biztosították, különösen ott, ahol a szülők messzire jártak dolgozni. A család a hivatalos társadalompolitika ellenére továbbra is maga viselte a mindennapi gondoskodás jelentős részét. A társadalmi változás ezért gyakran többletfeladatot is teremtett a nők számára, miközben új lehetőségeket nyitott meg előttük.

A kommunista időszak emlékezete e tekintetben sem egységes. Vannak, akik a tanulás, a biztos kereset és az intézményes szolgáltatások terjedését emelik ki, mások a túlterheltséget, a hiányt, az ellenőrzést és a személyes választás szűk terét. A két megközelítés eltérő életutakból és történelmi tapasztalatokból származhat, ezért nem szerencsés az egyiket egyszerűen felülírni a másikkal. A nők történetének megírásakor az a legfontosabb, hogy ne pusztán a hivatalos egyenjogúsítás eredményét vagy kudarcát vizsgáljuk, hanem azt is, hogyan szerveztek meg egy hétköznapot a munkahely, a sorban állás, a gyerekek és az otthon között. Ott látható igazán, hogyan működött a rendszer a maga legkisebb

HÁTTÉRGYÁR

egységében.

A női munka történetében az idő beosztása legalább annyira fontos, mint a munkahelyek száma. A kollektív gazdaságban a munkanap időpontját az állatok ellátása, a brigádvezető utasítása és az évszak szabta meg. Az otthoni teendők viszont nem igazodtak ehhez. A gyermekeknek reggelit kellett adni, elő kellett készíteni a napi ételt, gondoskodni kellett a vízről és a tüzelőről. A munkába indulás előtt és a hazaérkezés után végzett háztartási munkának általában nem volt olyan nyilvántartása, amelyből a társadalom számára láthatóvá vált volna a teljes napi megterhelés.

King és Vullnetari kelmendi interjúalanya az állatgondozást saját teste későbbi állapotával kapcsolta össze. A szövetkezeti telepen végzett fejés, takarítás és borjúgondozás emléke nem az egykori munkaversenyek eredményeiben, hanem a fájó kézben és az elmaradt pihenésben maradt fenn. Az asszony beszámolója alapján a munkanap kezdetét gyakran hosszú gyaloglás előzte meg, rossz időben is. Ez a történet arra is figyelmeztet, hogy a nők munkájáról szóló általános foglalkoztatási adatok mögött eltérő testi és életkori tapasztalatok húzódtak meg. A városi hivatalnoknő és a hegyvidéki állatgondozó ugyanannak az államnak a polgára volt, de

egészen más árat fizetett a keresőmunka és a család fenntartásának összehangolásáért.

A gyermekfelügyelet gyakran rokoni munkaerőre támaszkodott. A nagyszülő, az idősebb lánytestvér vagy más hozzátartozó közreműködése tette lehetővé, hogy a szülők eleget tegyenek az állami gazdaság követelményeinek. A családon belüli segítségnyújtás ugyanakkor a fiatalok iskolai és szabadidős lehetőségeit is szűkíthette. Ha egy nagyobb gyereknek rendszeresen a kicsikre kellett vigyáznia, az nem kizárólag a szülők munkájának kiegészítő eleme volt, hanem a nemzedékek közötti munkamegosztás része. A modernizáció ilyen körülmények között a család teljes munkaerejét igénybe vehette, miközben az állami beszámolók elsősorban a fizetett munkát és az intézményfejlesztést mutatták.

A szűkös ellátás a családon belüli döntéseket is alakította. Egy új cipő, egy kabát vagy a háztartásban használható textília beszerzéséről nem pusztán az ár döntött, hanem az elérhetőség is. A helyi bolt információi, a rokonok kölcsönei, a ruhák javítása és az ajándékok továbbadása egyetlen gazdálkodási rendszer részei lettek. Ez a tervező és kapcsolatfenntartó munka rendszerint kevés nyilvános elismerést kapott. Ugyanakkor éppen ilyen apró családi döntések révén

lehet megérteni, miként volt képes a társadalom a tartós áruhiány mellett is megtartani bizonyos ünnepeket és gondoskodási szokásokat.

HÁTTÉRGYÁR

12. Udvarlás, házasság, rokonság

A kommunista Albániában a házasság két különböző rend találkozási pontja volt. Az egyik a családi és helyi közösségek évszázadok alatt kialakult szokásrendszere, amely sok helyen fontosnak tartotta a rokonság véleményét, a család társadalmi megítélését és a nemzedékek közötti kötelezettségeket. A másik az állam által képviselt új rend, amely a polgári házasságot, a nők munkavállalását és a régi tekintélyek meggyengítését kívánta előmozdítani. A két rend között nem volt minden kérdésben kibékíthetetlen ellentét. A fiatalok gyakran egyszerre fogadták el az új iskolai és munkahelyi lehetőségeket, valamint a szüleik és nagyszüleik tanácsait. Máskor azonban éppen a párválasztásból lett családi vita, mert a személyes vonzalom nem esett egybe az idősebbek várakozásaival.

A háború utáni politika a nőket teljes jogú, dolgozó állampolgárként igyekezett bemutatni. A hivatalos beszédekben az egyenjogúsítás a szocialista átalakulás egyik sikerének számított, az új törvények pedig szakítani kívántak a korábbi egyenlőtlenségekkel. Mindez nem jelentette, hogy a rokonsági viszonyok és a

helyben elfogadott viselkedési normák egyik napról a másikra megszűntek. A hagyományok ereje ráadásul vidékenként változott. Az északi hegyvidék, a közép-albániai falvak és a déli városok társadalma között korábban is voltak különbségek, és a kommunizmus idején sem alakult ki mindenütt azonos családmodell.

A fiatalok számára az iskola, a munkahely, a társadalmi szervezetek rendezvényei és a közös munkakampányok egyaránt alkalmat teremthettek az ismerkedésre. A gyárba kerülő falusi lány életében jelentős változás volt, hogy napjait a korábbi, szűk családi környezettől eltérő közösségben tölthette. A tanulás vagy a szakmaszerzés ugyanilyen lehetőséget nyitott, de a családok továbbra is figyelték, ki kivel mutatkozik, és milyen híre van az illetőnek. A társas érintkezés legapróbb részleteinek is lehetett jelentősége ott, ahol a közösség kicsi volt, a lakások zsúfoltak, és a magánélet kevés teret kapott. A városi fiatalok nagyobb mozgástere sem jelentett teljes függetlenséget, mert az ismerkedés a munkahelyi és politikai környezetben zajlott.

Az udvarlásban a személyes érzés és a családi mérlegelés gyakran egymás mellett működött. A szülők egy része megfelelő megélhetést, elfogadható családi

hátteret és megbízható jellemet keresett leendő vejében vagy menyében. A fiatalok ugyanakkor a városi kultúrából, a rádióból és a külföldi televízióból új mintákkal is találkozhattak, amelyekben a szerelem és az egyéni döntés nagyobb hangsúlyt kapott. Hiba volna azonban úgy leírni a korszakot, mintha az állam egyik oldalon állt volna a modern szerelem mellett, a család pedig kizárólag a régi szabályokat képviselte volna. A pártállami intézmények saját erkölcsi elvárásokat támasztottak, miközben a családon belül is léteztek nyitottabb és szigorúbb felfogások.

A politikai származás a házassági döntésekben is szerepet kaphatott. A kommunista állam a család előtörténetét, a rokonság külföldi kapcsolatait és az előző nemzedékek politikai szerepét számon tartotta. Az, akinek a családját megbízhatatlannak minősítették, az élet más területein is nehézségekkel találkozott: továbbtanulása, munkája és előmenetele korlátozott lehetett. Egy házasság tehát két ember mellett két családi életrajzot is összekapcsolt. A fiataloknak számolniuk kellett azzal, hogy egy kapcsolat a magánéletükön túl az állami intézmények előtt is következményekkel járhat. Ennek mértékét nem lehet egyetlen szabályként minden albán háztartásra

HÁTTÉRGYÁR

kivetíteni, de a politikai életrajz fogalma a kor társadalmi valóságához tartozott.

A házasságkötés a vallásellenes fordulat után különös jelentőséget nyert. A korábban természetesnek tartott egyházi vagy mecsethez kötődő szertartások államilag tiltottá váltak, az új rend pedig a polgári keretet erősítette. Ez azonban nem tüntette el a lakodalmak családi jellegét. Az ünneplésben megmaradhattak a rokonsági találkozók, a közös étkezések, a helyi dalok és táncok, valamint azok a gesztusok, amelyek a két család összekapcsolódását fejezték ki. Az állam által elfogadott forma és a mindennapokban követett szokás között különbség lehetett; erre különösen a vidéki terepmunkák és a rendszerváltás után készült visszaemlékezések világítanak rá.

A lakodalom lebonyolítását a hiánygazdaság is alakította. Egy ünnepi étkezéshez több húsra, lisztre, cukorra vagy italra volt szükség, mint egy átlagos hétköznapon, ezeket az árukat azonban nem lehetett tetszés szerint megvásárolni. A családok előre gyűjtöttek, rokonoktól kértek segítséget, és a munkahelyi vagy bolti kapcsolatokra támaszkodtak. King és Vullnetari falusi visszaemlékezésekre épülő tanulmányában az elosztás mindennapjait jól mutatja, hogy a bolti dolgozó

HÁTTÉRGYÁR

rendkívüli alkalmakra, például esküvőre vagy temetésre olykor külön készlethez próbált hozzájutni. Ez a gyakorlat egyszerre mutatja a rendszer merevségét és azt az állandó emberi alkalmazkodást, amely nélkül számos családi eseményt nehéz lett volna megszervezni.

Az ünnepi ruháknak szintén nagy jelentőségük volt. A hiányos kínálat miatt a jó minőségű anyag, a megfelelő cipő vagy egy divatosnak számító kiegészítő önmagában értéket képviselt. A családok felhasználták a régebbi ruhákat, varrattak, átalakítottak, és figyelték, melyik ismerős révén lehet hozzájutni keresett darabokhoz. A városiak és a falusiak lehetőségei különböztek, de az ünnepi megjelenés iránti igény mindkét közegben fontos volt. A hivatalos ideológia a szerény, munkához illő öltözködést hangsúlyozta; a fiatalok viszont gyakran a külvilágból érkező, szűrten hozzáférhető divatot is figyelték. Nem minden újdonság vált politikai üggyé, a divat ellenőrzése mégis része volt annak a törekvésnek, hogy a magatartás látható formáit is a kívánatos szocialista életmódhoz igazítsák.

A házasság első éveit nagyban meghatározta a lakáskérdés. Egy új pár számára nem volt magától értetődő az önálló otthon, mert a lakáshoz jutást az állami építkezések üteme, a munkahelyi lehetőségek és a

helyi döntések korlátozták. Ahol több generáció lakott együtt, ott a nagyszülők segítsége fontos lehetett a gyermeknevelésben, ugyanakkor mindennapos alkalmazkodást követelt az együttélés. A főzés, a mosás, a fűtés vagy a vízhordás feladata nem oldódott meg attól, hogy a fiatalok már új, polgári formában kötöttek házasságot. A városi lakótelep és a falusi ház különböző életmódot jelentett, de a tárgyi hiány és a családi munka jelentős része mindkettőben jelen volt.

A női keresőmunka változást hozott a család bevételében és a nő társadalmi szerepében. Ugyanakkor a háztartás és a gyermeknevelés feladatainak elosztása sokszor nem követte ugyanolyan gyorsan a munkavállalás általánossá válását. A korabeli hivatalos képeken a dolgozó nő a társadalmi haladás megtestesítője volt; a visszaemlékezésekben ugyanő gyakran a korán kelő, munkába sietős, majd a nap végén a család ellátását is végző személy. Az albán vidéki életet vizsgáló interjúk szerint előfordult, hogy az idősebb gyermek vigyázott a kisebbekre, miközben az anya hosszú órákon át távol volt. Az egyenjogúság történetét ezért a jogi változások, a tényleges lehetőségek és a mindennapi terhek együttes figyelembevételével lehet elmondani.

A rokonsági hálózat szerepe a család létrejötte után is megmaradt. A születés, a betegség, az esküvő és a temetés olyan alkalmak voltak, amikor az emberek egymásra támaszkodtak. Aki be tudott szerezni egy hiánycikket, kölcsön tudott adni pénzt, vagy segített egy fontos ügyben, az a saját családján kívül is tekintélyre és viszontsegítségre számíthatott. Az albán nyelvű mik, vagyis az ismeretségre és kapcsolati közbenjárásra utaló fogalom ennek a társadalmi világnak egyik kulcsa. A kapcsolatok használata egyszerre lehetett segítségnyújtás és kivételezés; ugyanaz a személy egyik helyzetben méltányos segítőként, egy másikban a többiek számára hozzáférhetetlen előny birtokosaként jelent meg.

A lakodalmak, születések és halálesetek világának megértéséhez a vallási és helyi különbségeket is figyelembe kell venni. Albániában a muszlim, a katolikus és az ortodox hagyományok, valamint a regionális szokások eltérően alakították az ünnepeket. A pártállam vallásellenes politikája mindhárom nagy hagyományt érintette, de a vallási kötődés családon belüli továbbadásának módja más és más lehetett. Egy északi katolikus család ünnepi naptára, egy déli ortodox háztartás szokásai és egy muszlim hátterű közösség

HÁTTÉRGYÁR

családi emlékezete nem olvasható össze egyetlen egységes albán hagyománnyá. A könyv ezért a közös állami keret mellett az életformák sokféleségét is bemutatja.

Az állam a házasság és a családi élet világát az oktatással, a munkahelyi szervezetekkel, a joggal és a nyilvános példamutatással próbálta alakítani. Mégis éppen a család lett az egyik olyan tér, ahol az előző korszak értékei, emlékei és kapcsolatai fennmaradhattak. A szülők nem feltétlenül mondták el a gyermekeiknek, miért hallgatnak bizonyos rokonokról vagy miért kerülik a politikai vitákat. A hallgatás maga is nevelési gyakorlat lett: védhette a gyermeket attól, hogy az iskolában meggondolatlanul elismételjen valamit. A bizalmas családi beszélgetések és a közösség előtt mutatott alkalmazkodás közötti különbség a rendszer egyik legmélyebb társadalmi hatása volt.

A diktatúra utolsó éveiben a fiatalok mind több képet kaptak a külföldi életmódról, amelyet azonban nem lehetett egyszerűen utánozni. Az olasz televíziós sorozatok és szórakoztató műsorok szereplői másként öltöztek, másként mozogtak, és gyakran olyan fogyasztási lehetőségekkel rendelkeztek, amelyek Albániában elképzelhetetlennek tűntek. A képernyőből

érkező kép és az otthoni valóság között szakadék nyílt. Ez a feszültség a családi terveket is érintette, mert a fiatalok egy része a külföldi életet már nem távoli különlegességnek, hanem saját jövője lehetséges irányának tekintette. Amikor a határok megnyíltak, sokak számára a házasság, a munka és a kivándorlás ugyanannak az életstratégiának a kérdéseivé váltak.

A házasság a kommunista korszakban gazdasági vállalkozás is volt, még akkor is, ha a fiatalokat személyes vonzalom kötötte össze. Külön lakásra, bútorra és az együttéléshez szükséges eszközökre lett volna szükség, miközben mindegyik megszerzése hosszas várakozással járhatott. Az ifjú pár ezért gyakran a szülői háztartásban kezdte közös életét. Az ilyen együttélésnek voltak előnyei, különösen a gyermeknevelésben és az étel előállításában, de a magánszféra szűkösségét is fokozta. A házasságot követő első évek emléke így sokszor a lakásért folytatott ügyintézés és a családi alkalmazkodás történetével fonódhatott össze.

A politikai megbízhatóság jelentősége a családalapítást különösen érzékeny területté tette. Egy korábban elítélt vagy internált ember rokonságával kialakított kapcsolat hátrányosan befolyásolhatta a pályaválasztást és az előmenetelt. Ugyanakkor nincs

HÁTTÉRGYÁR

alapunk arra, hogy minden szerelmi kapcsolat mögött politikai számítást feltételezzünk. A mindennapi döntések a vonzalom, a rokoni várakozások, a lakáshelyzet és az állami intézmények közötti alkukban születtek meg. Az eltérő vallási és regionális hátterű közösségek sem egyformán viszonyultak ezekhez a kérdésekhez, így egyetlen falusi történetet nem lehet országos szabállyá emelni.

A lakodalom élelmiszerigényét a korabeli bolti elosztás különösen érzékelhetővé tette. Egy nagyobb családi vendégséghez olyan mennyiségű cukor, étolaj, hús vagy liszt kellett, amelyet a szokásos havi keretek nem mindig biztosítottak. King és Vullnetari egyik bolti eladójának beszámolójában az esküvő és a temetés olyan rendkívüli családi eseményként szerepel, amelyre a vezetők külön készletet engedélyezhettek. A megoldás egyszerre jelentett emberi méltányosságot és függést a helyi hatalomtól. Az ünnep megtartásához tehát szükség lehetett a rokonság segítségére, az üzlet dolgozójának közbenjárására és arra, hogy a hatóság az adott család kérését elfogadja.

A családok története így a kommunista Albánia hosszabb társadalmi történetét is tükrözi. Az állam egyszerre akarta felszabadítani az embereket a régi

kötöttségek alól és új szabályok közé szorítani őket, miközben a hétköznapi megélhetés hiányosságait sokszor éppen azok a rokonsági kötelékek enyhítették, amelyeket a hivatalos ideológia a múlt maradványainak tekintett. A házasság, az otthonteremtés és a gyermeknevelés nem választható el sem a gazdaságtól, sem a politikától. A családi élet folytatódott a rendszer keretei között, és amikor a rendszer megrendült, ezek az évtizedeken át fenntartott kapcsolatok segítettek az embereknek újra eligazodni egy gyorsan változó világban.

HÁTTÉRGYÁR

13. Az ateista állam és a megmaradt hit

Albánia vallási térképe a kommunista hatalomátvétel előtt is összetett volt. A lakosság nagy része muszlim kulturális hátterű családokban élt, az ország déli vidékein jelentős ortodox keresztény közösségek működtek, az északi területek egy részén pedig a katolikus egyház játszott fontos társadalmi szerepet. A vallási hovatartozás ugyanakkor nem mindenkinél jelentett azonos intenzitású vallásgyakorlatot. Voltak szorosan az intézményes valláshoz kötődő családok, és voltak olyanok, amelyekben a hagyomány elsősorban ünnepekben, családi rítusokban vagy az idősebbek emlékezetében maradt meg. A helyi közösségek életét a hit mellett a nyelvjárás, a rokonság, a megélhetés és a regionális hagyományok együtt alakították.

A kommunista vezetés a vallási intézményeket a régi társadalmi rend részeinek tekintette. A háború utáni években az egyházak, a felekezeti iskolák és a vallási vezetők helyzete fokozatosan romlott, a vallásellenes politika pedig a politikai ellenőrzés és a gazdasági átalakítás része lett. A földek és az intézmények államosítása a vallási közösségek anyagi alapját is

HÁTTÉRGYÁR

gyengítette. A vallásos tekintélyek és a pártállam képviselői különböző okokból kerülhettek konfliktusba: az egyházi autonómia, a nemzetközi kapcsolatok, a hagyományos oktatás vagy egyszerűen az a tény miatt, hogy a hívők olyan közösséghez tartoztak, amelyet a párt nem saját maga szervezett meg.

A vallás elleni küzdelem az 1960-as évek második felében vált radikálissá. Az 1967-es kampány során vallási épületek százait zárták be vagy alakították át más célra, a nyilvános vallásgyakorlást felszámolták, és az állam hivatalosan ateista társadalom létrehozására törekedett. Ez a folyamat több volt templomok és mecsetek bezárásánál. A pártvezetés azzal az igénnyel lépett fel, hogy az emberi élet ünnepeit, a közösségi tekintélyt és a történelmi emlékezetet is megszabadítsa a vallástól. A propaganda nyelvében a hit a társadalmi elmaradottsággal és a külföldi befolyással kapcsolódott össze, miközben a kommunista vezetés saját világnézetét a modernség és a nemzeti önállóság letéteményeseként mutatta be.

A vallási épületek átalakítása sok település látképét változtatta meg. Egy megszokott templom, kápolna vagy mecset, amely generációk számára a közösségi időrend és a helyi emlékezet része volt, egyszer csak elvesztette

eredeti szerepét. A terek új használata megmutatta, hogy az állam a környezet látható jeleit is újraértelmezte. Ugyanez történt a családi naptárral: a vallási ünnepek helyét hivatalos politikai évfordulók, munkához és ifjúsághoz kapcsolódó rendezvények foglalták el a közéletben. A régi alkalmakról azonban a családon belüli emlékezet továbbra is tudhatott, még akkor is, ha megtartásuk veszélyesnek számított.

Az északi katolikus közösségek történetében a vallásüldözés gyakran a papi pályák megszakításával, letartóztatásokkal és az intézményes jelenlét felszámolásával fonódott össze. A papság egy része már az 1940-es évektől súlyos nyomás alatt állt. Délen az ortodox közösségeknek, a muszlim területeken pedig a vallási tanítóknak és vezetőknek kellett szembesülniük az állami beavatkozással. A közösségek belső története azonban nem azonos: a különböző egyházak szervezete, társadalmi beágyazottsága és a hatalommal kialakított korábbi viszonya eltérő volt. A könyvben ezért a vallási üldözés bemutatása nem válhat egyetlen felekezet szenvedéstörténetévé, mert az ateista állam igénye valamennyi vallási közösségre kiterjedt.

A hit fennmaradásának kérdése különös óvatosságot igényel. A rendszerváltás utáni visszaemlékezésekben

gyakran előkerül az otthon őrzött vallási tárgy, a halkan elmondott ima, a szülő vagy nagyszülő által továbbadott ünnepi emlék. Ezek hiteles és fontos tapasztalatok lehetnek, de nem bizonyítják, hogy az ország egészében a vallási élet változatlanul fennmaradt volna. A hosszan tartó tiltás a vallási tudást és a közösségek szervezetét valóban meggyengítette, és egyes családoknál a vallásos szokások megszakadtak. Másoknál a magánszférába húzódtak vissza, vagy a vallási magyarázat nélkül is őrzött családi gesztusokban éltek tovább.

A vallásellenes politika egyik legfontosabb következménye az volt, hogy a gyermekek és az idősebb nemzedék tapasztalata különvált. A nagyszülők még emlékezhettek a szabad vallásgyakorlás időszakára, míg unokáik már olyan iskolában nőttek fel, amely a vallást a múlt leküzdendő maradványaként tárgyalta. Az otthon hallott, óvatosan elmondott emlékek és a tankönyvek világa között ezért jelentős különbség lehetett. Egy család számára az is kérdés volt, mennyit érdemes a gyermeknek elmagyarázni. A gyermek könnyen akaratlanul is nyilvánossá tehetett olyan beszélgetést, amelyet a felnőttek csak bizalmas körben vállaltak volna.

A közösségi szertartások megszakításával az emberi élet fordulópontjai új jelentést kaptak. A keresztelés, a

HÁTTÉRGYÁR

vallási esküvő és a vallásos temetés korábbi intézményes formáit a hivatalos rend kiiktatta. A házasságkötés és a haláleset adminisztratív ügyként továbbra is intézendő volt, de a családoknak a vallási keretek elvesztésével más módon kellett kifejezniük az örömöt, a gyászt és az összetartozást. Helyi szokások fennmaradhattak, mert egy közös étkezés vagy egy rokoni találkozó vallási tartalom nélkül is fontos része lehetett a közösségi életnek. Egy konkrét családi történetben ezért mindig külön kell választani az állam által előírt formát, a ténylegesen megélt szokást és az utólagos értelmezést.

A kommunista hatalom a vallást gyakran a nemzeti függetlenség szemszögéből is bírálta. A külföldi központokhoz kötődő intézmények és a határokon átívelő felekezeti kapcsolatok különös gyanúra adhattak okot egy olyan rendszerben, amely fokozatosan saját szövetségeseivel is szakított. A vallás tiltásának története ezért az ország elszigetelődésének történetéhez tartozik. Az állami önellátás ideálja, a külföldi hírek korlátozása és a vallási kapcsolatok felszámolása ugyanabban a politikai gondolkodásban találkozott: a vezetés a társadalom fölött kizárólagos ellenőrzést kívánt gyakorolni, és minden önálló tekintélyforrást potenciális veszélynek tekintett.

Ennek ellenére a rendszer nem tudta egyszerűen megszüntetni az emberi élethez kapcsolódó veszteség, remény és emlékezés szükségletét. A vallás a társadalom egy részében akkor is jelentést adott a családtörténetnek, amikor nyilvánosan nem lehetett róla beszélni. Mások számára az ateista nevelés természetes világnézetté vált, és később sem tértek vissza vallási közösséghez. Mindkét tapasztalat része a korszak történetének, és egyik sem váltható ki azzal az egyszerű kijelentéssel, hogy a hit vagy győzött, vagy eltűnt. A történésznek a tiltás szervezeti és társadalmi következményeit kell dokumentálnia, és közben számot kell adnia a személyes emlékezet sokféleségéről.

A falusi élet kutatói az évtizedeken át fennmaradó kapcsolatrendszerekre hívják fel a figyelmet. Az állam elsősorban a munkahelyi és politikai szervezeteket kívánta a közösségi élet középpontjába helyezni, de a rokonság továbbra is működött. Egy családi összejövetel, a közös étkezés, a nagyszülők tekintélye és az emlékek átadása olyan gyakorlatokat őrzött meg, amelyeket a pártállam nem irányíthatott teljesen. Ezek egy része vallási kötődésű volt, más része a hagyomány általános társadalmi nyelvén élt tovább. A vallás történetét ezért a lakáskörülmények, a házasság, a nevelés és a hétköznapi

HÁTTÉRGYÁR

kapcsolatok történetével együtt kell vizsgálni.

A rendszerváltás előtti években a vallási kérdés ismét előtérbe került. Az ország politikai és gazdasági válsága, a külföldi kapcsolatok lassú bővülése és a társadalmi elégedetlenség nyomása a vezetést fokozatos engedményekre kényszerítette. A vallásgyakorlás tilalmát 1990-ben feloldották, és megindult a felekezeti közösségek nyilvános újjászerveződése. Ez az újrakezdés azonban nem a régi világ egyszerű visszatérését jelentette. Hiányoztak az épületek, megszakadtak a papi és tanítói utánpótlás útjai, sok ember pedig olyan életkort ért meg a tiltás végére, amelyben a vallás már inkább családi emlék volt, mint intézményes közösségi gyakorlat.

Clarissa de Waal észak-albániai terepmunkájának egyik különösen beszédes fényképe egy 1994-ben Oroshban tartott húsvéti misét örökít meg, amelyet a könyv a helyi közösség első, 1967 óta megtartott húsvéti miséjeként azonosít. Az esemény jelentősége túlmutat a templomi szertartáson. A közösség olyan nyilvános alkalmat élt át újra, amelyet egy egész nemzedék gyermekkorából vagy a családtagok elbeszéléseiből ismerhetett. A jelenet ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az ország összes településén ugyanolyan módon és

HÁTTÉRGYÁR

ugyanolyan gyorsan rendeződött a vallási élet. A visszatérés eltérő erőforrásokat, helyi kapcsolatokat és személyes kezdeményezést igényelt.

Az újjászerveződés társadalmi kérdéseket is felvetett. Kié legyen egy korábbi vallási épület, ha a kommunista korszakban más célra használták? Hogyan lehet pótolni az elpusztult iratokat, könyveket és kegytárgyakat? Milyen kapcsolat alakuljon ki az újjáéledő vallási közösségek és az állam között, amely immár nem tarthat igényt a világnézeti monopóliumra? A vallásszabadság visszaállítása jogi döntés volt, de a helyi vallási élet felépítése ennél hosszabb, gyakran anyagi nehézségekkel terhelt folyamat. E kérdések egy része a kilencvenes évek egészében napirenden maradt.

Az 1967-es vallásellenes kampány társadalmi jelentőségét az mutatja leginkább, hogy az emberi élet fordulópontjait érintette. Az állam által megszüntetett nyilvános vallási intézmények addig olyan alkalmakat szerveztek, amelyekben a születés, a házasság, a betegség és a halál közösségi jelentést kapott. A templomok és mecsetek bezárása után a családoknak új keretek között kellett rendezniük ezeket az eseményeket. A hivatalos polgári szertartás mellett a rokoni emlékezetből ismert gesztusok tovább élhettek, ám ez

HÁTTÉRGYÁR

nem minden családban történt azonos módon. A vallási tudás átadása különösen ott szakadhatott meg, ahol már a nagyszülők sem beszéltek nyíltan korábbi gyakorlatukról.

Az ország vallási sokfélesége külön figyelmet érdemel. Az északi katolikus falvak, a déli ortodox közösségek, a muszlim hátterű családok és a bektási hagyományt őrző csoportok intézményi és helyi története eltért egymástól. A kommunista vezetés általános vallásellenes politikáját ezért különböző vallási tájakon másfajta veszteségként élték meg. A szertartási helyek eltűnése egyes településeken egy régi helyi társasági központ megszűnését is jelentette; másutt elsősorban a családi ünnepek szokásrendje változott meg. A felekezeti intézmények üldözése tehát a vallásszabadság elvonásán túl a közösségi kapcsolatok és a helyi kulturális tudás történetéhez is hozzátartozik.

A papok, imámok és más vallási vezetők elleni fellépés következményeit a rendszerváltás után lehetett különösen jól érzékelni. Ahol évtizedeken át nem működhetett szabadon a vallási képzés, ott a templom vagy mecset újbóli megnyitása önmagában nem pótolta a korábban elveszített szakembereket, könyveket és szervezeti kapcsolatokat. Az 1990 utáni újjáéledés idején

külföldi támogatás és helyi kezdeményezés egyaránt szerepet kaphatott. Ugyanakkor új kérdések keletkeztek a régi tulajdon, az épületek használata és a vallási közösségek közötti viszony rendezéséről. A kommunista politika hosszú hatása ezért az intézmények hiányában éppúgy megjelent, mint az emlékezetben.

Clarissa de Waal észak-albániai terepmunkájának 1994-es oroshi húsvéti miséről szóló fényképes emléke különösen alkalmas a fordulat érzékeltetésére. A forrás a helyi közösség számára 1967 óta elsőként megtartott húsvéti miseként nevezi meg az eseményt. A felvétel ugyanakkor nem igazolja, hogy addig minden vallásos érzület eltűnt volna, ahogyan azt sem, hogy az újjászerveződés mindenütt ugyanekkor kezdődött. Sokkal inkább azt mutatja, hogy a nyilvánosságba visszatérő szertartás külön eseménnyé vált egy olyan közösségben, amelynek tagjai hosszú ideig nem gyakorolhatták szabadon hitüket. A történeti jelentőség éppen a megszakítás és a visszatérés közötti időben rejlik.

A vallásellenes kampány az egyes közösségek számára különböző veszteségeket jelentett. Ahol a templom vagy a mecset a közösségi élet fontos találkozóhelye volt, ott az épület bezárása az emberek közötti kapcsolatok megszokott rendjét is megbontotta. Máshol a hit már

korábban is inkább családi hagyományként élt, így a nyilvános szertartások eltűnése másként hatott. A hatalom az intézményes vallás felszámolását kívánta elérni, ám a vallásos gyakorlat személyes formáit nehezebb volt ellenőrizni. Ebből ugyanakkor nem következik, hogy minden család titokban folytatta volna a korábbi rítusokat. Az évtizedekig tartó tiltás a vallási tudást, a szervezeti folytonosságot és a nemzedékek közötti átadást sok helyütt valóban megszakította.

A vallási naptár eltűnése a családi időt is átrendezte. A keresztelő, a húsvét, a ramadánhoz és más vallási alkalmakhoz kötődő szokások korábban közösségi találkozókat és a rokonság mozgósítását is jelenthették. Az új rend más ünnepeket tett hivatalossá, a közösségi naptárba a párt története és az állami munkakultusz eseményei kerültek. A családok különbözőképpen alkalmazkodtak: egyesek elhagyták a régi szokásokat, mások a vendéglátás vagy az emlékezés világi formái között őriztek meg belőlük valamit. A történeti feldolgozásban ezért különösen fontos, hogy azonosítsuk: az adott visszaemlékezés tényleges vallásgyakorlást, kulturális kötődést vagy későbbi, már szabadon megfogalmazott családi önértelmezést ír-e le.

A vallási vezetők üldöztetése a közösségi emlékezet sajátos hiányait hagyta maga után. Egy pap, szerzetes, imám vagy más vallási tanító eltávolításával nemcsak az adott személy közéleti szerepe szűnt meg, hanem az a tudáslánc is megszakadhatott, amely szertartásokat, helyi szokásokat és vallási énekeket adott tovább. Amikor az 1990-es években újjászervezték az egyházakat és vallási közösségeket, a visszanyert szabadság mellé sok helyen intézményi és személyi hiány társult. Épületeket kellett visszaszerezni vagy újjáépíteni, vallási könyveket és tanítókat kellett találni, és olyan fiatalokat kellett megszólítani, akik már vallás nélküli iskolai világban nőttek fel.

A vallás és a nemzeti identitás viszonya sem volt egységes. A muszlim, ortodox és katolikus közösségek történelmi jelenléte különböző régiókhoz, családtörténetekhez és külső kapcsolatokhoz kötődött. A pártállami vezetés a vallási kötődésekkel szemben az állami nemzeti egység elsőbbségét hangsúlyozta, és a külföldi vallási központokhoz fűződő kapcsolatokat olykor politikai gyanakvással szemlélte. A felekezeti közösségek háború utáni sorsát ezért csak az ország általános bezárkózásával és a helyi társadalom történetével együtt lehet feldolgozni. A vallásgyakorlás 1990 utáni

HÁTTÉRGYÁR

visszatérése maga is eltérő helyi utakat követett, amit a de Waal által bemutatott észak-albániai tereptapasztalatok különösen jól érzékeltetnek.

Az ateista állam történetének mérlegében helyet kell kapnia az üldözött vallási vezetőknek és az intézmények felszámolásának, de ugyanilyen fontos a hétköznapi élet átalakulása. Mit jelentett az ünnepek eltűnése egy család számára? Hogyan lehetett gyászolni és emlékezni olyan nyelven, amelyet az állam a közéletből ki akart törölni? Mit tudhattak az unokák a nagyszüleik világáról? Ezekre a kérdésekre nem egyetlen nagy politikai dokumentum ad választ, hanem a levéltári iratok, a helyi történetek és a későbbi terepmunkák együttes olvasása. A vallás felszámolását célzó állami politika kiterjedt az egész országra, az emberek válaszai azonban sokfélék maradtak.

HÁTTÉRGYÁR

14. A Sigurimi árnyékában

A kommunista Albániában a politikai ellenőrzés hatását azok az emberek is érezték, akik soha nem találkoztak személyesen állambiztonsági tiszttel. A belügyi apparátus és az állambiztonsági szolgálat, a Sigurimi, a pártállami hatalom fenntartásának fontos intézménye volt, de működését nem lehet pusztán a titkos megfigyelésekre szűkíteni. A munkahelyi értékelések, a kádernyilvántartások, az iskolai döntések és a családi múlt vizsgálata együttesen teremtettek olyan környezetet, amelyben sokan előre mérlegelték szavaik következményeit. Az állam számára az engedelmesség nem csak a törvények betartását jelentette: elvárta a politikai lojalitás nyilvános kifejezését is.

A diktatúra kiépülésének első éveiben az állami erőszak elsősorban a korábbi politikai és társadalmi elit, a fegyveres ellenállással összefüggésbe hozott személyek és az új rend ellenfelei ellen irányult. A későbbi évtizedekben a gyanakvás kiterjedt a párt és az állami vezetés belső köreire is. Blendi Fevziu Hoxha-életrajza részletesen foglalkozik azokkal a politikai tisztogatásokkal és vezetői konfliktusokkal, amelyek során korábbi szövetségesek is ellenséggé válhattak. Ez

HÁTTÉRGYÁR

a történet fontos hátteret ad a hétköznapi félelem megértéséhez: a legmagasabb pozícióban levő ember helyzete sem volt feltétlenül biztonságos, ha elveszítette a vezetés bizalmát. A társadalom alsóbb szintjein hasonló elv működhetett, bár a következmények és a döntési folyamatok természetesen eltértek.

A politikai életrajz különösen nagy jelentőségre tett szert. Az egyénről alkotott hivatalos ítélet nem kizárólag a saját munkáját, tanulmányait vagy magatartását vette figyelembe, hanem a családtagok előéletét és a rokonság kapcsolatait is. Akinek valamely felmenője korábbi földbirtokos, elítélt, emigráns vagy a rendszer ellenségének nyilvánított személy volt, az hátrányokat szenvedhetett a továbbtanulás és az elhelyezkedés területén. A politikailag megbélyegzett család gyermeke számára az iskola nem kizárólag teljesítményversenyt jelentett, mert az előmenetel lehetőségeit külső minősítés is korlátozhatta. King és Vullnetari visszaemlékezéseiben egy észak-albániai asszony arról beszél, hogy testvére politikailag megbélyegzett családtagként nem folytathatta tanulmányait a megfelelő szinten. Az ilyen esetek megmutatják, hogyan vált az állami kategorizálás konkrét életesélyeket alakító erővé.

HÁTTÉRGYÁR

A félelem megértéséhez fontos különbséget tenni a tényleges megfigyelés és a megfigyelés lehetőségének tudata között. A Sigurimi információkat gyűjtött, és a rendszerben léteztek besúgói kapcsolatok, de nem állítható, hogy minden beszélgetést valaki ténylegesen lehallgatott volna. Az állandó bizonytalanság sokszor éppen abból származott, hogy az emberek nem tudhatták, melyik megjegyzés jut el illetéktelen fülekhez. Egy meggondolatlan tréfa, a külföldi rádiózásról tett utalás vagy a vezetést bíráló kijelentés súlya attól is függhetett, ki hallotta, milyen kapcsolatban állt az állami szervekkel, és milyen politikai környezetben hangzott el. Az öncenzúra ilyen módon az állami ellenőrzés mindennapi kiterjesztésévé válhatott.

A családon belüli hallgatás egyik forrása éppen ez a bizonytalanság volt. A felnőttek olykor nem akarták, hogy gyermekeik ismerjék egy nagybácsi bebörtönzésének részleteit vagy egy eltűnt rokon valódi sorsát, mert attól tartottak, a gyermek az iskolában visszamondja a bizalmas történetet. A titkolózás így nem minden esetben az emlékek elfelejtését jelentette. Sokkal inkább a család védelmének eszköze lett, amelynek ára a nemzedékek közötti tudás megszakadása volt. Lea Ypi gyermekkori visszaemlékezései különösen érzékletesek abban, miként

HÁTTÉRGYÁR

változhatott meg egy család múltjának értelmezése a rendszer összeomlása után. Az emlékiratot személyes nézőpontként kell olvasni, de éppen ez a nézőpont segít megérteni, milyen eltérő információk között nőhetett fel egy gyermek.

A munkahely a politikai ellenőrzés egyik legfontosabb terepe volt. A szocialista vállalat a megélhetés mellett közösségi és politikai intézményként is működött, ahol a dolgozó részvételét, fegyelmét és magatartását folyamatosan értékelték. Egy felettessel való konfliktus önmagában nem feltétlenül lett állambiztonsági ügy, ám a termelési fegyelem megsértése, a rendszer bírálata vagy egy ellenségesnek tekintett kapcsolat súlyosabb következményekkel járhatott. Az üzemi gyűlések és a nyilvános bírálat intézménye azt is megmutatta, hogy a közösség tagjai részt vehettek egymás minősítésében. A dolgozó számára ezért a kollégákkal ápolt viszony és a vezetők megítélése politikai szempontból sem volt közömbös.

A falusi világban az ellenőrzés más formát kapott, mert a kis településeken sokan ismerték egymás családját és történetét. A helyi tanácsok, szövetkezeti vezetők és pártszervezetek döntései a munkabeosztástól a fogyasztási javakhoz való hozzáférésig számos kérdésre

HÁTTÉRGYÁR

kihatottak. A személyes ismeretség egyfelől könnyíthette az ügyintézést és a segítségkérést, másfelől a kivételezés és a politikai megbélyegzés csatornája is lehetett. Az állam nem tudta kizárólag központi utasításokkal felügyelni az egész társadalmat; szüksége volt azokra a helyi szereplőkre, akik a döntéseket a falusi hétköznapok nyelvére fordították. Ez a közvetítő szerep később a felelősség megítélését is bonyolulttá tette, hiszen a lakosság sokszor a helyi tisztviselőt látta a rendszer képviselőjeként.

A Sigurimihez kapcsolódó politikai elnyomás legsúlyosabb területe a bebörtönzés, az internálás és a szabadság elvonásának különböző formái voltak. Az elítéltek sorsáról szóló visszaemlékezések és a fennmaradt dokumentumok szerint a politikai ellenfeleknek minősített emberek egy része rendkívül nehéz körülmények közé került. A börtönök és munkatáborok történetét azonban óvatosan kell elbeszélni: az emlékezések, a hivatalos iratok és a későbbi összesítések adatai eltérhetnek, ezért a fogvatartottak létszámát, az ítéletek jogcímeit és az egyes helyszínek történetét külön szükséges ellenőrizni. Egyetlen megrendítő személyes történet sem alkalmas arra, hogy belőle az összes fogoly tapasztalatára

HÁTTÉRGYÁR

következtessünk.

A spaçi börtön különösen ismert helye lett az albán politikai elnyomás emlékezetének. A bányászathoz kötődő kényszermunka és a fogva tartás összekapcsolódása jelzi, hogy az állam a büntetés mellett munkát is követelt az elítéltektől. Clarissa de Waal könyvének fényképei között szerepel egy 1996-ban, félig romos állapotban megörökített spaçi börtönépület, amelyen még látható volt a szocialista tulajdont védő propaganda felirata. A kép azért különösen erős történeti dokumentum, mert a hely fizikai pusztulását a korábbi rendszer erkölcsi nyelvének maradványával együtt mutatja. Az épületben fogva tartottak személyes tapasztalatait azonban csak azonosítható visszaemlékezések vagy iratok alapján lehet részletesen felidézni.

Az internálás a család egész életét átalakíthatta. A kényszerű lakóhelyváltoztatás a munkalehetőségeket, a rokoni kapcsolatokat és a gyermekek iskoláztatását egyaránt érintette. Az elhurcolt ember számára a távoli település gyakran anyagi nélkülözést és társadalmi elszigetelődést jelentett; hozzátartozói számára pedig tartós bizonytalanságot. Nem minden politikailag hátrányos helyzetű család került internálásra, és az

HÁTTÉRGYÁR

internálás különbözött a börtönbüntetéstől. A két intézkedés ugyanakkor közös társadalmi következményekkel járhatott: megszakíthatta a korábban kialakult életpályákat, gyengítette a családi erőforrásokat, és a rendszer összeomlása után is érezhető sérelmeket hagyott maga után.

A titkosrendőrség működésének megértéséhez nem elég a besúgó alakjára összpontosítani. Az állami apparátusban a jelentések, a politikai minősítések és a különböző vezetői döntések egymásra épültek, miközben az információk megbízhatósága nem volt minden esetben ellenőrizhető. Egy személyes konfliktus politikai nyelven megfogalmazva nagyobb súlyt kaphatott, mint amekkorát az eredeti nézeteltérés indokolt volna. A feljelentések lehetősége éppen emiatt a hétköznapi viszonyokra is hatással volt. A könyvben különbséget kell tenni a hatóságilag dokumentált ügynöki tevékenység és az utólagos, bizonyíték nélküli gyanú között, mert a megfigyelésről szóló közbeszéd maga is könnyen igazságtalanságokhoz vezethet.

A külföldi adások hallgatása vagy nézése azért volt különösen érzékeny kérdés, mert a tájékoztatás állami monopóliumát érintette. A televíziót néző család a saját lakásában találkozhatott olyan beszámolókkal és

képekkel, amelyek eltértek a hivatalos propagandától. King és Vullnetari adatközlői megemlítik az elrejtett antennákat, a házi átalakítókat és a függönyök, takarók használatát a kíváncsi tekintetek ellen. Ez a részlet jól mutatja, hogy a politikai hatalom a legmagánjellegűbb szokásokban is jelen lehetett. A televízió körül ülő családtagok számára a technikai ügyesség, a közös kíváncsiság és a lebukástól való óvatosság ugyanannak az estének a részei voltak.

A megfigyeléstől való félelem hatása a nyelvben is megjelenhetett. Az emberek kerülhették a közvetlen politikai kijelentéseket, célozgattak, vagy csak a legközelebbi hozzátartozókkal beszéltek bizonyos témákról. A nyilvános és a magánbeszéd különbsége azonban nem jelentette, hogy az albán társadalomban mindenki állandó félelemben, minden emberi kapcsolatától elszakítva élt volna. A szomszédsági segítség, a rokoni összetartozás, a közös munkavégzés és a hétköznapi humor továbbra is jelen volt. A diktatúra egyik fontos sajátossága éppen az, hogy a normális emberi élet működése mellett bármikor politikai jelentőséget kaphattak olyan cselekedetek, amelyek más körülmények között jelentéktelenek maradtak volna.

HÁTTÉRGYÁR

A pártvezetésen belüli tisztogatások időről időre láthatóvá tették a rendszer működésének bizonytalanságát. A hivatalos tájékoztatás egyes korábbi vezetőkről hirtelen ellenséges képet kezdhetett kialakítani, és a nyilvános emlékezetnek alkalmazkodnia kellett az új értelmezéshez. A családok számára az ilyen fordulatok figyelmeztető példák voltak: még egy nagy tekintélyű személy státusza sem maradt változatlan, ha politikai bizalmát elveszítette. Fevziu részletesen bemutatja a vezetői kör konfliktusait, amelyek a rendszer belső zártsága miatt gyakran csak később váltak feltárhatóvá. A könyvben ezekből az eseményekből csak annyit szükséges tárgyalni, amennyi segít megmagyarázni a társadalom egészére kiterjedő bizonytalanságot.

Az állambiztonsági rendszer utóélete a rendszerváltás után új dilemmákat teremtett. A korábbi megfigyelések és politikai minősítések feltárására társadalmi igény mutatkozott, de a dokumentumok hiányosságai, a személyes emlékek és a politikai konfliktusok bonyolították a múlttal való szembenézést. Egy állambiztonsági iratban feltüntetett név jelentését nem lehet önmagában, a dokumentum keletkezésének körülményei nélkül megítélni. Az is kérdés, miként

kezelhető az a sérelem, amelyet az eredeti elszenvedőn túl a gyermekei vagy unokái is megörököltek. A társadalmi bizalom újjáépítése ezért jóval hosszabb folyamat volt, mint az egykori állambiztonsági szervek formális megszüntetése.

Az 1990 utáni nyilvánosságban az addig elfojtott családtörténetek felszínre kerültek. Emberek beszélhettek olyan bebörtönzésekről, kitiltásokról, munkatilalmakról és régi konfliktusokról, amelyeket korábban veszélyes volt felidézni. A megszólalás lehetősége a személyes méltóság visszaszerzésének fontos eszköze lehetett, de a történetek nem minden esetben alkottak összhangban álló képet. A volt párttagok, a politikai üldözöttek, a szövetkezeti dolgozók és a rendszerben előnyös helyzetű családok másként emlékezhettek ugyanazokra az évtizedekre. A történeti feldolgozás feladata ezeknek az emlékeknek az ütköztetése, és nem valamelyik önmagában megkérdőjelezhetetlen igazságként való bemutatása.

A Sigurimi árnyéka tehát nem egyetlen intézmény épülete fölé vetült. A politikai minősítések, a félelem, a jelentések lehetősége és az elnyomás ismert példái a társadalmi együttélés egészét befolyásolták. Ugyanakkor a családok és közösségek életében továbbra is létezett

HÁTTÉRGYÁR

segítségnyújtás, szolidaritás, kitartás és mindennapi öröm. A diktatúra társadalomtörténete akkor válik igazán megérthetővé, ha a politikai erőszakot és az élet folytonosságát egymás mellett látjuk. Az állam arra törekedett, hogy a társadalom múltjáról, jelenéről és jövőjéről is ő határozza meg a kimondható igazságokat; a rendszer megszűnésével ezért a történelmi emlékezet visszaszerzése is a szabadság egyik fontos részévé vált.

A Sigurimi működésének egyik legmaradandóbb következménye az információk egyenlőtlen eloszlása volt. A hatóságok iratokat gyűjtöttek az emberekről, miközben az érintettek többnyire nem láthatták, milyen besorolás, jelentés vagy gyanú kapcsolódik hozzájuk. Egy család tudhatta, hogy akadályokba ütközik a gyermek továbbtanulása, de nem mindig ismerhette meg a döntés alapjául szolgáló politikai minősítést. Ez a bizonytalanság könnyen a közvetlen kapcsolatokra vetült: ki szólt a hivatalnak, kinek volt érdeke az elutasítás, és mennyit lehet egyáltalán megtudni az ügyből? A titkos iratok és a nyilvános döntések közötti szakadék az állam iránti bizalmat hosszabb távon is gyengíthette.

A politikai megbélyegzés nem feltétlenül egyetlen látványos büntetésből állt. Előfordulhatott, hogy az érintett az iskolában, az álláselosztásban, a lakóhely

megválasztásában és az ellátási lehetőségek között találkozott korlátokkal. Ezek a hátrányok egymást is erősíthették, mert az alacsonyabb képzettség szűkebb munkavállalási lehetőséget, az alacsonyabb jövedelem pedig kevesebb anyagi mozgásteret jelentett. A rossz politikai életrajz terhét ezért nem kizárólag az viselte, akire az eredeti gyanú vonatkozott. A gyermekek és a házastársak jövőjét is befolyásolhatta, hogy az állam milyen családi hátteret tartott elfogadhatónak.

A büntetés-végrehajtás és a kényszermunka helyszíneit külön kell választani a szélesebb társadalmi megfigyeléstől. Spaç börtöne és bányája az albán politikai elnyomás emlékezetében kiemelkedő helyet foglal el, de a mindennapi félelem nem vezethető vissza kizárólag a legismertebb fogva tartási intézményekre. A települések közötti kényszerű áthelyezések és az internálások révén egész családok kerülhettek távol korábbi kapcsolataiktól. A munkahely, az iskola és a háztartás ugyanakkor a megfigyeléstől függetlenül is a pártállami felügyelet alatt maradt. Az erőszak nyílt és kevésbé látható formáit ezért egymással összefüggésben, de külön történetként érdemes tárgyalni.

A rendszerváltás utáni emlékezésben a besúgó személyének kérdése gyakran a politikai felelősség egyik

legfájóbb problémájává vált. A visszaemlékezésekben felmerülő vádakat azonban nem lehet automatikusan történeti ténynek tekinteni. A fennmaradt iratok tartalma, keletkezésük körülményei és az érintett lehetőségei a védekezésre mind befolyásolják az értelmezést. A családok által őrzött gyanú és a bizonyítható együttműködés közötti különbség különösen fontos. Az állambiztonsági rendszer úgy is megronthatta a kapcsolatokat, hogy az emberek később sem tudták teljes bizonyossággal megállapítani, ki milyen szerepet játszott múltjuk eseményeiben.

A politikai elnyomás egyik nehezen felmérhető következménye a családtagok hallgatása volt. Egy elítélt vagy internált személy történetét a rokonok sokszor nem tudták úgy elmondani, hogy közben ne veszélyeztessék a fiatalabb nemzedék iskolai és munkahelyi lehetőségeit. A családi emlékezetben ezért hiányok, félmondatok és későn megértett magyarázatok keletkeztek. A diktatúra megszűnése után ezek az elhallgatott történetek új jelentést kaptak, de az évtizedekkel később készült visszaemlékezéseket ekkor is össze kell vetni a fennmaradt iratokkal. Az emlékező számára a félelem vagy igazságtalanság tapasztalata hiteles lehet akkor is, ha egy-egy pontos dátum vagy intézményi részlet idővel

elmosódott.

A Sigurimi történetében a börtön, az internálás és az általános társadalmi megfigyelés eltérő intézményi formákat jelölt. Az őrizetbe vett személy szabadságát közvetlenül elvonták; az internált családtagjait lakóhelyükről mozdíthatták el vagy kényszerű életkörülmények közé szoríthatták; a politikailag megbélyegzett ember pedig szabadságvesztés nélkül is hátrányt szenvedhetett a munkavállalásban vagy tanulásban. A három tapasztalat összefügghetett, de nem azonos, ezért a könyvben sem szabad minden üldözött ember történetét ugyanarra a sémára építeni. Különösen fontos megvizsgálni, hogy egy megmaradt irat hivatalosan milyen intézkedésről tudósít, és milyen következményekről beszélnek később az érintettek.

A spaçi börtön és rézbánya a fogva tartás és a termelőmunka összekapcsolódásának egyik legismertebb albániai helyszíne lett. A bányamunka fizikai követelményei és a zárt intézmény fegyelme sajátos kettős kényszert teremthetett, amelyet a túlélők visszaemlékezései és a táborra vonatkozó dokumentumok alapján lehet pontosan bemutatni. Ugyanakkor egy adott börtönről szóló ismertetés nem helyettesítheti az egész büntetés-végrehajtási rendszer

elemzését: a fogvatartottak összetétele, az egyes intézmények feladata és az időbeli változások külön vizsgálatot igényelnek. A politikai üldözés emlékezetében gyakran kiemelt helyet kapnak a legismertebb táborok, miközben a kisebb, kevésbé dokumentált internálási helyszínek és az ott élő családok sorsa könnyebben háttérbe szorul.

Az internálás a gyermekek számára különösen tartós következményekkel járhatott. Ha egy családot lakóhelye elhagyására kényszerítettek, megszakadhattak korábbi szomszédsági kapcsolatai, megváltozott az iskola elérhetősége és a rokonoktól érkező segítség lehetősége. A gyerek saját helyzetét sokáig természetesnek is tekinthette, miközben a felnőttek pontosan tudták a kényszerű áthelyezés politikai okát. Az életrajzi megbélyegzés következménye így az eredeti döntés után is tovább élhetett. A rendszer bukása pedig nem feltétlenül oldotta meg automatikusan az elveszett tulajdon, a megszakadt tanulmányok és a megváltozott életpályák kérdését.

Az állambiztonsági iratok későbbi felhasználásakor különösen fontos a forráskritika. Egy besúgói jelentés gyakran a jelentést készítő ember érdekeit, félelmeit és félreértéseit is tükrözi. Ha valakiről az aktában

politikailag gyanús mondatot rögzítettek, az önmagában nem bizonyítja, hogy az illető pontosan úgy és olyan szándékkal beszélt, ahogyan a feljegyzés állítja. A történésznek a dokumentum keletkezési körülményeit, a jelentés címzettjét és az esetleges későbbi intézkedéseket együtt kell megvizsgálnia. A diktatúra működésének feltárása nem válhat az állambiztonsági szervek saját minősítéseinek kritikátlan átvételévé.

HÁTTÉRGYÁR

15. A színpadon és a zárt ablak mögött

A kommunista Albánia kulturális életéről két egymásnak ellentmondó kép maradt fenn. Az egyik a szigorúan ellenőrzött színházaké, a cenzúrázott könyveké és a nyugati könnyűzene miatt rettegő fiataloké. A másik a megtelt művelődési házaké, az újonnan megtanult olvasás örömééé, a moziké, a dalfesztiváloké és a zenei képzésben való előrejutásé. A kettő ugyanannak a társadalmi történetnek a része. A diktatúra kulturális politikája egyszerre teremtett új intézményeket, szélesített ki bizonyos hozzáférési lehetőségeket, és szűkítette le az elfogadható gondolatok, formák és viselkedések körét. Egy tiranai fiatal vagy egy vidéki tanító emlékei ezért jelentősen eltérhetnek egymástól, még akkor is, ha azonos korszakot idéznek fel.

A második világháború végén Albánia lakosságának jelentős része falvakban élt, és az iskolázottság szintje alacsony volt. Az új hatalom országos oktatási kampányt indított, iskolákat és kulturális intézményeket fejlesztett, miközben a tananyagból és a nyilvános kultúrából fokozatosan kiszorította a politikailag nemkívánatosnak minősített nézeteket. A betűvetés elsajátítása sokaknak

HÁTTÉRGYÁR

tényleges lehetőség volt arra, hogy másféle munkát vállaljanak, nyomtatott újságot olvassanak vagy középfokú tanulmányokat folytassanak. Az állam ugyanakkor nem tekintette semlegesnek az olvasást: a tankönyvek, a könyvkiadás és a nyilvános előadások céljait a párt eszméihez igazította. Így a társadalmi mobilitás eszköze egyben politikai nevelési csatornává is vált.

A kultúrház különösen a falusi közegben jelentett újdonságot. Artan R. Hoxha maliqi kutatása arról számol be, hogy az iparosítás és a környék átalakítása során az új falvakban rendelők, pártbizottsági épületek és művelődési házak jelentek meg. Ezek nem kizárólag díszletei voltak a rendszernek. Előadásokat, ünnepségeket, néptáncpróbákat, társas alkalmakat lehetett bennük szervezni; a pártgyűlések és az ideológiai foglalkozások viszont állandóan emlékeztették a résztvevőket arra, hogy a közösségi élet intézményi kereteit a hatalom határozza meg. Egy fiatal számára mégis számíthatott, hogy a munkanap végén hol találkozhatott a barátaival. Az intézmény politikai rendeltetése nem semmisítette meg minden személyes jelentését.

HÁTTÉRGYÁR

Az állam a népi hagyományokat egyszerre igyekezett megőrizni és átszerkeszteni. A gjirokastrai országos folklórfesztiválon az egyes vidékek énekei, táncai és viseletei az albán nemzeti kultúra sokszínűségét jelenítették meg. Clarissa de Waal bemutatja, milyen sajátos helyzetet teremtett ez az etnográfusoknak: olyan helyi hagyományokat kutattak, amelyeket egyes hivatalos értelmezések elavultnak vagy a szocialista életmóddal összeegyeztethetetlennek tartottak. A viselet, a dallam és a tánc ünnepelhető örökséggé válhatott, míg a hagyományos jogszokások, vallási kapcsolatok vagy rokonsági kötelezettségek némelyikét a politika le akarta bontani. A kultúra állami bemutatása ezért szelektív emlékezetet hozott létre.

A városi színházak és a filmgyártás a rendszeren belüli szakmai tudás és ambíció helyszínei voltak. Színészek, zeneszerzők, rendezők és technikusok dolgoztak olyan körülmények között, ahol az alkotás anyagi lehetőségeit nagyrészt az állam biztosította, ám az elismeréshez politikai megfelelés is szükséges volt. A dramaturgiai döntések nem kizárólag művészi kérdések maradtak: a szereplők jellemét, az ábrázolt konfliktusokat, a történet végkicsengését is ideológiai szemüvegen keresztül figyelhették. Ezzel együtt sokaknak a film, egy színdarab

HÁTTÉRGYÁR

vagy egy népdal adta a közös emlékezet nyelvét. A nézők nem feltétlenül úgy fogadták be a műveket, ahogyan a pártpropaganda szánta.

Az újság és a rádió hivatalos hírforrás volt, amelyből az állampolgár a vezetés által jóváhagyott értelmezést kapta. A külföldi eseményekről szóló tudósítások nem választhatók el a külpolitikai szövetségek változásától: ami az egyik évtizedben a baráti szocialista világhoz tartozott, a következőben már az elhajlás példájaként szerepelhetett. A hirtelen fordulatok különös zavart okozhattak azokban, akiknek saját tapasztalataikat kellett hozzáigazítaniuk az új magyarázatokhoz. Az állami sajtó így nem pusztán tájékoztatott, hanem a múlt és a jelen értelmezésének folytonos újratanulását is követelte. Aki éveken át ugyanannál a munkahelyi faliújságnál olvasta a közleményeket, az a politikai nyelv változékonyságát is közvetlenül megélhette.

A nyugati könnyűzene és a korszerű öltözködés körüli vitákban a hatalom gyakran erkölcsi és politikai veszélyt látott. Különösen élesen jelentkezett ez a hetvenes évek elejének kulturális kampányaiban. A rádióból hallott idegen dal, a hosszabb haj vagy a divatos ruhadarab jelentősége messze túlmutatott önmagán, mert a hatóságok a külsőségeket rendszerellenes befolyás

jeleként értékelhették. Fontos azonban megkülönböztetni a hivatalos fenyegető retorikát a konkrét szankcióktól. Nem minden fiatal került börtönbe azért, mert nyugati zenét hallgatott, de az ideológiai ellenőrzés, a fegyelmezés és a retorzió lehetősége valóságosan alakította a döntéseket. Az emberek sokszor már a bizonytalanság miatt óvatossá váltak.

A nyolcvanas években az olasz televízió külön ablakot nyitott az ország számára. A King és Vullnetari által gyűjtött visszaemlékezésekben szerepelnek elrejtett antennák, házilag készült vételi segédeszközök és a kíváncsi tekintetek elől letakart ablakok. A külföldi műsorok vonzerejét nem lehet kizárólag politikai ellenzékiségként leírni. A reklám, a futballközvetítés, a zenei műsor és az utcai életet bemutató képsor éppúgy fontos lehetett, mint a híradó. Az olasz adások másféle hétköznapot mutattak be: a vásárlás, az utazás, a magánélet és az egyéni döntés lehetőségeit. A képernyőn megjelenő világ idealizálódhatott is, mert a néző nem látta ugyanilyen közelről annak társadalmi feszültségeit.

A televízióhoz való hozzáférés önmagában is rangot jelentett. A King–Vullnetari-kutatás egyik megszólalója arra emlékezett, hogy a faluban kiosztott kevés készülék közül az egyiket egy háborús mártír családja kapta meg,

a másik visszaemlékezésben pedig a rokonságtól felvett kölcsön tette lehetővé a fekete-fehér televízió megvásárlását. A készülék köré gyerekek sereglettek, és a szoba alkalmi vetítőteremmé változott. Az ilyen esemény a korabeli fogyasztási javak szűkösségét is megmutatja. Aki elsőként jutott hozzá egy rádióhoz vagy televízióhoz, nemcsak a saját családja életét változtatta meg: szomszédok és rokonok számára is új közösségi tér nyílhatott.

A külföldi adások vételének földrajza külön történet. A nyugati országrészeken az olasz televízió, a határ menti térségekben a görög vagy jugoszláv csatornák jelenhettek meg a képernyőn, de a domborzat és a vételi viszonyok eltértek. Nem célszerű minden albán háztartás tapasztalatát azonosnak tekinteni. A távoli hegyi település lakója, akinek nem volt televíziója, más módon hallott a külvilágról, mint a tengerparthoz közel élő fiatal. A külföldi jel fogása technikai tudást, kapcsolatokat és gyakran kockázatvállalást feltételezett. A titokban nézett műsorokhoz kapcsolódó emlékek ezért a társadalmi különbségek lenyomatai is.

A kulturális élet ellenőrzése a családok beszélgetéseibe is beszivárgott. A szülő mérlegelhette, mit engedjen meg a gyermekének, a fiatal pedig

megtanulhatta, hogy egyetlen rossz helyen elmondott mondatnak lehet következménye. Az iskola, a munkahely és az otthon így egymásra ható nevelési terek lettek. Ugyanakkor a baráti közösségek, a zene és az ünnepségek valódi élményt nyújthattak, akkor is, ha az intézményi kereteket a politika jelölte ki. Ez a kettősség segít megérteni, hogy a későbbi visszaemlékezések miért keverik gyakran a személyes boldogság emlékét az elnyomó rendszer kritikájával.

A diktatúra utolsó éveiben a kultúra a változás egyik előrejelzője lett. A külföldi rádiók és televíziók hírei, a más szocialista országokban kibontakozó mozgalmak képei, majd a hallgatói elégedetlenség egyaránt gyengítették a hivatalos magyarázatok kizárólagosságát. De Waal idézi a rendszerváltás korának egyik emlékét: a diákok arról beszéltek, hogy végre nyíltan lehet majd hallgatni a Beatles zenéjét. A mondatot óvatosan kell értelmezni, mert az elbeszélés egy konkrét emlékezésből ered, mégis pontosan ragadja meg az új korszak egyik várakozását. A szabadság sokak számára először az otthonban megszólaló zene hangerősségében vált érzékelhetővé.

Az albán kulturális világot tehát nem lehet puszta hiánylistaként bemutatni. Volt benne tanulás, művészi

teljesítmény, népi örökség és közösségi öröm, ugyanakkor e tevékenységek fölött a politikai jóváhagyás rendszere állt. Az egyes embernek meg kellett tanulnia eligazodni abban, mikor lép át egy szórakozási szokás vagy ízlésbeli választás a hatalom által kijelölt határt. A padlásantennák története ezt a határhelyzetet sűríti magába: a készülék otthoni használati tárgy volt, de ugyanazzal a mozdulattal a külvilághoz vezető tiltott kapcsolat eszközévé válhatott.

A szórakozás története azért fontos a kommunista Albánia megértéséhez, mert az emberek kulturális élményei nem merültek ki abban, amit a vezetés előírt. A kulturális intézményrendszer szervezett koncerteket, színházi előadásokat, filmvetítéseket és helyi rendezvényeket kínált, miközben szigorúan felügyelte a politikailag elfogadható tartalmakat. Az állami támogatás révén bizonyos műfajok és előadási lehetőségek olyan településekre is eljuthattak, ahol a háború előtt alig létezett intézményes kulturális élet. Az alkotók és a közönség azonban ennek fejében a cenzúra, az öncenzúra és a politikai értékelés határai között mozogtak. Egy előadás esztétikai sikere és hivatalos megítélése nem mindig esett egybe.

HÁTTÉRGYÁR

A hagyományos zene és tánc állami rendezvényekbe való beemelése különösen összetett jelenség volt. A folklór a nemzeti kultúra megbecsülését is jelenthette, és sok résztvevő számára valódi közösségi élményt nyújtott. Ugyanakkor a műsor összeállítását és a bemutatott hagyományok értelmezését intézmények ellenőrizték. Egy népdal a faluban családi alkalomhoz vagy helyi történethez kötődhetett, a színpadon viszont egy nemzeti egységet hangsúlyozó állami kép részeként jelent meg. A két használat közötti különbség nem törölte el a zenei élmény értékét, de a kultúra politikai keretezését láthatóvá tette.

A televízió elterjedése új helyzetet teremtett, mert ugyanaz a készülék közvetíthette a hivatalos műsort és a tiltott vagy nem kívánatos külföldi adásokat. King és Vullnetari kutatása szerint a nyugati országrészben olasz, más térségekben görög vagy jugoszláv állomásokat is lehetett fogni. A vétel rejtett antennákat, átalakított berendezéseket vagy az ablakok eltakarással biztosított diszkrécióját kívánhatta meg. A megoldások elterjedtsége és a kockázat nem volt mindenütt azonos. A tévénézés társasági helyzetet is teremtett: egy faluban a kevés készülék köré szomszédok és gyerekek gyűltek. A kulturális élmény tehát az elosztási egyenlőtlenségekkel

is összekapcsolódott.

Az olasz televízió műsorai a közönséget másfajta elbeszélői formákkal ismertették meg. A reklámok, a könnyűzene és a szórakoztató műsorok a fogyasztást a mindennapok részeként mutatták be, ami erősen különbözött a szűkös kínálatú albán boltok tapasztalatától. A reklámban látható tárgyak nem jelentették azt, hogy minden olasz számára könnyen elérhető volt ugyanaz az életforma, az albán néző számára mégis kézzelfogható összehasonlítási pontot kínáltak. A képernyőn megjelenő hétköznapi bőség a rendszer hivatalos tájékoztatásának hiányait is megvilágíthatta. A képzeletbeli utazás azonban továbbra sem jelentett szabad utazási lehetőséget.

A külföldi kulturális mintákhoz való viszonyban különbség lehetett nemzedékek és régiók között. A fiatalabb közönség számára a divat és a könnyűzene az önkifejezés új lehetőségének tűnhetett, miközben a szülők nagyobb óvatosságra inthették őket. A déli határvidék görög adásai más nyelvi és kulturális környezetet kínáltak, mint a tengerparton fogott olasz műsorok. A jugoszláv televízió szintén eltérő társadalmi világot mutatott, már csak azért is, mert Jugoszlávia államszocialista rendszere más kapcsolatokat ápolt a

HÁTTÉRGYÁR

külvilággal. Az eltérő vételi lehetőségek miatt a kulturális elszigeteltség élménye sem volt azonos minden albán családban.

A rendszerváltás egyik kevésbé látványos következménye a kulturális összehasonlítás körülményeinek megváltozása volt. Amit korábban egy bizonytalanul fogható képernyő mutatott meg, ahhoz később az emberek utazás, munkavállalás vagy személyes kapcsolatok útján is viszonyulhattak. A régi álmok egy része találkozott a külföldi élet tényleges nehézségeivel: a munkakereséssel, a nyelvhasználat akadályaival és a befogadó társadalmak előítéleteivel. A televízió így a kivándorlás előtti képalkotás egyik forrásaként értelmezhető, de nem tekinthető az 1991-es tömeges kivándorlás egyetlen vagy közvetlen okának. A külvilág képei az otthon szerzett tapasztalatokkal együtt formálták az emberek elképzeléseit.

HÁTTÉRGYÁR

16. A bunkerország mindennapjai

Albánia útjain ma is láthatók a földből kiemelkedő betonfélgömbök, amelyek a kommunista korszak egyik legismertebb emlékévé váltak. A bunkerek azonban a diktatúra idején nem műemlékek voltak, hanem egy egész ország katonai elképzeléseinek tárgyi megnyilvánulásai. A vezetés abból indult ki, hogy a külső támadás veszélye tartós, a hagyományos szövetségesekben pedig nem lehet megbízni. A védelem megszervezését ezért a teljes társadalom feladataként határozta meg. A bunkerek száma körül a későbbi közbeszédben gyakran túlzó adatok terjedtek el; az egyes becslések eltérnek, így a pontos darabszámnál fontosabb annak tisztázása, hogyan épültek, hol álltak és milyen erőforrásokat kötöttek le.

A bunkerépítési program mögött fokozatosan kialakult elszigetelődés állt. A második világháború után Albánia előbb Jugoszláviával, majd a Szovjetunióval, később Kínával is szoros szövetséget alakított ki, de mindhárom kapcsolat megszakadt. A pártvezetés a szakításokat saját ideológiai következetességének bizonyítékaként mutatta be. A katonai gondolkodásban azonban a fordulat azt is

jelentette, hogy a korábbi támogató a következő időszak lehetséges fenyegetésévé vált. A lakosság számára mindez állandó felkészülést és visszatérő riadók gyakorlatát jelenthette. A geopolitikai retorika a helyi iskolaudvar, a gyár vagy a szövetkezeti határ hétköznapi programjává változott.

A bunkerek különböző méretűek és rendeltetésűek voltak. A kis betonfedezékek útkereszteződések, mezők, tengerparti szakaszok és dombok mellett is megjelentek; a nagyobb védelmi létesítmények parancsnoki vagy más katonai feladatokat szolgálhattak. A köztük lévő különbségek a hadrendhez tartoztak, de egy földműves vagy kamasz szemében elsősorban a jelenlétük volt feltűnő. A bunker nem lehetett könnyen figyelmen kívül hagyható építmény: útvonalakat és művelhető területet érintett, és a tájban szemmel láthatóan kifejezte az állam biztonsági követelményeit. Egyes környékeken a betonépítmények a magánemlékezet természetes tájékozódási pontjaivá is váltak.

A korszak gazdaságpolitikájának megértéséhez érdemes a bunkerprogramot összevetni az ellátás problémáival. Az országban az élelmiszer, a használati tárgyak, a lakóterek és a közlekedési eszközök hiánya évtizedeken át befolyásolta a mindennapokat. Közben

jelentős anyagot, energiát, szállítási kapacitást és munkaidőt kötöttek le a katonai célú építkezések. Egy betonelemhez cementre, vasra, munkára és fuvarra volt szükség, s mindez olyan gazdaságban történt, ahol az alapanyagok elosztását központilag irányították. Az átcsoportosítások tényleges mértékének becslése külön gazdaságtörténeti kutatást igényel, de a társadalmi dilemmát a korszak általános adatai és a hiánygazdaságról szóló visszaemlékezések jól érzékeltetik.

A vezetés szemében a honvédelem nem külön szakma, hanem politikai kötelesség volt. A hadsereg mellett a civil társadalom katonai felkészítését is fontosnak tartották. A munkahelyi és iskolai közösségek számára ez gyakorlatokat, fegyelmezett menetelést, ideológiai oktatást vagy más felkészítést jelenthetett, az életkor és a helyi körülmények szerint eltérő formákban. A katonai jelenlét ugyanakkor nem tette egyformává a tapasztalatokat: másként találkozott a rendszerrel egy határ menti település lakója, egy tiranai irodai dolgozó és egy tengerparti halász. A könyvnek érdemes ezeket a különbségeket követnie, ahelyett hogy egyetlen egységes, állandó rettegésben élő társadalom képét rajzolná meg.

HÁTTÉRGYÁR

A támadástól való félelemre alapozott propaganda erősíthette az összetartozás érzését is. A hatalom olyan országképet épített, amelyben a kis népnek állandóan bizonyítania kell önállóságát a nagyhatalmakkal szemben. Ez a megfogalmazás a nemzeti függetlenség történeti emlékeire támaszkodott, és sok ember számára érthető lehetett. Ugyanakkor a különféle szövetségesekkel szembeni hirtelen ideológiai fordulatok nehezen követhetőek voltak. Egy állampolgár, aki az iskolában korábban a szocialista testvériség hasznosságáról tanult, később ugyanazokat az országokat veszélyforrásként ismerhette meg. A katonai gondolkodás ebből a nézőpontból a hivatalos emlékezet átírásának mindennapi eszköze is lett.

A hadsereg a férfiak életútjában külön helyet foglalt el. A szolgálat a családtól való távollétet, új szokások megtanulását és a fegyelemhez való alkalmazkodást kívánta, miközben találkozásokat is teremtett az ország különböző részeiből származó fiatalok között. Az albán társadalomban a belső költözés és a lakóhely szabad megválasztása korlátozott volt; a katonaság ennek ellenére mozgást jelenthetett, amelyet természetesen az állam szervezett és felügyelt. A szolgálat emléke ezért lehet egyszerre a bezártságé és az addig ismeretlen

HÁTTÉRGYÁR

emberekkel való találkozásé. A katonai élet megítélése függött a szolgálati helytől, a feladatoktól és a felettesek magatartásától is.

A bunkerek a hétköznapi tájban gyakran olyan helyeket foglaltak el, amelyeket a gazdálkodás is igényelt. Artan R. Hoxha maliqi kutatása megmutatja, milyen sok munkát fektetett a kommunista állam a termőföldek lecsapolásába, az öntözésbe és az iparosításhoz szükséges infrastruktúrába. Ugyanebben az országban a védelmi beruházások tömege újabb építményeket helyezett a szántók, utak és települések mellé. Kétféle modernizáció került egymás mellé: az egyik a termelés és a lakhatás feltételeit akarta átformálni, a másik a teljes területet potenciális harctérként kezelte. A kettő költségei és társadalmi hozadékai nem váltak szét élesen a központi tervezésben.

A bunkerépítések mindennapi értékelését óvatossággal kell rekonstruálni. A rendszer idején nyilvánosan kevés lehetőség adódott vitatni a katonai beruházások szükségességét, ezért a korabeli újságok aligha tükrözik a lakossági vélemények teljes körét. A rendszerváltás utáni emlékekben viszont már gyakran összesűrűsödik az építkezések értelmetlenségének érzése a diktatúrával szembeni általános kritikával.

HÁTTÉRGYÁR

Mindez nem teszi használhatatlanná a visszaemlékezéseket, csak arra figyelmeztet, hogy a későbbi ítéletet meg kell különböztetni a kortárs helyzettől. Egykor valóban létező katonai fenyegetések és aránytalan válaszok egyszerre lehettek jelen.

A határvédelem és a belső kontroll szorosan összekapcsolódott. A lakosság külföldre utazását és a kivándorlást rendkívüli szigorral korlátozták, a határ menti mozgás pedig sajátos ellenőrzés alatt állt. A határőr nem kizárólag a külső támadók ellen őrködött, hanem megakadályozhatta a távozni kívánó állampolgárok kijutását is. A katonai építmények és a határzár ezért a biztonság eltérő fogalmait kapcsolták össze: a vezetés szerint az állam szuverenitását védték, az ország elhagyására vágyók szempontjából viszont a személyes szabadság korlátját jelentették. A védelmi rendszer kézzelfoghatóan közvetítette, hogy a politika a mozgás jogát is állami jogosultságnak tekintette.

Az 1990–1991-es menekülthullám idején a katonai elszigetelés rendszere gyorsan elveszítette korábbi magától értetődőségét. Amikor emberek ezrei igyekeztek követségekre, kikötőkbe és határátkelőkhöz, a korábbi évtizedek intézményi rendje szemmel láthatóan megingott. A tengerpart, amelyet évtizedekig stratégiai

térségként figyeltek, egyszerre a kivándorlás útvonalává vált. Az egykor elsősorban védekezést hirdető állam képtelen volt ugyanazzal az eszköztárral kezelni azokat a társadalmi igényeket, amelyeket a határok megnyitásának reménye felszabadított. A betonbunkerek a helyükön maradtak, de jelentésük gyökeresen megváltozott.

A rendszerváltás után a bunkerek sokáig nem kaptak egységes új rendeltetést. Egyesek használaton kívül álltak, mások ideiglenes vagy alkalmi célokra szolgálhattak, megint mások idővel turisztikai vagy emlékezeti értéket nyertek. A fizikai eltávolításuk költséges volt, és maguk az építmények is tartósnak bizonyultak. A tájban maradt beton a rendszerváltás egyik sajátos ellentmondását mutatja: a politikai döntések gyorsabban megváltozhattak, mint az általuk létrehozott anyagi környezet. Az 1997-es fegyverraktár-fosztogatások pedig tragikus módon ismét felvetették, milyen veszélyt hordozhat a túlméretezett katonai készlet egy meggyengült államban.

A bunkerország története ezért nem pusztán különös épületek krónikája. Megmutatja, hogyan fordította egy vezetés a külpolitikai bizalmatlanságot a gazdaság és a társadalmi élet szervezőelvévé, s miként épült be a

háborús készültség hétköznapi rutinokba. Az állam a polgáraitól egyszerre várt munkát a termelésben és állandó rendelkezésre állást a védelemben. A betonfedezékek közötti életet azonban továbbra is a családi gondok, az élelmiszer megszerzése, a gyerekek iskoláztatása és a kisebb örömök töltötték ki. Ez teszi a bunkereket a társadalomtörténet fontos, de nem kizárólagos szereplőivé.

A bunkerépítések emlékezete azért is összetett, mert a betonépítmények a munka és az erőforrások átcsoportosítását tették láthatóvá. A katonai védelem költségeit nem kizárólag pénzben lehet mérni: építőanyagokat, szállítókapacitást és dolgozói időt kötött le, miközben a háztartások más területeken továbbra is hiányt tapasztaltak. A bunker egy hegyi úton, egy mezőgazdasági tábla mellett vagy a tengerparton az állam biztonságpolitikai elképzeléseit kapcsolta össze az ott élők hétköznapi tájával. Az építmény tartós jelenléte azt is jelentette, hogy a katonai fenyegetés gondolata a mindennapi környezet részévé vált.

A honvédelmi mozgósítás a dolgozók és fiatalok életében időben is megjelent. A katonai kiképzés, a polgári védelmi feladatok és az esetleges gyakorlatok eltérő mértékben érinthették a különféle foglalkozási

csoportokat. Az ilyen feladatokról szóló hivatalos beszámolókat a rendszer az egység, fegyelem és hazafiság bizonyítékaként mutathatta be; a résztvevők számára azonban többletidőt és szervezési feladatot is jelentettek. A veszélyérzet sem volt feltétlenül azonos: az ország külpolitikai elszigeteltségét a vezetés égető biztonsági problémaként írta le, míg az átlagemberek a saját ellátási és családi gondjaik fényében is mérlegelhették a katonai felkészülés jelentőségét.

A bunkerek későbbi sorsa a kommunista állam örökségének sajátos példája. A rendszerváltás után sok helyen a mindennapi táj nehezen hasznosítható maradványai maradtak, miközben egyes építményeket új célra használtak vagy emlékhelyként értelmeztek. A beton objektumok megőrizték annak a politikai gondolkodásnak a nyomát, amely a külső támadást az állami lét egyik alapvető fenyegetéseként állította be. Az utókor számára ugyanakkor éppen az a kérdés válhat fontossá, hogy a védelmi beruházásokra fordított munka és anyag milyen más fejlesztésektől vont el lehetőségeket. Ennek számszerű mérlegéhez megbízható katonai és költségvetési adatok szükségesek; a látványos bunkerszámok kritikátlan ismétlése nem helyettesíti az ilyen elemzést.

17. Barátokból ellenségek: Albánia és a külvilág

A kommunista Albánia elszigetelődését utólag hajlamosak vagyunk változatlan állapotnak látni, mintha az ország 1944-től a rendszerváltásig mindvégig ugyanúgy lett volna bezárva. A történet ennél jóval összetettebb. A második világháború utáni korszak különböző évtizedeiben jugoszláv, szovjet és kínai mérnökök, szakértők, technológiák és hitelek kapcsolódtak az albán modernizációhoz. A külkapcsolatok tehát léteztek és fontosak voltak, csak erősen politikai ellenőrzés alatt álltak. A későbbi teljes önellátás eszménye fokozatosan erősödött meg, részben az egymást követő szakítások következtében. A külvilág elutasítása nem akadályozta meg, hogy az ország történetét újra és újra külföldi kapcsolatai alakítsák.

A háború után a jugoszláv kapcsolat különösen meghatározó volt. A két pártállam vezetése szoros politikai és gazdasági együttműködést épített ki, miközben az albán kommunista vezetésen belül is viták folytak az önállóság és a belgrádi befolyás határairól. Az 1948-as szakítás egyszerre volt nemzetközi és belpolitikai fordulat. A korábbi kapcsolatok gyanússá

válhattak, és egyes tisztviselők vagy katonák politikai helyzetét megváltoztathatta, hogy korábban melyik szövetség mellett kötelezték el magukat. Az államközi konfliktus így a hivatalok és családok világába is bejutott. A hatalom a külpolitikát személyes megbízhatósági kérdéssé alakíthatta.

A Szovjetunióval kialakított szövetség jelentős támogatást nyújtott az iparosításhoz. Artan R. Hoxha részletes maliqi történetéből látható, hogy a cukorgyártás megszervezése, a mocsár lecsapolása, az infrastruktúra fejlesztése és az ipari település felépítése nem érthető meg a külföldről érkező tudás, tervek és eszközök nélkül. A szovjet kapcsolat a gyakorlatban szakemberek képzését, gépek érkezését és új termelési eljárások megismerését jelentette. A helyi lakosság számára a külföld tehát nem kizárólag propagandaanyag volt: bizonyos ipari központokban a modernizáció hétköznapi munkafolyamataiban is jelen volt.

A szovjet–albán szakítás a hatvanas évek elején az ország gazdasági és diplomáciai mozgásterét újrarajzolta. Hoxha vezetése elutasította Hruscsov politikájának számos elemét, és a sztálini örökség védelmét saját legitimációjának egyik alapjává tette. A pártvezetés a fordulatot elvi következetességként

ábrázolta, a lakosság életében azonban az erőforrásokhoz, képzési kapcsolatokhoz és technológiákhoz való hozzáférés változása is számított. Egy gyár termelését és karbantartását kevésbé érdekelte az ideológiai vita, mint a pótalkatrészek vagy a szakmai kapcsolatok fennmaradása. A politikai döntés gazdasági következményeit gyakran a dolgozóknak kellett kezelniük.

Kína egy időre új partnerként lépett a Szovjetunió helyére. A segítség különböző ipari és infrastrukturális beruházásokhoz kapcsolódott, miközben az albán vezetés a két ország kapcsolatát a marxizmus–leninizmus közös védelmeként mutatta be. A valóságos együttműködés mögött eltérő léptékű, földrajzi helyzetű és gazdasági érdekű államok álltak. A kínai támogatás nélkül Albánia sok fejlesztésének anyagi és technikai feltételei nehezebben álltak volna rendelkezésre. A kapcsolat azonban egyben sérülékenységet is teremtett: ha a politikai szövetség meggyengül, a beruházások, az import és a szakértői együttműködések is bizonytalanná válhatnak.

A hetvenes évek második felében a kínai viszony megromlása újabb törést hozott. Kína nyitása az Egyesült Államok felé, valamint a két vezetés közötti stratégiai és

ideológiai nézeteltérések eltérő irányba vitték a partnereket. Albánia vezetése ekkor egyre következetesebben hirdette az önellátás és a külső függőség elutasításának szükségességét. Az elv azonban nehezen volt összeegyeztethető az ipari termelés igényeivel. A gépekhez alkatrész, az üzemekhez nyersanyag, a mezőgazdasághoz technológia kellett, és mindezek hazai előállítása korlátozott lehetőségekkel rendelkezett. A nemzetközi elszigetelődés költségeit az üzemek teljesítménye és a fogyasztók választási lehetőségei is tükrözték.

A külpolitikai szakítások minden alkalommal átformálták a nyilvános nyelvet. Egy időre példaképpé emelt állam később árulónak vagy elhajlónak minősülhetett, és a hivatalos sajtónak ennek megfelelően kellett magyaráznia a múltat. Aki évtizedeken át figyelte a propaganda fordulatait, megtapasztalhatta, hogy a történelmi értékelés nem állandó tudásanyag, hanem az aktuális politikai szükséglethez igazított elbeszélés. A tanároknak, újságíróknak és pártfunkcionáriusoknak különösen gyorsan kellett követniük ezeket a változásokat. Az egyszerű állampolgár eközben mindennapi gondjaiban sokszor jóval állandóbb problémákkal találkozott.

HÁTTÉRGYÁR

Az elszigetelődés földrajzi közelségben zajlott. Az Adria túlpartján fekvő Olaszország nem volt távoli kontinens, és Görögországgal, valamint Jugoszláviával közös határok választották el az országot. A külföldi rokonok, korábbi kivándorlók és a határ menti kapcsolatok emlékezete nem szűnt meg attól, hogy a hivatalos állam lezárta a mozgás csatornáit. King és Vullnetari interjúiban egy asszony arról beszél, hogy Ausztráliában élő rokonai pénzt és ruhát küldtek; ilyen segítség különleges vásárlási lehetőséget is teremthetett. Az egyéni életutak tehát megőrizhettek olyan régi, nemzetközi szálakat, amelyek a nyilvános politikai beszédben alig jelentek meg.

Az országból való kijutás szigorú korlátozása a lehetőségekről alkotott képzeletet is formálta. Egy utazás, amely sok európai számára hétköznapi ügy volt, Albániában különleges engedélyezési és politikai kérdéssé válhatott. A külföldi szakmai képzés vagy szolgálati út nem általános jogként működött, hanem szűk és ellenőrzött lehetőség volt. A családok gyakran csak levelekből, másodkézből szerzett hírekből vagy a rádió és a televízió adásaiból alkothattak képet a szomszédos országokról. Az információs hiány felerősíthette az idealizálást, és különösen nagy

várakozásokat táplálhatott az első határnyitás idején.

A külföldi televíziózás ezért túlmutatott a szórakoztatáson. Egy olasz reklámban látható autó vagy jól felszerelt lakás nem kínált teljes társadalomtudományi képet Itáliáról, de nagyon erős összehasonlítási alapot adott a helyi nézőnek. Egy görög műsor hétköznapi jeleneteiben az utazás, a fogyasztás vagy a nyilvános vita másféle lehetőségei mutatkozhattak meg. A hivatalos szövegek a külföldet gyakran veszélyes politikai és erkölcsi térként írták le, miközben a képernyőn az emberek látszólag gondtalanul élték mindennapjaikat. Az ellentmondás a nyolcvanas években a rendszer hitelességének egyik apró, de tartós problémájává vált.

Az ország gazdaságilag sem létezhetett teljesen kapcsolatok nélkül. A szűkös külső csere, az exporttermékek értékesítése és a nélkülözhetetlen import beszerzése a politikai önellátás eszménye mellett is feladat maradt. Az állam azonban a külgazdasági döntéseket is központosított módon kezelte, ami a vállalatok alkalmazkodási képességét korlátozta. A világpiaci fejlemények és a technológiai változások így különösen nehezen jutottak át a belső termelési szerkezetbe. Az évtizedek alatt felhalmozódó elmaradások nem mindig voltak azonnal látványosak, a

nyolcvanas évek végére azonban a termelési és fogyasztási problémák egyre sürgetőbbé váltak.

Ramiz Alia 1985-ben Hoxha halála után olyan országot örökölt, amelynek politikai rendszere szilárdnak látszott, de gazdasági és társadalmi mozgástere beszűkült. A szomszédos országok és Kelet-Európa változásai egyre nehezebbé tették az elszigeteltség fenntartását, bár a vezetés sokáig elutasította a pluralizmus gyors bevezetését. Elez Biberaj részletesen tárgyalja a késő nyolcvanas évek reformkísérleteit és a tiltakozás fokozatos erősödését. A válságban egyszerre jelentek meg a hosszú távú gazdasági gondok, az ideológiai merevség és az a felismerés, hogy a külvilágban alapvetően megváltoztak a körülmények. A helyi elégedetlenség ezért a nemzetközi eseményekkel is összekapcsolódott.

A változás első szakaszában a külföld felé fordulás gyakran menekülési tervként jelent meg. 1990 nyarán az idegen követségekre menekülők és 1991-ben az Olaszország felé induló hajók utasai személyes döntéseikkel jelezték a korábbi szabályok összeomlását. A képeket bejárta a világsajtó, de az egyes utasok számára ezek nem jelképes jelenetek voltak: családot, munkát, biztonságot és egy új megélhetés lehetőségét

HÁTTÉRGYÁR

keresték. A tenger túlpartja, amelyet korábban a televízió villódzó képei tettek ismerőssé, most elérhető úti célnak tűnt. Sokaknak a valóság később nehezebbnek bizonyult annál, mint amit a képernyő mutatott.

A rendszerváltás ezzel a külkapcsolatok történetében is radikális fordulatot hozott. A központilag lezárt ország hirtelen olyan nemzetközi gazdasági és társadalmi térbe került, amelynek szabályait a lakosság nagy része nem ismerte. Az állami vállalatok, a külföldi munkavállalás, a családi pénzküldemények és a kialakuló pénzügyi piac egymással párhuzamosan formálták az életet. A régi függőségeket új bizonytalanságok váltották fel, miközben a kíváncsiság és a szabadság reménye is erős maradt. Az 1997-es piramisválság egyik előzménye éppen az volt, hogy a piacgazdaság intézményeit rövid idő alatt kellett volna kiépíteni egy olyan társadalomban, amely hosszú ideig csak szűk körben találkozhatott velük.

A kommunista Albánia külvilághoz fűződő viszonya végső soron nem a teljes kapcsolatnélküliség története. A hivatalos állam újra és újra szövetségeseket választott, majd elfordult tőlük; az emberek pedig a maguk módján megtartották a kapcsolódás lehetőségét. A családi levél, a külföldről érkező ruhadarab, a televízió képe és a gyári gépen látható külföldi eredet mind azt mutatta, hogy az

országot sohasem lehetett maradéktalanul kivonni a világból. A hosszú elszigetelődés azonban meghatározta, milyen várakozásokkal és milyen intézményi hiányokkal lépett Albánia a rendszerváltás utáni évekbe. A következő fejezetek ennek az átmenetnek egyre súlyosabb következményeit követik végig.

HÁTTÉRGYÁR

18. Az utolsó évtized hiánya

Amikor Enver Hoxha 1985 áprilisában meghalt, Albánia lakossága négy évtizede élt ugyanannak a politikai rendnek az előírásai szerint. A pártvezető arcképe ott függött az intézmények falán, beszédeit az iskolában tanulták, nevét gyárak, szövetkezetek és ünnepségek emlegették. A halálhír ezért több volt egy államfő elvesztésének bejelentésénél. Sokak számára olyan eseményt jelentett, amelyről a nyilvánosság előtt előírt módon kellett beszélni, miközben otthon eltérő érzések kavaroghattak. Voltak, akik őszintén gyászoltak; mások változást reméltek, vagy attól tartottak, hogy a bizonytalanság újabb megtorlásokat hoz. A személyes emlékekből ezek az egymás mellett létező reakciók rajzolódnak ki, és a könyvnek is így kell kezelnie őket: egy diktatúrában a külső magatartásból ritkán lehet egyértelműen következtetni a belső meggyőződésre.

A hatalom átadása intézményileg rendezettnek látszott. A korábbi államfő környezetében évtizedek óta dolgozó Ramiz Alia lett az új vezető, a Munkapárt központi szerepe pedig érintetlen maradt. A változásnak megvoltak a határai: nem tartottak szabad választást, a belbiztonsági szervek megmaradtak, az ellenzéki

szervezkedést továbbra sem fogadták el törvényes közéleti tevékenységnek. Az új vezetés óvatos diplomáciai nyitást keresett, de egy ideig továbbra is a Hoxha által örökül hagyott rendszer fenntartását tekintette alapfeladatának. Az albánok életében ezzel párhuzamosan lassabban, nehezebben megfogható módon vált érzékelhetővé a korszakváltás: valamit talán már lehetett óvatosabban szóba hozni, ám senki nem tudhatta biztosan, hol húzódik az új határ.

Ezekre az évekre a gazdasági önellátás politikája egyre súlyosabb teherként nehezedett az országra. A hetvenes évek végén megszakadt kínai támogatás és technológiai együttműködés után a vezetés nem akarta feladni az önerejére támaszkodó fejlődés elképzelését. A külső hitelektől és befektetésektől való ideológiai tartózkodás azonban olyan ipari és mezőgazdasági rendszert hagyott magára, amelynek felszereléseit javítani, alkatrészeit pótolni, termelési folyamatait korszerűsíteni kellett volna. Egy korábban külföldi segítséggel létrehozott üzem akkor is működhetett egy ideig, ha a karbantartás elmaradt; a gépek fokozatos elhasználódását viszont propaganda révén nem lehetett megállítani. A termelési tervek papíron tovább éltek, a javításra szoruló gép nem olvasta az ünnepi beszédeket.

HÁTTÉRGYÁR

A hiányt a lakosság többnyire apró kellemetlenségek végtelen sorozataként tapasztalta meg. Egy élelmiszerbolt előtt hajnalban megindult a sor, a családtagok beosztották, ki mikor állhat be, és a munkahelyen valakinek el kellett magyaráznia, miért késik. Az otthon készített tartalék, a rokon vidékről küldött csomagja vagy egy jól ismert eladó előzetes figyelmeztetése ilyenkor többet ért egy hivatalos közleménynél. Az állami elosztás fenntartotta a fogyasztás minimális kereteit, de a beszerzés időigénye és a kínálat kiszámíthatatlansága önálló munkává változtatta a háztartás fenntartását. Különösen a gyermekes családok és az idősek érezték meg azt, amikor az alapvető élelmiszerekért újra meg újra sorba kellett állni.

A King és Vullnetari által feldolgozott vidéki visszaemlékezések arra is figyelmeztetnek, hogy a hiánygazdaság nem mindenkit azonos módon érintett. Az állami gazdaságban dolgozó munkás bére rendszeresebb lehetett, mint a szövetkezeti tag jövedelme, miközben a városi ellátás gyakran több lehetőséget kínált a falusinál. A politikai megbízhatóság, a munkahelyi rang vagy a környéken ismert személyes kapcsolat befolyásolhatta, hogy valaki mikor jutott televízióhoz, háztartási

HÁTTÉRGYÁR

készülékhez, cipőhöz vagy jobb lakáshoz. Az egyenlőségről szóló hivatalos retorika ellenére a javakhoz való hozzáférésnek kialakult a maga hierarchiája. Ez a különbség az 1980-as években, amikor egyre szűkösebb lett minden, még láthatóbbá vált.

A falvak gazdasági nehézségei mögött az ország társadalmi szerkezetének egyik jellegzetessége húzódott meg. Az iparosítást célként hirdető állam szigorúan korlátozta a faluról városba költözést, ezért a mezőgazdaság sokkal nagyobb népességet tartott el, mint amennyit a termelékenysége indokolt volna. A hegyvidéki és elzárt településeken a munkaképes emberek egy része akkor is helyben maradt, amikor máshol nagyobb szükség lett volna a munkájára. A szövetkezetek mezőgazdasági termelésének gyengesége emiatt szociális problémával fonódott össze: a falusi családoknak gyakran nem volt valódi lehetőségük, hogy máshol próbáljanak boldogulni. A mozgás szabadságának hiánya az életszínvonal különbségeit is tartóssá tette.

A korszakban felnövő fiatalok számára a hiány a lehetőségek hiányát is jelentette. Megtanultak írni és olvasni, sokan középiskolába jártak, szakmát szereztek, de továbbtanulásukat és lehetséges lakóhelyüket továbbra is állami döntések határozták meg. A család

politikai múltja súlyos hátránnyá válhatott. Akinek közeli hozzátartozója egykori földbirtokosnak, ellenzékinek vagy politikai elítéltnek számított, nem mindig számíthatott ugyanazokra az iskolai és munkavállalási esélyekre, mint a megfelelő családi háttérrel rendelkező osztálytársa. A rendszer által biztosított tömeges oktatás tehát valós társadalmi változás volt, de az előmenetel kapuit nem kizárólag a tudás nyitotta.

A magánéletben ugyanakkor a külvilág jelenléte mind nehezebben volt elhallgatható. A nyugati adások vétele nem vált egyszerűen szabad tevékenységgé, de az olasz, görög és jugoszláv műsorokhoz különféle műszaki megoldásokkal sokan hozzáfértek. A képernyőn látott lakások, üzletek, autók és társadalmi viták egyre kézzelfoghatóbb összehasonlítási alapot kínáltak. Egy reklám sokszor többet árult el a másik part mindennapjairól, mint egy hivatalos külpolitikai híradás. A néző azonban nem ismerhette meg egy televízióműsorból a nyugati társadalmak munkanélküliségét, egyenlőtlenségeit vagy bevándorlókkal szembeni előítéleteit. Képük ezért egyszerre volt valóságosabb az állami propagandánál és szükségképpen hiányos.

HÁTTÉRGYÁR

Az olasz nyelv jelenléte különös kapcsolatot teremtett a két part között. Az Adria túloldalának műsoraihoz hozzászokó fiatalok közül sokan a televízióból szedtek föl szavakat, kifejezéseket, dallamokat, és megismerték az olasz közélet néhány arcát. Az albán állam a fizikai határok ellenőrzésére rendkívüli energiát fordított, a rádióhullámokat mégsem lehetett az országhatáron feltartóztatni. E kettősség a későbbi kivándorlástörténeteket is segít értelmezni. Aki 1991-ben először lépett olasz földre, lehetett egyszerre teljesen tapasztalatlan külföldi utazó és olyan ember, aki már évek óta felismerte a tévécsatornák műsorvezetőit.

A diktatúra végét közeledve a szűkösségnek erkölcsi következményei is voltak. Az árut beszerző ismerősnek viszonozni kellett a szívességet, a boltosnak mérlegelnie kellett, kiket szolgál ki előbb, a hivatalnok pedig egyre többször találkozott olyan kéréssel, amelyet a szabályok szerint nem teljesíthetett. Az informális második gazdaság segíthetett fenntartani a mindennapi életet, de egyúttal új különbségeket is létrehozott azok között, akik rendelkeztek megfelelő kapcsolatokkal, és akiknek ilyen kapcsolataik nem voltak. A kiszolgáltatottság ezért többféle formát öltött: valaki félhetett a politikai rendőrségtől, más a munkahely elvesztésétől, megint

HÁTTÉRGYÁR

más attól, hogy a következő héten nem jut megfelelő élelemhez.

A nyolcvanas évek végén a kelet-európai változások híre egyre nagyobb jelentőséget kapott. A szovjet reformokról, a lengyel és magyar fejleményekről, majd az 1989-es keletnémet és romániai eseményekről szóló külföldi beszámolók azt bizonyították, hogy az addig megváltoztathatatlannak tűnő politikai rendek is átalakulhatnak. Tirana hivatalos álláspontja hosszú ideig elutasító maradt, és vezetői saját modelljük helyességét hangsúlyozták. A közönség azonban nem felejtette el könnyen azt, amit hallott. Amikor a képernyőn romániai sorok, zavargások és tüntetések jelentek meg, az albán nézők egyszerre láthattak egy szomszédos szocialista ország válságát és saját hétköznapjaikra emlékeztető hiányt.

Clarissa de Waal egy korabeli levelezést feldolgozva olyan emléket idéz föl, amelyben az albán nézők a román élelmiszersorokat nézve nemcsak együttérzést, hanem keserű összehasonlítást is megfogalmaztak: a román asszonyok melegebb, elegánsabb ruhákban álltak sorba, mint amilyenekre az albánok közül sokan számíthattak. Az ilyen apró megfigyelések gyakran élesebben mutatják meg az önellátás hivatalos eszméje és az életszínvonal

HÁTTÉRGYÁR

közötti távolságot, mint az éves termelési statisztikák. A jelenet nem helyettesíti a gazdaságtörténeti elemzést, hanem megmutatja, miként jelent meg a gazdaságpolitika eredménye az utcán álló emberek tekintetében.

Ramiz Alia számára a reformkísérletek tétje az volt, hogy a párt hatalmának megőrzésével csökkentse az elégedetlenséget. A vezetés bizonyos kérdésekben lazított a korábbi tilalmakon, érintkezést keresett külföldi országokkal, és korlátozott gazdasági változtatásokról kezdett beszélni. A döntések azonban sokáig a rendszer logikáján belül maradtak: a nyitás mértékét maga a párt kívánta meghatározni. A lakosság közben már azt érzékelhette, hogy az állam olyan problémákra ígér megoldást, amelyeket korábban hivatalosan ritkán nevezett meg. Az első nyilvános engedmények ezért több kérdést keltettek, mint amennyit megválaszoltak.

Az 1989-es és 1990-es év fordulóján a diktatúra hétköznapi stabilitása végleg megrendült. Az üzletek előtt továbbra is sorok álltak, a munkahelyeken folyt a termelés, az iskolákban megjelentek a tankönyvek, a családok pedig próbálták megszervezni életüket. Ugyanakkor mind többen tapasztalták, hogy a megszokott magyarázatok már nem elegendők. A

változás nem egyetlen bejelentéssel érkezett meg: előbb szavakban, találgatásokban, külföldi hírekben és apró szabálymódosításokban jelent meg, majd a tiltakozásokkal a köztereken is láthatóvá vált. A következő hónapokban az állam legfontosabb kérdése már az volt, mennyi időre képes még a régi rend keretei között tartani a társadalmat.

A nyolcvanas évek válságának megértéséhez a hosszú távú gazdasági döntéseket is figyelembe kell venni. A nehézipar, a bányászat és a honvédelem elsőbbsége a fogyasztási cikkek és a mezőgazdasági ellátás fejlesztését háttérbe szorította. Az ország külső szövetségesei korábban gépekkel, technológiával és támogatásokkal segítették a beruházásokat, ám a Kínával kialakult kapcsolat megszakadása után ezeknek a forrásoknak a pótlása mind nehezebbé vált. A hivatalos önellátási eszmény olyan időszakban vált különösen hangsúlyossá, amikor az ipari gépek és a mezőgazdaság működése sok tekintetben korábbi nemzetközi kapcsolatok eredményeire épült. A külső segítség megszűnését a dolgozók a munkahelyek technikai gondjaiban és a boltok hiányos kínálatában is megérezhették.

HÁTTÉRGYÁR

A mezőgazdaság problémáit a népesség növekedése is súlyosbította. A falusi lakosság helyben tartása az állam egyik meghatározó célja volt, de a vidéki munkaerő számának emelkedése nem járt együtt a termelékenység megfelelő növekedésével. King és Vullnetari kutatása szerint az 1980-as évekre a hiány nem időleges zavar, hanem a mindennapokat rendszeresen alakító állapot lett. A falusi interjúalanyok a munkateher mellett újra meg újra a kenyér, a tej, az olaj, a ruházat vagy a kisebb fogyasztási tárgyak megszerzésével kapcsolatos nehézségeket idézték fel. A társadalmi elégedetlenség forrása ezért gyakran az volt, hogy az állam rengeteg munkát követelt, de a megélhetés alapvető feltételeit sem tudta megbízhatóan biztosítani.

Enver Hoxha 1985-ös halála új politikai helyzetet teremtett, ám az állam intézményei és a gazdasági szerkezet nem változtak meg vele együtt. Ramiz Alia olyan rendszert örökölt, amelynek belső döntési mechanizmusai hosszú idő alatt alakultak ki, és amelyben a nyílt vita nem számított elfogadott eszköznek. A vezetésnek egyre súlyosabb gazdasági kérdésekre kellett választ adnia, miközben saját politikai legitimitását és a korábban hirdetett elveket is őrizni próbálta. Az alkalmazkodás emiatt fokozatos és ellentmondásos volt.

HÁTTÉRGYÁR

A társadalom viszont közben arról is értesülhetett, hogy Kelet-Európa más országaiban a kommunista pártok uralma gyorsan megrendült.

Az 1989-es és 1990-es változások hatása az albán társadalomban az információ terjedésén keresztül is jelentkezett. A külföldi televíziózásból és a határokon átnyúló személyes kapcsolatokból származó értesüléseket az emberek összevethették a hivatalos tájékoztatással. A képernyőn látott események a tiltott külföldi műsoroknak új jelentőséget adtak: immár nemcsak fogyasztási cikkeket vagy szórakozást lehetett megfigyelni, hanem a politikai rendszerek gyors átalakulását is. A hírekhez való hozzáférés azonban továbbra is egyenlőtlen volt. A földrajzi elhelyezkedés, a televízió birtoklása és a család kockázatvállalása meghatározhatta, ki milyen képet kapott a külvilágról.

A fiatalok számára a késői diktatúra különösen szűk jövőképet kínált. A szakmai képzés után sokan olyan munkahelyre kerültek, amelyet nem maguk választottak; a külföldi utazás továbbra is kivételes lehetőség maradt. Az iskolában hirdetett társadalmi felemelkedés és a ténylegesen elérhető lehetőségek közötti távolság a nyolcvanas évek végén egyre feltűnőbbé vált. A diákok és a munkások tiltakozásait ezért nem célszerű pusztán

külföldi események utánzásának tekinteni. A helyi ellátási gondok, a kollégiumi élet nehézségei, a politikai kötelezettségek és a szabadság hiánya a mindennapokból nőtt ki, a külföldi fejlemények pedig új nyelvet és reményt adhattak a korábbi elégedetlenségnek.

Az átmenet előestéjén az albán családok eltérő módon mérlegelték a jövőt. Egyesek a politikai változástól a nyilvános beszéd és az utazás szabadságát várták, mások elsősorban az élelmiszer-ellátás és az anyagi helyzet javulását remélték. A rendszerhez kötődő tisztviselők és dolgozók számára a változás egzisztenciális bizonytalanságot is jelenthetett, míg az üldözöttek családjai a korábbi sérelmek elismerését és a korlátozások megszűnését várhatták. Ezek az eltérő remények már előrevetítették, hogy a diktatúra bukása után nem alakul ki automatikusan egyetlen közös értelmezés a múltról. A politikai szabadság és a gazdasági biztonság kérdése a következő években újra meg újra elvált egymástól.

HÁTTÉRGYÁR

19. A rendszer vége az utcákon

Az albániai rendszerváltás történetét könnyű úgy megírni, mintha 1990 decemberében hirtelen összeomlott volna a pártállam. Az események ennél hosszabb és ellentmondásosabb folyamatot alkottak. Az 1980-as évek végétől fokozódó gazdasági válság, az európai kommunista rendszerek átalakulása, a fiatalok elégedetlensége és a hatalmon belüli óvatos reformtörekvések egymásra hatottak. Albánia vezetői több alkalommal próbálták meghatározni a változások ütemét, de közben elveszítették annak lehetőségét, hogy minden követelést saját intézményeiken belül tartsanak. A tüntetők nem egységesen gondolkodtak: voltak közöttük reformkommunisták, teljes politikai változást sürgetők, vallási szabadságot követelők és olyanok is, akik egyszerűen azt akarták, hogy meg lehessen élni a fizetésből.

A rendszer gyengülése a belpolitika nyelvén is láthatóvá vált. A korábban tabunak számító kérdések, köztük az utazás szabadsága, a magántulajdon, a vallás és a hatalom bírálatának lehetősége, fokozatosan a nyilvános vita részévé váltak. Az, hogy a pártvezetés

bizonyos tilalmakon lazított, nem jelentette a szabadságjogok azonnali érvényesülését. A régi jogszabályok és a végrehajtás gyakorlata között rés nyílhatott, miközben a rendőrség és a helyi pártszervek továbbra is jelentős hatalmat birtokoltak. Egy fiatal számára ettől kezdve a legnehezebb kérdés sokszor az volt, hogy amit a fővárosban már eltűrnek, azért a saját lakóhelyén még felelősségre vonják-e.

1990 nyarán a tiranai külföldi képviseletek körüli események megmutatták, milyen erős a kivándorlás iránti vágy. Több ezren kerestek menedéket nyugati nagykövetségeken, és a tömeges jelenlétük nemzetközi ügyet csinált abból, amit a rendszer korábban belbiztonsági kérdésnek tekintett. A menedéket keresők között olyan emberek is voltak, akiknek nem volt kidolgozott politikai programjuk: biztonságosabb, kiszámíthatóbb életet reméltek, és attól tartottak, hogy az otthon maradás évekre elzárja őket a változás lehetőségétől. Az állam számára pedig az volt különösen súlyos, hogy a külföldi országok képviseleteinek falain belül már nem gyakorolhatta a megszokott teljességgel saját akaratát.

A júliusi követségi válságon különösen jól lemérhető, mekkorát változott a menekülés politikai jelentése. A

korábbi évtizedekben a határ engedély nélküli átlépése az államhatalommal szembeni egyik legsúlyosabb cselekménynek számíthatott; 1990 nyarán viszont az ország központjában, külföldi diplomaták jelenlétében ezrek kerestek kijutási lehetőséget. A tömeges menedékkeresés nemcsak a határőrizet addigi gyakorlatát kérdőjelezte meg, hanem a rezsim társadalomról alkotott képét is. Ha annyian kívántak távozni, a hivatalosan hirdetett jólét és politikai egység állítása többé nem volt fenntartható a korábbi eszközökkel.

A követségi kerítéseken túl a város hétköznapi életében különböző érzelmek jelentek meg. Egyes családok a már bejutott rokonok miatt aggódtak, mások az indulás lehetőségét próbálták felmérni, megint mások attól féltek, hogy az események újabb megtorlásba fordulnak. A távozók között sok fiatal volt, akinek a tanulási vagy szakmai lehetőségeit a gazdaság válsága eleve beszűkítette. A menekülés ezért nem kezelhető kizárólag politikai tiltakozásként: a személyes életpálya és az anyagi biztonság kérdései is szorosan hozzátartoztak.

A politikai változás ritmusa eltért az emberek várakozásaitól. Egy párt engedélyezése, egy tilalom

HÁTTÉRGYÁR

visszavonása vagy a nyilvános vallásgyakorlás megjelenése fontos intézményi fordulat volt, de ezek nem teremtettek azonnal működő piacot, szabad sajtókultúrát és független közigazgatást. A korábbi állami alkalmazottak, tanárok, rendőrök és vállalatvezetők továbbra is azokat a szervezeteket működtették, amelyekben dolgoztak. A változás így olyan mindennapok közepette zajlott, amelyekben a régi szabályok és az új elvárások gyakran egy időben voltak jelen.

Az ellenzéki szervezkedésnek különösen nagy szerepe volt az egyetemeken és a városi nyilvánosságban, de nem minden vidéki település jutott ugyanabban az ütemben a változás híreihez. A televízió és a rádió befolyásolta, ki mikor értesült a megmozdulásokról, a személyes kapcsolatok pedig gyakran gyorsabban közvetítették a híreket a hivatalos tájékoztatásnál. Egy falusi családnak más kockázatot jelenthetett egy politikai állásfoglalás, mint egy tiranai diáknak, hiszen a helyi vezetők sok esetben továbbra is döntöttek a munkabeosztásról vagy az ellátásról. A rendszerváltás földrajza ezért legalább annyira fontos, mint az események országos kronológiája.

Az 1991. márciusi első többpárti választás nem hozott teljes politikai fordulatot, a régi állampárt megőrizte

jelentős intézményi és vidéki támogatottságát. Ebből sem következik, hogy a választók feltétlenül a diktatúra valamennyi vonását kívánták fenntartani: a foglalkoztatás, a föld és az ellátás jövője sokaknak égetőbb kérdés volt az elvont intézményi vitáknál. Az ellenzéki áttöréshez idő kellett, miközben a termelés visszaesése és a kivándorlás tovább rontotta az ország helyzetét. A demokratizálódás ezért kezdetben bizonytalan és konfliktusokkal terhelt átmenet maradt.

A követségi válság családokat szakított átmenetileg ketté. Akik bementek a diplomáciai épületekbe, nem lehettek biztosak abban, mikor és milyen úton hagyhatják el Albániát. Akik odakint maradtak, gyakran hírekre és egymás elbeszéléseire támaszkodtak. A távozás esélye nemcsak reményt, hanem veszteséget is jelentett: ismerős munkahelyet, idős szülőket, lakást és megszokott kapcsolatokat kellett hátrahagyni. A kivándorlás ebben az időszakban még nem az a viszonylag megszokott családi stratégia volt, amellyé később vált. Sok érintett egyszerre cselekedett gyorsan és szinte teljes bizonytalanságban.

A változások következő központja a felsőoktatás és a fiatalok világa lett. A tiranai egyetemistáknak volt saját intézményi közegük, amelyben találkozhattak,

vitatkozhattak és közös követeléseket fogalmazhattak meg. A kollégiumi élet körülményei — a fűtési problémák, az áramszünetek és az ellátás nehézségei — mindennapi tapasztalattá tették a gazdasági válságot. A diákok tiltakozásait nem lehet pusztán ideológiai lázadásként értelmezni. A lakhatás és a megélhetés gondjai éppúgy szerepet kaptak bennük, mint a politikai szabadság igénye. A kettő egymást erősítette: az a rendszer, amely nem tudott elfogadható kollégiumi feltételeket biztosítani, egyre kevésbé tudta megmagyarázni, miért kell kizárólagos politikai felhatalmazást követelnie.

A korabeli személyes feljegyzések szerint 1990 őszén az egyetemeken már nyíltan kérdőjelezték meg a kötelező ideológiai oktatás egyes elemeit. A hivatalos kánonból hiányzó kulturális élmények mind fontosabb szimbólumokká váltak. Egy Beatles-dal meghallgatása korábban egyszerre lehetett magánügy és kockázatos nyilvános gesztus, az új helyzetben viszont annak próbája lett, meddig terjed a kifejezés szabadsága. Amikor 1990 decemberében a diákmozgalom szélesebb politikai támogatást kapott, az utcai demonstráció már az egypártrendszer létjogosultságát is megkérdőjelezte. A külvilágról megszerzett töredékes ismeretek, a gazdasági

HÁTTÉRGYÁR

panaszok és az európai változások hírei ekkor közös nyelvet adtak különböző tapasztalatú csoportoknak.

A hatalom válasza ingadozott az ellenőrzés fenntartása és az engedmények között. Ramiz Alia környezetében felismerték, hogy a régi eszközök használata egyre nagyobb kockázattal járna. A pártvezetés ezért az év végén elfogadta, hogy több politikai párt működhessen az országban. Ezt a fordulatot sem szabad úgy tekinteni, mintha az intézmények egyik napról a másikra demokratikussá váltak volna. Az állami vállalatok, a helyi közigazgatás, a rendőrség és a média munkatársai jelentős részben a korábbi rendszerből érkeztek. Az új politikai szervezeteknek olyan országban kellett működésbe lépniük, ahol évtizedekig nem volt törvényes ellenzéki pártélet, ezért tapasztalatot, szervezetet és nyilvános bizalmat egyszerre kellett teremteniük.

A politikai pluralizmus megengedése után a jelképekért is megindult a küzdelem. A köztereken egyre gyakrabban került szóba Hoxha öröksége, a múlt áldozatainak sorsa, a politikai foglyok ügye és a vallási élet helyreállítása. Az állam alapító mítoszának központi alakját többé nem mindenki volt hajlandó tisztelettel említeni. A szobrok és emlékművek körüli konfliktusok

azért váltak különösen élessé, mert a korábbi rendszer a köztereket saját tekintélyének bizonyítékaként használta. Egy emlékmű megkérdőjelezése így nem kizárólag a történelemről szólt, hanem arról is, kié lehet a város tere, és ki szólalhat meg ott félelem nélkül.

Az első többpárti parlamenti választásra 1991 márciusában került sor. A Munkapárt ekkor még meg tudta őrizni parlamenti többségét, miközben az ellenzéki Demokrata Párt elsősorban a városokban szerzett jelentős támogatást. A választás eredménye jól érzékeltette, hogy a diktatúra elutasítása nem minden társadalmi csoportban ugyanúgy jelentkezett, és hogy a vidéki lakosság egy része az ismeretlen átmenet gazdasági következményeitől is tartott. Az állami gazdaságokban és szövetkezetekben dolgozók számára a politikai fordulat egyúttal a megélhetésük alapjául szolgáló intézmények jövőjének kérdését vetette föl. Ami a városi értelmiségi vagy diáktüntető számára szabadságígéret volt, az egy falusi család szemében akár a biztosnak hitt munkahely elvesztését is jelenthette.

Az 1991 tavaszán és nyarán kibontakozó sztrájkok, tüntetések és gazdasági zavarok azonban hamar aláásták a győztes kormánypárt mozgásterét. Az ország termelése súlyos válságba került, a fizetések és az állami ellátás

közötti kapcsolat tovább gyengült, az új politikai intézmények pedig még nem rendelkeztek megszilárdult tekintéllyel. Végül koalíciós, átmeneti megoldás következett, miközben a szabad versengésre épülő rendszer kialakulása nem zárult le. A következő évben újabb választásra volt szükség. Az albán átmenet ezzel lényeges ponton különbözött attól az egyszerű történettől, amelyben a diktatúra bukását rögtön stabil demokratikus rend követi.

A vallási élet visszatérése az egyik leglátványosabb és legszemélyesebb változás volt. A templomok és mecsetek évtizedeken át bezárva vagy más célra használva álltak; most újra megjelentek a nyilvános imádságok, egyházi szertartások és vallási közösségek. Sok családnak újra kellett tanulnia a korábban magánkörben őrzött rítusok nyilvános gyakorlását. A hit nem ugyanúgy maradt fenn minden vidéken, és az egyházi intézmények sem egyformán vészelték át az üldözést. Éppen ezért a visszatérés történetében a veszteség és az újrakezdés egyszerre jelenik meg: volt, ahol a nagyszülők emlékezete, másutt a külföldről érkező vallási személyek segítsége teremtette meg a folytonosságot.

Az állami ellenőrzés meggyengülése a társadalmi sérelmeket is felszínre hozta. Politikai elítéltek és

HÁTTÉRGYÁR

családtagjaik követeltek elégtételt, korábbi földtulajdonosok vagy leszármazottaik kezdték vitatni a vagyon elkobzásának jogszerűségét, helyi közösségek pedig régi személyes konfliktusokat hoztak újra elő. A diktatúra alatt az állam saját szabályai szerint döntött sok tulajdon- és lakhatási kérdésben; az új szabadság idején viszont gyakran nem létezett mindenki által elfogadott megoldás a korábbi igazságtalanságok orvoslására. Az igazságosság különböző értelmezései könnyen összeütközhettek: ugyanarra a földre igényt tarthatott az egykori tulajdonos családja és az a család is, amely évtizedek óta ott dolgozott.

Az átmenet érzelmi tapasztalata eltért a későbbi visszaemlékezések egyszerűbb képeitől. A felszabadulás öröme mellett jelen volt a bizonytalanság, az addig megingathatatlannak tartott szabályok megszűnéséből következő zavar és a jövőtől való félelem. A fiatalok körében a külföldi élet vonzereje növekedett, a szülők viszont sokszor nem tudták, milyen világba indulnak gyermekeik. A korábbi hallgatás helyét nem rögtön nyílt bizalom vette át. Emberek, akik éveken át óvatosan fogalmaztak a szomszédok előtt, most azt próbálták megtanulni, hogyan lehet nyilvánosan politikáról vitatkozni, és hogyan lehet együtt élni olyanokkal, akik

egészen másként értékelik a múltat.

A rendszerváltás albán történetéből ezért a mindennapok szintjén különösen fontos a folytonosság. A boltok nem teltek meg automatikusan áruval, a kollégiumok fűtését nem oldotta meg önmagában a politikai pluralizmus, és a korábban korlátozott utazás szabadsága sem teremtett mindenki számára pénzt az útra. A családok ugyanakkor egyre több választási lehetőséggel szembesültek: vállaljanak-e új gazdasági tevékenységet, keressenek-e munkát más településen, küldjenek-e rokont külföldre? A szabadság ekkor gyakran döntések és kockázatok formájában lépett be az emberek életébe. Az utcai tiltakozások politikai története mögött lassan az ország egész társadalmi szerkezete mozgásba jött.

HÁTTÉRGYÁR

20. Hajók Itália felé

Aki 1991-ben az Adria albán partvidékén egy túlzsúfolt hajóra lépett, nem feltétlenül rendelkezett pontos elképzeléssel arról, mi várja Itáliában. Biztosabb megélhetést, munkát, nyitott üzleteket és olyan mindennapokat remélhetett, amelyeket addig többnyire televíziós műsorokból ismert. A felszállás pillanata azonban aligha volt olyan felszabadító, mint amilyennek később egy-egy emlék felidézi. A fedélzeten kevés volt a hely, az indulás körülményei bizonytalanok voltak, a parton hozzátartozók maradtak, és sokan nem tudták, lesz-e lehetőségük visszatérni. A tömeges átkelés látványa az albán rendszerváltás emlékezetének egyik legerősebb képe lett, miközben a hajón ülők személyes tervei és családi helyzete nagyon különbözött egymástól.

Az albán határok fokozatos megnyílása előtt az ország elhagyása a legtöbb polgár számára elérhetetlen lehetőség volt. A határőrizet szigora és az engedélyezett utazások szűk köre miatt külföldi tapasztalatokat főként hivatalos kiküldöttek, kiválasztott szakemberek és diplomáciai kapcsolatok révén lehetett szerezni. A lakosság nagy része a szomszédos országokról is csak közvetett információkhoz jutott. Ez magyarázza, hogy az

HÁTTÉRGYÁR

1990–1991-es kivándorlás milyen gyorsan vált társadalmi jelentőségű eseménnyé. A korábban elképzelhetetlen lehetőség hirtelen sokak számára konkrét döntéssé alakult, miközben az ország gazdasági rendszere gyorsan veszítette el munkahelyteremtő és ellátási képességét.

A televízióból megismert Itália valós szerepet játszott a kivándorlás célpontjának kiválasztásában. Az olasz beszéd, a szórakoztató műsorok, a reklámok és a sportközvetítések évtizedeken át olyan ország képét rajzolták föl, amely földrajzilag közel volt, de politikailag szinte elérhetetlen. A képernyőn látott életmód erőteljes vonzerőt jelenthetett, ugyanakkor a műsorok nem mondtak sokat arról, hogyan fogadnak egy idegen nyelvű, kevés pénzzel érkező menekültet. A nézők egy része megértette az olasz nyelvet, de az álláskeresés, a hivatalos ügyintézés vagy a szállás megszerzése egészen másféle tudást kívánt. Az Adria túlpartja egyszerre volt ismerős és ismeretlen.

Az 1991-es hajóutak történetében két különböző időszakot kell megkülönböztetni. A tavaszi érkezések és az augusztusi, rendkívül nagy létszámú átkelés nem ugyanabban a politikai és humanitárius helyzetben zajlottak. Az olasz hatóságok az első hullám idején más feltételekkel szembesültek, mint amikor a

befogadóhelyek és a közszolgáltatások terhelése már jelentősen megnőtt. A sajtóban megjelenő képek mindkét esetben történeti dokumentumok, de azonos történetként való kezelésük elfedné a fogadtatásban és az állami reakcióban bekövetkezett változást.

A Vlora nevű teherhajó augusztusi útja a korabeli emigráció legismertebb képi jelképévé vált. A hajó fedélzetén és felépítményein összezsúfolódó emberek látványa a rendkívüli elszántság mellett a szervezett kivándorlási lehetőségek hiányáról is tanúskodott. A fotó azonban önmagában nem mondja el az utasok személyes történetét, sem azt, milyen feltételekkel és milyen reményekkel indultak el. A könyvben ezért a képet a határnyitás, az olasz fogadtatás, a visszaküldések és a későbbi diaszpóra történetébe illesztjük.

A kivándorlók családjai gyakran egészen más helyzetben maradtak otthon, mint azok, akik útra keltek. Egy fiatal férfi vagy nő távozása csökkenthette a háztartás napi munkaerejét, ugyanakkor később külföldi keresethez és árukhoz juttathatta rokonait. Az első hónapokban a pénzküldés lehetősége még bizonytalan volt: az érkezőnek magának is munkát, lakhatást, jogi helyzetet kellett találnia. A hazautalások későbbi jelentősége miatt fontos, hogy ne vetítsük vissza a

HÁTTÉRGYÁR

kilencvenes évek közepének stabilabb családi pénzmozgásait az 1991-es indulások pillanatára.

Az olasz televízió szerepét a kivándorlásban érdemes pontosan körülhatárolni. A műsorokból származó nyelvismeret és kulturális benyomások segíthettek elképzelni a célországot, de az indulás oka nem vezethető vissza egyetlen médiatapasztalatra. A gazdasági összeomlás, a személyes szabadság visszanyerése, a korábbi migrációs kapcsolatok és a várható munkalehetőségek együttesen alakították a döntéseket. A tévéképernyő és a kikötő közötti kapcsolat a könyv egyik visszatérő motívuma, de csak a többi társadalmi tényezővel együtt ad történeti magyarázatot.

Görögország másfajta útvonalat kínált, különösen a déli és délkeleti albán térségek lakóinak. A szárazföldi határ átlépése, az idényjellegű mezőgazdasági munka és a hazatérés lehetősége eltért az olasz tengerparton megjelenő tömeges hajóutaktól. A migráció nem feltétlenül egyetlen végleges elszakadást jelentett: sok családban körkörös mozgás, átmeneti munkavállalás és ismételt hazautazás alakult ki. Az eltérő útvonalak később a háztartások pénzügyi helyzetét és társadalmi kapcsolatait is különböző irányba formálták.

HÁTTÉRGYÁR

1991 tavaszán és nyarán két különösen emlékezetes hullámban érkeztek albánok az olasz kikötőkbe. A márciusi átkelések után augusztusban ismét rendkívül nagy tömegek indultak el, és a Bariba befutó Vlora nevű hajó a korszak egyik legismertebb jelképe lett. A fényképeken és televíziós felvételeken emberek zsúfolódtak a fedélzetre, a hajó oldalára és minden rendelkezésre álló felületre. A kép ereje abból fakadt, hogy a kivándorlók nem névtelen statisztikai adattá váltak, hanem szinte kézzelfoghatóvá tették az ország elhagyásának tömeges szándékát. Az utazók számáról, a különböző hajók utasairól és az olasz befogadási döntésekről a korabeli tudósítások eltérő számokat közölnek; ezért a könyvben a pontos adatokat minden eseménynél külön szükséges ellenőrizni.

Az olasz hatóságoknak rövid idő alatt kellett választ adniuk olyan helyzetre, amelynek méretei és gyorsasága rendkívül szokatlanok voltak. Az albánok között voltak, akiket átmenetileg elhelyeztek, és voltak, akiknek később vissza kellett térniük Albániába. A menekültügyi és rendészeti szempontok összekapcsolódtak a humanitárius ellátás kérdéseivel. A fogadó társadalomban az együttérzés mellett félelem, politikai vita és előítéletek is megjelentek. Az olasz közvélemény

egy része a szomszédos ország nehéz sorsa felől tekintett a menekültekre, mások a munkapiacra és a közrendre gyakorolt hatásoktól tartottak. A hajók így két társadalom válságkezelésének színterévé váltak, még akkor is, amikor az indulók eredetileg csak saját családjuk számára kerestek új lehetőséget.

A tengeri átkelés azonban csak az albán kivándorlás egyik útvonala volt. A déli országrészből sokan Görögország felé indultak, gyakran hegyvidéki terepen és bizonytalan jogi helyzetben. Az észak-görögországi mezőgazdaság, építőipar és szolgáltatások munkalehetőségei vonzóbbak lehettek azoknak, akik földrajzilag közelebb éltek a határhoz, esetleg voltak ismerőseik a környéken. A görög útvonal másfajta kockázatokat hordozott, mint az olasz tengeri átkelés: a határátlépés, az engedély nélküli munkavégzés és a hazatoloncolás veszélyét. A két fő irány mégis összetartozott abban, hogy egy korábban mozgásában korlátozott társadalom családjai külföldön próbálták megtalálni a gazdasági biztonság új forrásait.

Az indulók között nem mindenki volt tartós kivándorlásra készülő fiatal férfi, bár a munkaképes korúak kiemelkedő szerepet játszottak. Egyes családok először csupán egy tagjukat küldték el, hogy munkát

keressen, majd pénzt juttasson haza. Mások később családegyesítésben reménykedtek. Az ideiglenes munkavállalás terve gyakran hosszú távú életformává alakult. Egy otthon maradó szülő számára a gyermeke külföldre távozása egyszerre lehetett büszkeség és állandó aggodalom: a küldött pénzből megélhettek, de a családi ünnepeket, betegségeket és temetéseket sokszor távollétben kellett megélni. A migráció tehát a földrajzi távolságokon keresztül alakította át az albán háztartásokat.

A külföldről hazaküldött keresetek viszonylag hamar a gazdaság fontos elemévé váltak. Az 1990-es évek elején az albán vállalatok közül sok megszűnt vagy visszafogta termelését, a szövetkezetek és állami gazdaságok korábbi rendszere felbomlott, a pénzügyi intézmények pedig lassan alkalmazkodtak az új viszonyokhoz. A külföldön dolgozó rokon támogatása lehetővé tehette élelmiszer, ruházat vagy építőanyag vásárlását, valamint egy kisebb vállalkozás elindítását. A családok egy része olyan lehetőségekhez jutott, amelyekhez a hazai bérből nem férhetett hozzá. Mindez új különbségeket is létrehozott a külföldi kapcsolatokkal rendelkező és azokkal nem rendelkező háztartások között.

HÁTTÉRGYÁR

A hazautalásoknak volt egy kevésbé látványos következménye is: a családok mindennapi biztonsága egyre kevésbé függött kizárólag az albán munkahelyektől és állami intézményektől. Ez a változás felszabadító lehetett azoknak, akik végre maguk dönthettek fogyasztásukról és lakhatásukról, de az ország gazdasága számára tartós függőséget is jelentett. Ha a görög vagy olasz munkapiacon visszaesés következett be, annak hatását Albániában is megérezték az otthon maradók. Az 1990-es évek közepének gyors változásai így nem értelmezhetők kizárólag az ország határain belül. A családok megélhetése fokozatosan több ország gazdaságához kapcsolódott.

Clarissa de Waal terepmunkája különösen fontos annak megértéséhez, mi történt azzal a vidéki társadalommal, amelyből sokan elindultak. A hegyvidéki területeken a kommunizmus idején a lakóhelyváltást erősen szabályozták, a rendszerváltás után viszont sokan a termékenyebb síkságok, a tengerpart és a főváros környéke felé mozdultak el. Az illegális vagy tisztázatlan státusú építkezések, az új településrészek és a rendezetlen földtulajdon ezért a kivándorlás mellett a belső migráció problémáihoz is hozzátartoztak. Egy család számára a régi faluból történő elköltözés olykor

HÁTTÉRGYÁR

nagyobb törést jelenthetett a megszokott közösségi életben, mint amilyet egy nyugati szemlélő a térképen látható távolság alapján várna.

A határok megnyílása után az otthon maradók világképe is átalakult. Az olasz televízió képeit immár külföldön dolgozó rokonok tapasztalatai egészítették ki. A küldött ruhák, háztartási eszközök és pénzek kézzelfogható bizonyítékot jelentettek arra, hogy a korábban ismeretlen fogyasztói világ valóban létezik, de az elbeszélésekből a munkavégzés nehézségei, a bizonytalan lakhatás és az idegenség érzése is kiderülhetett. A televíziós álom és a migráns valóság eltérését sok albán család személyes úton ismerte meg. A külföldről hazatérő rokonnak kérdésekre kellett válaszolnia: könnyű-e munkát találni, mennyibe kerül az élet, valóban mindenkinek jut autó, és milyen árat kér mindezért a nyugati társadalom?

Az átmenet egyik legsúlyosabb társadalmi következménye a megszokott intézményes biztonság elvesztése volt. A diktatúra munkahelyei, bármilyen alacsony bérek mellett működtek is, sok ember életét szervezték. A termelőszövetkezetben dolgozó család tagjai rendszeres munkaritmushoz, közös feladatokhoz és állami elosztáshoz szoktak. A rendszerváltás után ezek az

intézmények gyakran gyorsan megszűntek vagy jelentősen átalakultak. A piacgazdaságtól várt szabadság ezért a bizonytalanság növekedésével járt, és sok háztartás számára a kivándorlás jelentette az egyetlen használhatónak látszó gazdasági stratégiát. Aki korábban nem dönthette el szabadon, hol lakjon és dolgozzon, most elvileg több lehetőséggel rendelkezett, de ezek kihasználásához pénz, kapcsolatok és gyakran jelentős személyes kockázat kellett.

Az olasz és görög tapasztalatok a társadalmi értékeket is formálták. A külföldről érkező keresetek megnövelhették a családon belül azok tekintélyét, akik korábban a helyi társadalmi hierarchia peremén álltak. A tanult szakember, akinek Albániában megszűnt a munkahelye, alacsonyabb presztízsű külföldi munkát vállalhatott, miközben jövedelme meghaladta otthon maradt kollégáiét. A fiatalok számára a külföldi nyelvtudás és a kapcsolatrendszer sokszor értékesebb erőforrássá vált, mint a régi állam által kiosztott kitüntetések vagy pozíciók. Ugyanakkor a szülői tekintély és a nemzedékek közötti elvárások változása feszültségeket is teremtett a családokban.

Az 1991-es hajók története az albán politikai átalakulás jelképe lett, de a kivándorlás nem ért véget

akkor, amikor a figyelem elfordult a kikötőkről. A következő években az ország gazdasági és politikai válságai újabb embereket indítottak útnak, az otthon és külföld között mozgó családtagok pedig tartós kapcsolatrendszereket alakítottak ki. A migráció később az albán gazdaság, a lakásépítés, a fogyasztás és a családi élet egyik meghatározó tényezője maradt. Az állam 1997-es összeomlásának megértéséhez is szükséges figyelembe venni, hogy az országban egyre nagyobb mennyiségű pénz jelent meg a külföldön dolgozók megtakarításaiból és hazautalásaiból, miközben a hazai pénzügyi közvetítés és ellenőrzés intézményei gyengék voltak.

A fejezet elején megjelenő hajó így a könyv korábbi témáihoz is visszavezet. A diktatúra idején a külvilág gyakran egy antennán keresztül jutott be a lakásba, a rendszerváltás idején pedig az emberek maguk indultak el a külső világ felé. Az út mindkét irányban meglepetéseket tartogatott. A televízió képe önmagában nem készítette föl az embereket a külföldi munka és befogadás nehézségeire, a nyugati világgal való közvetlen kapcsolat azonban idővel olyan tapasztalatokat hozott az albán társadalomba, amelyeket az egykori pártállam már nem ellenőrizhetett. A következő évek

HÁTTÉRGYÁR

tragédiája részben abból is fakadt, hogy a politikai és gazdasági intézmények lassabban alkalmazkodtak, mint ahogy az emberek reményei, kapcsolatai és lehetőségei megváltoztak.

HÁTTÉRGYÁR

21. Szabadság a romok között

A többpártrendszer és a szabad utazás lehetősége sokak szemében már 1991-ben lezárta a régi korszakot. A szabadság azonban egy olyan országban érkezett meg, ahol a mindennapi megélhetés intézményeit évtizedeken át a pártállam határozta meg. A munkát az állam osztotta el, az élelmiszerhez jutás helyhez és nyilvántartásokhoz kötődött, a városba költözés engedélyezett kivételnek számított, a megtakarítások felhasználásának pedig alig voltak magánpiaci formái. Amikor ez az intézményrendszer gyorsan szétesett, a polgároknak egyszerre kellett újraértelmezniük a munkát, a tulajdont, a biztonságot és a jövőről való gondoskodást. A korábbi kötöttségek megszűnése valóságos nyereség volt, de annak ára, hogy az állam visszavonult a termelés és az elosztás jó részéből, súlyosan érintette azokat, akiknek sem indulótőkéjük, sem külföldi kapcsolatuk nem volt.

A rendszerváltást megelőző években a hiánygazdaság egyik sajátossága az volt, hogy a munkavégzés és az áruhoz jutás szorosan összekapcsolódott. Az állami nagyüzem munkása csekély jövedelemmel is számíthatott valamiféle munkahelyi kötődésre, míg a szövetkezeti tag földje, állatai és munkanapjai fölött csak korlátozott

HÁTTÉRGYÁR

rendelkezési jogot élvezett. A privatizáció és a szövetkezetek felbomlása után ezek a viszonyok alig néhány év alatt megváltoztak. A korábban közös tulajdonban működtetett berendezéseket sok helyütt széthordták vagy használhatatlanná váltak, és a termelési láncok megszakadásával egy-egy faluban a tejnek, a cukorrépának vagy a gabonának sem maradt megbízható felvásárlója. Az egyéni tulajdon visszatérése ezért nem járt együtt automatikusan működő piaccal.

Artan R. Hoxha Maliqról írt története különösen alkalmas arra, hogy ezt az átalakulást megértsük. A mocsár lecsapolásával létrehozott termőterület, a cukorrépa-termesztésre épített falvak és a cukorgyár egymást feltételező gazdasági egységet alkottak. Az üzem állami beruházásokra, kötött termelési kapcsolatokra és a korábbi külgazdasági rendszerre támaszkodott. A kommunista korszak végével ez a hálózat elvesztette intézményi tartóelemeit, az üzem pedig a kilencvenes években megszűnt meghatározó helyi foglalkoztató lenni. Maliq története nem bizonyítja, hogy a korábbi rendszer gazdaságilag jól működött volna: azt mutatja, hogy egy társadalom nem tudja veszteség nélkül egyik napról a másikra kicserélni az egymásra épült gazdasági intézményeit.

HÁTTÉRGYÁR

A földek újraelosztása a vidéki társadalomban sokkal több volt jogi vagy gazdasági intézkedésnél. A kollektivizálás előtt létező birtokviszonyok emlékezete még családokon belül élt, de közben több nemzedék már állami gazdasági vagy szövetkezeti keretekben dolgozott. Nem volt magától értetődő, hogy a régi tulajdonjogot vagy a tényleges földhasználatot tekintsék-e elsődlegesnek. A földparcellák mérete, a termőhely minősége és az öntözőrendszerhez való hozzáférés ugyanolyan fontosnak bizonyult, mint az, hogy egy család formálisan tulajdonossá vált.

Az állami nagyüzem megszűnésével a munkahelyen túl számos kiegészítő szolgáltatás is eltűnhetett. Az üzemhez kapcsolt közlekedés, műhely, óvoda vagy orvosi ellátás nem vált automatikusan új fenntartó feladatává. A régi intézmény egyes elemei fennmaradhattak, másokat a pénzhiány és a tulajdoni bizonytalanság miatt leállítottak. Az emberek így olyan költségeket is saját háztartásukban kezdtek viselni, amelyeket korábban a vállalat vagy a szövetkezet szervezett meg.

A gazdaság első átmeneti éveinek értelmezésében fontos elkerülni a kizárólagos hanyatlástörténetet. A korábban tiltott magánkereskedelem, a kisipar és a szolgáltatások kialakulása új választási lehetőségeket

HÁTTÉRGYÁR

nyitott, és bizonyos családok viszonylag gyorsan alkalmazkodtak. Mások számára viszont a stabil munkahely elvesztése, a bankrendszer fejletlensége és a bizonytalan tulajdonviszonyok súlyos veszteséget okoztak. Azonos reform a társadalmon belül egyszerre teremthetett nyerteseket és tartósan kiszorulókat.

A föld visszaadása és felosztása a vidéki családok számára ugyanakkor a régi alávetettség végét is jelentette. A saját termésről ismét maguk dönthettek, s a háztáji munka többé nem az állami ellenőrzés által megszabott, szűk rés volt a gazdaságban. A függetlenséget azonban felaprózott birtokok, rossz utak, elöregedett gépek, leromlott öntözőcsatornák és szűkös készpénzforrások kísérték. Különösen nehéznek bizonyult a hegyvidéki települések helyzete, ahol a megművelhető föld nagysága és minősége eleve korlátozta a családok önfenntartását. A mezőgazdasági önállóság így sokszor inkább védekezés volt a teljes jövedelemnélküliség ellen, mint valódi felemelkedési pálya.

Clarissa de Waal a kilencvenes években végzett terepmunkája során pontosan ezeket az ellentmondásokat figyelte meg. Az északi Mirdita családjai számára a régi szövetkezeti kötelékek

eltűnésével megnyílt a mozgás szabadsága, de a falusi infrastruktúra, a helyi munkalehetőségek és a közszolgáltatások hiánya új függéseket teremtett. Akik rendelkeztek munkaképes rokonokkal, gyakran külföldi keresetre támaszkodhattak; akik nem, azoknak jóval kevesebb lehetőségük maradt. Az antropológus által felkeresett családok életében a kölcsönös segítség, a rokoni viszony és a háztartás belső munkamegosztása ugyanolyan fontos gazdasági tényező lett, mint a hivatalos reformprogramok. A társadalmi változás az étkezések, az öröklések, a házépítések és a gyermekek oktatása körüli döntésekben vált igazán láthatóvá.

A lakosság mozgását korábban szigorúan ellenőrző állam elvesztette azt a képességét és szándékát is, hogy az embereket lakóhelyükhöz kösse. Vidéki családok költöztek a tengerparti síkságokra és Tirana peremére; mások Itália vagy Görögország felé indultak. A kivándorlás egyes háztartásoknak gyorsabban hozott kézzelfogható javulást, mint bármely belföldi gazdasági program. A külföldről küldött pénzből tetőt javítottak, építőanyagot vásároltak, taníttatták a gyermekeket, vagy egyszerűen élelmiszert vettek. A pénz azonban gyakran az egyik családtag hosszú távollétének árán érkezett. A szülők és gyerekek különéléséről, a bizonytalan munkáról

HÁTTÉRGYÁR

és az idegenrendészeti ellenőrzésektől való félelemről ritkábban esik szó, mint az első hazaküldött összegekről.

A külföldön dolgozó rokonok révén a családok egyúttal újfajta összehasonlításokhoz jutottak. A nyolcvanas években a RAI képernyőjén látott boltok, lakások és gépkocsik még a távoli vágyak világához tartoztak, néhány év múlva pedig már személyes tapasztalatok és csomagok kapcsolódtak hozzájuk. A kilencvenes évek elején egy használt autó, egy nyugati televízió vagy a külföldről hozott ruha a siker látható jelévé válhatott. A háztartások anyagi helyzete ugyanakkor egyre eltérőbb lett egymástól. A korábbi hiánygazdaságban sem volt valódi egyenlőség, ám az új viszonyok között a különbségeket már nemcsak a párthoz fűződő kapcsolatok, hanem a készpénz, a föld és a külföldi munkalehetőség is meghatározta.

Az állami intézmények átalakulása nem tartott lépést a gazdasági liberalizációval. A vállalkozás és a kereskedelem lehetősége gyorsan megjelent, de a tulajdonjogi viták, a rendezetlen nyilvántartások és a hiányos ellenőrzés megnehezítették a biztonságos üzletkötést. A bankrendszer sem tudta megfelelően közvetíteni a megtakarításokat a vállalkozásokhoz. A készpénz iránti bizalom és a személyes ismeretségeken

alapuló ügyletek előtérbe kerülése részben a korábbi informális gazdaság folytatása volt, részben az új intézmények gyengeségére adott válasz. Ezzel kialakult az a pénzügyi környezet, amelyben a magas hozamot ígérő magáncégek hamarosan rendkívüli figyelemre tettek szert.

Az 1992-es parlamenti választásokon győztes Demokrata Párt és Sali Berisha vezetése alatt az ország rövid idő alatt látványos makrogazdasági fordulatot hajtott végre. Az összeomlást követő években a növekedés újraindult, az infláció az 1992-es szélsőséges szintről mérséklődött, a privatizáció és a külkereskedelem liberalizálása pedig új üzleti környezetet teremtett. Az ország sikeres átmenetének képe mögött azonban nagyarányú munkanélküliség, jogbizonytalanság és gyenge pénzügyi közvetítés maradt. A számok értelmezésekor különösen óvatosnak kell lenni, mert a korabeli statisztikai rendszer éppen az új magánszektor jelentős részét tudta csak töredékesen megfigyelni. A siker és a társadalmi kiszolgáltatottság egyszerre volt jelen az albán mindennapokban.

Az 1997-es katasztrófa felől visszatekintve könnyű az egész rendszerváltást egyenes útnak látni a bukás felé. Ez azonban félrevezető volna. A kilencvenes évek első

felében sokan valóban több szabadságot, új munkalehetőséget és javuló életkörülményeket tapasztaltak, miközben mások elvesztették korábbi megélhetésüket. Az új korszak valamennyi szereplőjének döntéseit a saját helyzetükből kell megérteni: az ipari munkás elveszített állása, a falusi család földje, a külföldön dolgozó fiú pénzküldeménye és a tisztviselő bizonytalan jogértelmezése ugyanannak az átalakulásnak különböző oldalait jelentette. A következő évek pénzügyi őrülete éppen az ilyen tapasztalatok között bontakozott ki.

HÁTTÉRGYÁR

22. Az új pénz ígérete

A kommunista állam idején a megtakarítás egy átlagos albán számára mást jelentett, mint egy nyugati piacgazdaság polgárának. A megtakarított pénz sem biztosított automatikusan hozzáférést a lakáshoz, az autóhoz vagy a tartós fogyasztási cikkekhez, mert ezeket engedélyek, várólisták és a politikai megbízhatósághoz kapcsolódó kiváltságok szabályozták. A rendszerváltás után az emberek hirtelen olyan pénzügyi ígéretekkel találkoztak, amelyek szerint a pénz önmagában képes további pénzt termelni. A magas kamat vonzerejét ezért a hosszú évtizedeken át visszafojtott fogyasztási igényekkel, a külvilág gazdagságának látványával és a háztartások bizonytalan megélhetésével együtt érdemes megvizsgálni. A résztvevőket utólag egyszerűen hiszékenynek nevezni történetileg pontatlan lenne, hiszen nem mindenki ugyanazt várta ezektől az ügyletektől, és nem mindenki ugyanazokat az információkat ismerte.

Az új gazdaság egyik legnagyobb szerkezeti problémája a bankrendszer gyengesége volt. Chris Jarvis IMF-tanulmánya szerint a betétek túlnyomó részét három állami bank gyűjtötte, ám ezek nem voltak képesek

HÁTTÉRGYÁR

gyors, megbízható fizetési szolgáltatást és megfelelő hitelközvetítést nyújtani. Egy 1996. szeptemberi adat szerint a különböző állami bankok közötti átutalások teljesítése több mint két hétig is eltarthatott. A vállalkozók eközben hitel után kutattak, a külföldön dolgozó albánok pénzt küldtek haza, az otthon maradók pedig biztonságosnak látszó, mégis jövedelmező elhelyezést kerestek. A formális bankrendszer hiányosságai teret engedtek a magánkölcsönöknek és a különféle betétgyűjtő cégeknek.

Fontos különbséget tenni a valódi informális hitelezés és a piramisjáték között. Az előbbi a banki szolgáltatások hiányában tényleges vállalkozásoknak juttathatott kölcsönt, az utóbbi viszont a régebbi betéteseknek ígért kifizetéseket főként az újonnan érkezők pénzéből fedezte. A gyakorlatban a határ nem mindig volt világos. Egyes társaságok valódi üzleti tevékenységet is folytattak, mások ezt csupán látványos kirakatként használták, és akadtak olyan vállalkozások, amelyek működésének megítélése még az akkori ellenőrök számára is nehézséget okozott. A korai nyereségkifizetések növelték a bizalmat. Aki ismerte valakinek a családját, aki már kamatot kapott, könnyen meggyőzőbbnek találhatta ezt a tapasztalatot, mint egy

távoli szakértő óvatos figyelmeztetését.

A három állami bank működésével kapcsolatos adatok különösen jól érzékeltetik, milyen intézményi hiánnyal kellett megküzdenie a frissen kialakuló magángazdaságnak. Jarvis szerint 1996 szeptemberében azonos állami bank különböző fiókjai között az átutalás jellemzően öt-hat napig tartott, különböző állami bankok esetében pedig a tizenöt napot is meghaladhatta. A pénzügyi szolgáltatás lassúsága a vállalkozó számára konkrét gazdasági hátrányt jelentett, és erősítette a készpénz használatát. A hivatalos rendszer hiányosságai mellett ezért az informális hitelezés valódi gazdasági funkciót is betöltött.

A pénzgyűjtő társaságokat a nyilvánosság gyakran sikeres vállalatokként látta, mert üzleteket, vendéglátóhelyeket és más látványos beruházásokat kapcsoltak a nevükhöz. Az üzleti tevékenység látható jelenléte azonban nem igazolta, hogy a társaság a betéteseknek ígért hozamokat tényleges nyereségből finanszírozta. Jarvis külön hangsúlyozza, hogy a korai időszakban az informális hitelezést végző cégek és a későbbi piramisjátékok közötti határ nem volt világos. A könyvben ezt a különbséget minden egyes nagyobb társaságnál szem előtt kell tartani, mert a

visszamenőleges leegyszerűsítés könnyen meghamisítaná a pénzügyi válság kialakulását.

A VEFA esetében a vállalkozás látványos vagyonépítése és a betéti kötelezettségek növekedése párhuzamosan zajlott. Jarvis felsorolása szerint a vállalat vagyonába többféle kereskedelmi és szórakoztatóipari beruházás, sőt televíziós érdekeltség is tartozott. A befektető számára ezek a tárgyiasult javak a hitelesség látható bizonyítékai lehettek, miközben a tényleges mérleg és a vállalt kamatok összhangját alig lehetett ellenőrizni. A politika és a vállalkozások közötti nyilvános kapcsolatok tovább erősítették a hamis biztonságérzetet.

A kockázatot különösen megnövelte, amikor az újonnan belépő vállalkozások egymást túllicitálva ígértek hozamot. A Populli és a Xhafferi 1996 folyamán rövid idő alatt rendkívül sok betétest vonzott, sokszor kisebb összegekkel. Ez a tömegbázis eltért a nagyobb vagyonnal rendelkező befektetők által kedvelt konstrukciókétól, ezért a bukás eltérő társadalmi rétegeket érintett. A kisebb betét nem feltétlenül jelentett kisebb személyes veszteséget, ha valaki az összes rendelkezésére álló megtakarítását adta át.

HÁTTÉRGYÁR

Az ígért kamatok gyors növekedése önmagában is figyelmeztető jel volt. Jarvis adatai szerint 1996 őszén egyes ajánlatok már havi harminc százalék feletti hozamot ígértek, novemberre pedig megjelentek a rövid idő alatti két- vagy háromszoros pénzvisszafizetés ígéretei. A korszak pénzügyi tájékozottságát nem lehet a mai befektetési szabályok automatikus ismeretével mérni; ugyanakkor a hatóságoknak módjuk és kötelességük lett volna a fenntarthatatlan ígéretek vizsgálata. Az állami fellépés elmaradása ezért legalább olyan fontos eleme a történetnek, mint a lakosság döntése.

A gyanúval szemben különös ellenállást jelentett, hogy a korábbi betétesek egy részének valóban fizettek. A sikeres első kifizetés családi és baráti körben erősebb bizonyítéknak tűnhetett, mint a pénzügyi hatóság távoli figyelmeztetése. A piramisjáték lényege éppen abban áll, hogy az újonnan érkezők pénzéből teljesített korábbi kifizetések kezdetben a fizetőképesség látszatát keltik. A személyes ajánlások ereje azonban önmagában nem albán sajátosság: hasonló mechanizmus más országok pénzügyi csalásainál is megfigyelhető.

Az informális kapcsolatok szerepe ebben az új gazdaságban régi albán hagyományokra épült, de új

tartalommal telt meg. A kommunista hiánygazdaságban a mik, vagyis az összeköttetés segíthetett cipőhöz, élelmiszerhez vagy televízióhoz jutni. A kilencvenes években egy ismerős már hitelt, üzleti lehetőséget vagy befektetésnek nevezett megállapodást közvetíthetett. Az emberek gyakran nem a vállalat beszámolójából, hanem a rokon, a szomszéd és a munkatárs tapasztalatából indultak ki. A kapcsolat személyessége bizalmat teremtett, de a döntés kockázatát nem szüntette meg. A kölcsönös szívességek rendszere akkor vált különösen veszélyessé, amikor a közvetített ígéreteket már nem lehetett ellenőrizni, és a betétesek mások bizalmára támaszkodva egyre nagyobb összegeket vállaltak kockára.

A piac szereplői között több cég neve országosan ismertté vált. A VEFA kereskedelmi vállalkozásként indult, és látványos üzletekkel, vendéglátóhelyekkel, sőt televíziós érdekeltséggel is igyekezett megalapozni jó hírét. A Gjallica neve különösen a dél-albániai Vlora környékén lett meghatározó, míg a Xhafferi és a Populli a széles tömegeket megcélzó ajánlataikkal különböztek több korábbi társaságtól. Jarvis beszámolója szerint 1996 második felében már az évi normális megtérüléssel össze sem vethető havi hozamígéretek jelentek meg. A cégek

HÁTTÉRGYÁR

közötti verseny tovább növelte a kamatokat, miközben a beérkező új pénz átmenetileg lehetővé tette a korábbi ígéretek teljesítését. Ez a működési mód saját sikerének látszatával erősítette tovább a bizalmat.

Az ígéretek mögött nagyon különböző sorsok találkoztak. Egy család a külföldön dolgozó rokon hazaküldött bérét helyezhette el, másik korábban nélkülözéssel felhalmozott megtakarítását, megint másik földjét vagy állatállományát pénzzé téve próbált gyorsan továbblépni. A részvétel kiterjedtségét mutatja, hogy a korabeli elszámolások rendkívül magas betétesi számokat rögzítettek, noha a szerződések száma és a különálló személyek száma nem minden esetben esik egybe. A betétek egy része ráadásul külföldi albánoktól vagy készpénzben tartott devizából származhatott. A piramisjáték nem kizárólag a szegénységből fakadó kétségbeesés története: benne volt a valóban megindult gazdasági felemelkedés reménye, az új kereskedelemhez társított optimizmus és a rövid távú haszon keresése is.

A pénzügyi őrület idején a hatóságok fellépése következetlen maradt. Az Albán Nemzeti Bank vezetése egyre nyomatékosabban figyelmeztetett a veszélyekre, a jogszabályok alkalmazásáról azonban az intézmények eltérően vélekedtek. A jegybank a betétgyűjtő

tevékenységet engedélykötelesnek tekintette, más állami szervek viszont nem vállalták a fellépés politikai és jogi következményeit. A cégvezetők nyilvános politikai kapcsolatai és a kormányzati szereplők részvétele a rendezvényeken azt a benyomást erősíthette, hogy a vállalkozások a hatalom hallgatólagos támogatását élvezik. Jarvis konkrét példákat közöl az 1996-os kampányfinanszírozási kapcsolatokra is. Mindez különösen súlyos kérdéseket vetett fel egy olyan országban, ahol az állami intézmények függetlensége még csak kialakulóban volt.

A külföldi pénzügyi intézmények sem rendelkeztek a kezdetektől pontos képpel. Az IMF és a Világbank szakértői eleinte maguk is nehezen különítették el a valós gazdasági tevékenységet a csalárd konstrukcióktól; a nyilvános és belső figyelmeztetések 1996 folyamán váltak egyre határozottabbá. Ennek bemutatásakor különbséget kell tenni a későbbi önkritikus szakértői értékelés és az akkori döntéshozók rendelkezésére álló információk között. Egy átlagos betétes számára a nemzetközi intézmények figyelmeztetéseinek jelentése kevéssé volt egyértelmű, különösen akkor, amikor a helyi cégek tovább működtek, reklámoztak, és egyesek ténylegesen kifizetéseket kaptak. A rendszer

HÁTTÉRGYÁR

megbízhatóságára vonatkozó jelzések egymásnak ellentmondtak.

A döntő gyorsulás 1996-ban következett be. A havi hozamígéretek néhány társaságnál kétszámjegyű százalékokra emelkedtek; a legszélsőségesebb ajánlatok néhány hónap alatt a befektetett összeg megduplázását vagy megháromszorozását ígérték. Az új befizetésekért kialakult verseny úgy festett, mintha az ország számára felfedeztek volna egy kivételes gazdasági lehetőséget. Az elsőként részt vevők között voltak nyertesek, a többiek pedig azt remélték, hogy még időben hozzájutnak a hozamhoz. Ebben a helyzetben a pénzügyi kockázat sokak számára közösségi élménnyé vált: a döntéseket nem kizárólag számítások, hanem a kimaradástól való félelem és a környezet várakozásai is alakították.

Jarvis feljegyez egy korabeli beszámolót arról, hogy 1996 őszén Tiranában az eladásra hajtott állatok látványa szinte vágóhídi hangulatot teremtett. A történet önmagában is sokatmondó: a parasztgazdaság termelőeszközei, amelyekből egy család a következő években élhetett volna, rövid távú pénzügyi hozam ígéretévé alakultak. Amikor valaki a teheneit vagy a juhait eladta, nem pusztán készpénzt fektetett be; jövőbeni tejről, szaporulatról, munkáról és valamennyi

HÁTTÉRGYÁR

önállóságról is lemondott. Az ilyen döntések később fokozták a veszteségek társadalmi súlyát. A bukásban nemcsak pénz tűnt el: sok esetben az újrakezdés anyagi alapja is.

Az összeomlás első nyilvánvaló jele 1996 novemberében jelentkezett, amikor a Sude felfüggesztette kifizetéseit. A veszteséget ekkor még sokan egyetlen társaság saját problémájának tekinthették, és abban bízhattak, hogy a többi vállalkozás biztonságban van. A legnagyobb cégek némelyike éppen ezt a benyomást igyekezett fenntartani: hangsúlyozták valódi befektetéseiket, csökkentették az ígért kamatot, és folytatták a nyilvános szereplést. A pénzügyi rendszer sajátossága miatt azonban minden vállalkozás ugyanattól a legfontosabb erőforrástól függött: az új befizetők folyamatos érkezésétől. Amikor az érdeklődés pánikba fordult, az egyes cégek közötti különbségek hirtelen sokat veszítettek jelentőségükből.

A történet ezen pontján érdemes visszagondolni arra, hogyan szereztek be televíziót az albán családok a korábbi évtizedekben. Akkor a központi engedély, a rokoni kölcsön és a hosszú várakozás döntött egy olyan tárgyról, amely a külvilághoz kapcsolta az otthont. A kilencvenes évek közepén egy másik ígéret köré

rendeződött a családi vita: hová tegyék a megtakarítást, hogy végre autót, üzletet vagy jobb lakást vehessenek belőle. Mindkét esetben ugyanazt a szükségletet látjuk, a szűkös életfeltételekből való kitörést. A két korszakot azonban nem szabad mechanikusan összemosni: az új pénzügyi csalásokért a rendszerváltás utáni intézmények és a konkrét szereplők viselték a felelősséget, nem valamiféle változatlan nemzeti tulajdonság.

HÁTTÉRGYÁR

23. 1997: a megtakarítások után a rend is eltűnt

Amikor 1997 elején a nagyobb betétgyűjtő társaságok sorra képtelenné váltak teljesíteni ígéreteiket, a pénzügyi veszteség hamar politikai válsággá alakult. A befektetők jelentős része nem ismeretlen, távoli részvényeken veszített: lakóhelyén reklámozott, közismert vállalkozásoknak adta át pénzét, amelyek vezetőit a közélet tekintélyes szereplőivel együtt láthatta. A kifizetések elmaradása ezért a kormányzat iránti bizalmat is megingatta. A tiltakozásokat a megtakarítások elvesztése táplálta, de az 1996-os választásokkal kapcsolatos viták, a politikai polarizáció és a rendvédelmi intézmények gyengesége miatt a konfliktus jóval túlnőtt a pénzügyi rendezés kérdésén.

A déli Vlora a válság egyik központjává vált. A városhoz kötődő Gjallica fizetésképtelensége különösen sokak számára jelentett személyes csapást, miközben a tiltakozások egyre nagyobb tömegeket mozgósítottak. A résztvevők között egyaránt találhattunk megtakarításaikat elvesztő családtagokat, fiatalokat és a kormánnyal politikailag szemben álló személyeket. Nem minden tüntetőnek volt azonos célja, és a követelések

HÁTTÉRGYÁR

sem maradtak változatlanok. Kezdetben a pénz visszaszerzésének igénye állt előtérben, később a kormányzat leváltása és a politikai felelősség megállapítása is meghatározóvá vált. Az események megértéséhez mindkét motívumot figyelembe kell venni, mert a társadalmi düh és a szervezett politikai küzdelem egymásra hatott.

A központi kormányzat 1997 januárjában befagyasztotta a Xhafferi és a Populli bankbetéteit. E lépés nyomán a két társaság befektetői később visszakaphatták pénzük egy részét, ami fontos különbséget jelentett a többi szervezet károsultjaihoz képest. A döntés azonban nem tudta megállítani a bizalmi válságot. A törvényhozás februárban a piramisjátékok megtiltásával próbált reagálni, miközben az ellenőrzés és a felszámolás jogi keretei továbbra sem voltak kellően egyértelműek. A nagyobb cégekkel szembeni habozás fokozta a gyanút, hogy nem azonos szabályokat alkalmaznak mindenkire. A kormány késlekedése így már önmagában a válság részévé vált.

A Sude 1996 novemberi fizetésképtelensége fontos időrendi kiindulópont, mert a válság nem egyetlen januári napon tört ki. A későbbi hónapokban a többi társaságba vetett bizalom is romlott, az új betétek

beáramlása lassult, majd a fizetések elmaradása egymást erősítő folyamatot indított el. A Gjallica bukása különösen súlyos következményekkel járt a déli Vlorában, ahol a társaság helyi jelenléte és a személyes megtakarítások elvesztése gyorsan politikai elégedetlenséggé változott. A válság időrendjét ezért a társaságok külön-külön bekövetkező bukásaiból kell felépíteni.

A társaságok állami kapcsolatait sem szabad a korrupció általános emlegetésével elintézni. Jarvis dokumentálja, hogy a nagyobb vállalkozások közül többen 1996-ban támogatták a kormánypárt kampányát, és vezető politikusok nyilvánosan részt vettek a cégek rendezvényein. Ugyanakkor az albán jegybank vezetése figyelmeztette a hatóságokat a veszélyekre, így nem helyes egyetlen, minden szereplőre kiterjedő állami álláspontot feltételezni. A mulasztások pontos értelmezéséhez vizsgálni kell, mely intézmény milyen jogkörrel rendelkezett, és milyen politikai akadályokba ütközött a fellépése.

A fegyverraktárak kifosztása minőségileg új szakaszba vitte a válságot. Amikor nagy mennyiségű fegyver került magánkézbe, a tiltakozás, az önvédelem, a szervezett bűnözés és a politikai fegyverkezés közötti határ

elmosódott. A központi hatalom bizonyos területeken elveszítette az erőszak alkalmazásának tényleges ellenőrzését, az emberek pedig egyre inkább helyi csoportoktól vagy saját rokonságuktól vártak védelmet. E folyamat következményei túléltek egy-egy politikai döntést, mert a fegyverek visszagyűjtése és a biztonság helyreállítása hosszú időt igényelt.

A lakosság mindennapjaiban a válság a mozgás és a munka lehetőségeit is beszűkítette. Az üzletek és szállítmányok biztonsága romlott, a vállalatok működése akadozott, a hivatalok egy része képtelen volt ellátni alapvető feladatait. A megtakarítások elvesztése mellett tehát újabb jövedelemkiesés és ellátási bizonytalanság jelentkezett. A korabeli statisztikák alapján azonban óvatosan kell megítélni a pusztulás mértékét: a gazdasági tevékenység mérése már a válság előtt is hiányos volt, az 1997-es rendzavarások pedig tovább nehezítették az adatgyűjtést.

Az 1997-es év társadalmi veszteségét nem lehet a GDP egyetlen számával megragadni. A Jarvis-féle IMF-tanulmány 1997-re hét százalékos reálgazdasági visszaesést becsült, de külön figyelmeztetett, hogy a pénzügyi csalásokból eredő közvetlen vagyonvesztést és a rend felbomlásából származó termelési károkat nehéz

elkülöníteni. Egy család számára a lakás vagy az állatállomány elvesztése, a közeli ember halála vagy a kényszerű távozás nem jelent meg ugyanabban a mutatóban. A fejezet ezért a számszerű adatokat az intézmények összeomlásával és a személyes sorsok változásával együtt kezeli.

Márciusra a kormányzat több térségben elvesztette az ellenőrzést. A rendőrségi és katonai alakulatok működése megbomlott, fegyverraktárakat fosztottak ki, a magánszemélyek és csoportok birtokába jutott lőfegyverek pedig új veszélyt jelentettek. A pénzügyi összeomlás ekkor már olyan közbiztonsági válsággal kapcsolódott össze, amelynek önálló következményei voltak. Az üzletek és közlekedési útvonalak működését a bizonytalanság akadályozta; a mindennapi mozgásról szóló döntéseknél a családoknak azzal is számolniuk kellett, hogy útközben fegyveresekkel találkozhatnak. A fegyverek széles körű elterjedése az állam későbbi újjászervezését is megnehezítette.

A kézifegyverek tömeges megjelenése különös történeti kapcsolatban állt a kommunista korszak örökségével. A Hoxha-rendszer az ország védelmét a társadalom militarizálásával, bunkerekkel és felhalmozott fegyverkészletekkel kívánta biztosítani. A

kilencvenes években ezek a készletek az állami ellenőrzés felbomlásakor a belső erőszak eszközeivé válhattak. A kapcsolat azonban nem tekinthető egyszerű okozati láncnak: a fegyverraktárak kifosztását a konkrét 1997-es hatalmi és rendészeti válság tette lehetővé. Mégis figyelemre méltó történelmi fordulat, hogy az egykor külső támadás elhárítására szánt felszerelésből az ország saját polgárainak biztonságát fenyegető tényező lett.

A válság emberi következményeiről szólva különösen pontosan kell fogalmazni. Chris Jarvis a zavargások nyomán mintegy kétezer halálos áldozatról és csaknem egymillió kifosztott fegyverről ír. Ezek korabeli összesítések, nem pedig minden településre és minden napra felbontható, végleges statisztikák. A veszteségeket a megtakarítások eltűnésével sem lehet kimerítően leírni. Azok a családok, amelyek korábban a kivándorolt rokonok hazaküldött pénzéből igyekeztek előrelépni, egyszerre veszíthették el a közelmúlt munkájának eredményét és a jövő terveit. A felfegyverzett utcákon élők számára pedig a rend és a kiszámíthatóság helyreállítása vált a legsürgetőbb szükségletté.

A kormány március eleji lemondása és az ideiglenes politikai megállapodások egyelőre nem hoztak azonnali

nyugalmat. A hatalomgyakorlás több szinten bizonytalanná vált, miközben Sali Berisha államfő és ellenfelei között tovább folyt a politikai küzdelem. Az új választások előkészítése a fegyveres rendbontás körülményei között rendkívüli feladat volt. Az ország déli részén a kormányzati ellenőrzés különösen gyenge maradt, de a bizonytalanság más régiókat és a fővárost is elérte. A korabeli beszámolókban ezért az anarchia kifejezés nem puszta túlzás: a közigazgatási és rendészeti feladatok egy része ténylegesen ellátatlan maradt. Ugyanakkor az állam teljes és tartós eltűnéséről sem beszélhetünk, mert egyes intézmények tovább működtek, és megkezdődtek a helyreállítás lépései.

Az ország lakosságának mozgását a korábbi évekhez képest újabb menekülési kényszer formálta. Itália ismét a tengeren át indulók egyik fő célpontja lett, miközben a külföldiek kimenekítésére is sor került. A más országokba jutók egy része a pénzügyi válság elől, más része a közbiztonság romlása miatt távozott; sokaknál e szempontok egymást erősítették. Az egyéni döntésekben a korábbi migrációs hálózatok kulcsszerepet játszottak, hiszen rokonok és ismerősök már dolgoztak az Adria túlsó partján vagy Görögországban. A kommunista rendszer idején szigorúan őrzött határok megnyílása

HÁTTÉRGYÁR

után néhány évvel az országból való távozás ismét a családi túlélési stratégia központi elemévé vált, de ezúttal nem a kilépés tilalma, hanem az otthoni rend megrendülése ösztönözte az embereket.

A piramisjátékok veszteségeinek nagyságáról közölt számokat nem szabad egyszerűen a lakosság tényleges nettó veszteségével azonosítani. A cégek könyv szerinti kötelezettségeiben szerepelhettek felhalmozott, ki nem fizetett kamatok; az egyes befizetők részben korábban már kaphattak pénzt, és voltak, akik több társaságnál tartottak betétet. Jarvis többféle becslést és adminisztrátori adatot közöl, amelyek nem minden ponton azonos módszerrel készültek. A nagyságrend mégis világos: a kötelezettségek a nemzeti gazdaság méretéhez mérten kivételesen magas szintre jutottak. A legfontosabb társadalmi következmény viszont az volt, hogy rendkívül széles rétegek pénzügyei váltak egyik pillanatról a másikra bizonytalanná.

A kialakult helyzetben élesen megmutatkozott a politikai bizalom törékenysége. A kommunista diktatúra alatt az állam szigorú ellenőrzéssel és kényszerrel tartotta fenn hatalmát; a rendszerváltás utáni államnak viszont olyan bizalmat kellett volna megteremtenie, amely a világos szabályokból és azok egyenlő

alkalmazásából fakad. Az 1997-es válságban ez a bizalom több okból omlott össze. Az állampolgárok azt tapasztalhatták, hogy a látványosan működő cégek kockázatait senki nem felügyelte megfelelően, a figyelmeztetések nem vezettek időbeni döntésekhez, és a politikai szereplők sem különültek el mindig meggyőzően a pénzügyi vállalkozásoktól. A személyes kapcsolatokra épülő bizalom közben képtelen volt pótolni a hiányzó intézményi garanciákat.

Mindezek ellenére 1997 története nem fejezhető be az állami szétesés pillanatánál. A válság évének tavaszán már megkezdődtek a nemzetközi közreműködéssel végrehajtott stabilizációs erőfeszítések, amelyek a választások megtartását és a közrend visszaállítását célozták. A pénzügyi társaságok felszámolásának folyamata azonban ennél jóval hosszabbnak és bonyolultabbnak bizonyult, hiszen az eszközök felkutatásához, értékesítéséhez és a károsultak részleges kártalanításához új jogi keretekre volt szükség. A következő fejezetben ezért a katonai és politikai stabilizációt, majd a gazdasági újrakezdés első lépéseit kell végigkövetnünk. Az albán társadalom szempontjából a kérdés már nem kizárólag az volt, mennyi pénzt lehet visszaszerezni, hanem az is, hogyan lehet újra olyan

államot kialakítani, amelynek döntéseiben az emberek bízhatnak.

Az új pénzügyi társaságok vonzerejét a hivatalos bankrendszer működésével összevetve lehet pontosabban megérteni. Christopher Jarvis korabeli elemzése szerint 1996 szeptemberében még az ugyanazon állami bank különböző fiókjai közötti átutalás is átlagosan öt-hat napig tarthatott, eltérő állami bankok között pedig meghaladhatta a tizenöt napot. Az ilyen szolgáltatás aligha felelt meg egy gyorsan változó kereskedelmi gazdaság szükségleteinek. A lakosság jelentős készpénzt tartott magánál, a vállalkozások pedig alternatív hitelezési lehetőségeket kerestek. Ez magyarázza, miért jelenhettek meg egyszerre valódi, informális kölcsönügyletek és olyan pénzgyűjtő társaságok, amelyek később piramisjátékoknak bizonyultak.

A társaságok eltérő természetének megkülönböztetése a történeti elemzésben alapvető. Jarvis szerint több korai szereplőnek valódi kereskedelmi vagy befektetési tevékenysége is volt, míg mások lényegében kezdettől a friss befizetésekből fizették a korábbi ügyfelek hozamát. A valós vállalkozások létezése azonban nem tette fenntarthatóvá a vállalt kamatokat. Amikor 1996-ban a

HÁTTÉRGYÁR

hirdetett havi hozamok egyes cégeknél meghaladták a harminc százalékot, már a befizetők számának szakadatlan emelkedése sem nyújthatott tartós megoldást. A veszélyre figyelmeztető szereplőknek olyan közegben kellett megszólalniuk, ahol a cégek látványos épületekkel, rendezvényekkel és politikai kapcsolatokkal igyekeztek bizonyítani megbízhatóságukat.

A politikai felelősséget a késedelmes intézkedések időrendjében is vizsgálni kell. Jarvis beszámol arról, hogy az albán jegybank vezetése már 1995–1996 folyamán egyre nagyobb aggodalommal figyelte a pénzgyűjtő társaságokat. A jogszabályok értelmezése körüli viták, a kormányzati szervek vonakodása és a cégek politikai befolyása azonban nehezítette a fellépést. Az 1996-os választások előtt és után a kormányzat nem mutatott következetes szándékot az ellenőrzés megerősítésére. A közönség számára mindez könnyen azt a látszatot kelthette, hogy az állam tud a cégek működéséről, mégsem tartja őket veszélyesnek. Ezt a benyomást nem szabad összekeverni tényleges állami garanciával, amelyet a betétesek nem kaptak.

A pénzügyi társaságok bukásának történetében az időrend különös jelentőségű. Chris Jarvis IMF-tanulmánya szerint a Sude nevű konstrukció 1996

novemberében fizetésképtelenné vált, s ezzel a korábban általánosnak látszó bizalom megrendült. A következő hónapokban a többi társaság is egyre nehezebben teljesítette vállalásait, miközben a betétesek megpróbáltak hozzájutni pénzükhöz. Az addigi hozamígéretek hatását fokozta, hogy sokan nem befektetési szakemberként, hanem családi megtakarításaik őrzőjeként kerültek ebbe a helyzetbe. A befektetés elvesztése az otthon, az állatállomány vagy a külföldön dolgozó rokonok keresetének elvesztését is jelenthette.

Az állami intézmények fellépése késedelmesnek bizonyult. Az albán központi bank már korábban aggodalmát fejezte ki, de a társaságok politikai befolyása és a jogi feladatkörök tisztázatlansága akadályozta a határozott beavatkozást. Jarvis elemzése szerint a hatóságok 1997 januárjában befagyasztották a Xhafferi és a Populli bankszámláit, amelyek jelentős pénzeszközöket tartalmaztak. A két társaság betéteseinek később ezekből az eszközökből részleges visszafizetésre nyílt lehetőségük. A nagyobb pénzügyi vállalkozások egy része ugyanakkor még az erőszakos tiltakozások idején is folytathatta tevékenységét, így a közvélemény nehezen különböztethette meg a tényleges

intézkedéseket a politikai ígéretektől.

A dél-albániai Vlora a tiltakozások egyik központjává vált. A Gjallica összeomlása különösen súlyosan érintette a várost, ahol a veszteség a helyi gazdasági és családi kapcsolatokon keresztül gyorsan közös sérelemmé alakult. A demonstrációk radikalizálódásával az állam már nem kizárólag a betétesek követeléseivel nézett szembe, hanem saját rendfenntartó képességének megrendülésével is. A rendőrség és a hadsereg számos helyen elveszítette a helyzet feletti ellenőrzést, a fegyverraktárak kifosztása pedig tovább növelte az erőszak lehetőségét. Ettől kezdve a pénzügyi kár társadalmi következményeinek története összekapcsolódott az állami erőszakmonopólium válságával.

Jarvis a zavargásokban körülbelül kétezer halálos áldozatról és igen nagy számú eltűnt vagy eltulajdonított fegyverről számol be. Ezeket a becsléseket korabeli forrásadatként kell kezelni, nem utólagos, valamennyi áldozatra kiterjedő pontos nyilvántartásként. A nemzetközi statisztikák önmagukban azt sem mondják meg, hogy egy-egy településen a fegyveres csoportok milyen célokkal szerveződtek, milyen kapcsolatba kerültek a helyi politikai erőkkel, vagy hogyan változott

HÁTTÉRGYÁR

meg a családok mozgásszabadsága. A történeti képhez ezért a politikai válság időrendjét, a pénzügyi összeomlást és a hétköznapi biztonság elvesztését együtt kell vizsgálni.

A pénzügyi válság társadalmi emlékezete azért is különleges, mert sokan rövid időn belül két különböző rendszertől várták életük javulását. A diktatúra utolsó éveiben a hatóságok által szabályozott megélhetésből igyekeztek kiutat találni; a piacgazdaság első éveiben viszont gyakran úgy látták, hogy a gyors megtakarításgyarapítás teremtheti meg a korábban elérhetetlen biztonságot. Az összeomlás mindkét reményt megrendítette. Hiba volna ebből a társadalom állítólagos hiszékenységére következtetni, hiszen a csalásokat a politikai támogatottság látszata, a gyenge bankrendszer és az ellenőrzés hiánya együttesen segítette. A túlélési döntéseket mindig a ténylegesen rendelkezésre álló lehetőségek között kell értelmezni.

A piramisjátékok számszerű bemutatásánál különösen körültekintően kell eljárni. Jarvis táblázata a főbb társaságoknál összesen mintegy 1,69 millió befizetői kapcsolatot sorol fel, ami nem azonos ennyi különböző személlyel, hiszen egy ember több konstrukcióban is részt vehetett. Ugyanebben a táblázatban az összesített

névleges kötelezettség az 1996-os GDP 64 százalékának felel meg, miközben a tanulmány összefoglalója közel fél GDP-nyi nagyságrendet említ. A becslések eltérő módszere és időpontja miatt indokolt pontosan megadni, melyik számot melyik összeállításból vesszük át. A könyv szempontjából a legfontosabb nem egyetlen kiragadott arányszám, hanem a pénzügyi rendszerhez képest rendkívüli méret és a betétesek széles társadalmi köre.

HÁTTÉRGYÁR

24. Olasz katonák és az újrakezdés

1997 tavaszán Albániában sok helyütt már a közlekedés legelemibb feltételei sem voltak magától értetődők. A vidéki úton haladó gépkocsi vezetőjének mérlegelnie kellett, hogy a következő útkereszteződésben rendőrökkel, fegyveres civilekkel vagy olyan emberekkel találkozik-e, akik valamilyen helyi bizottság nevében követelnek igazolást és pénzt. Az állam korábban a lakosság mozgását szigorú nyilvántartással és ellenőrzéssel korlátozta; hat évvel a rendszer bukása után több térségben már az ellenőrzéshez szükséges eszközeit sem tudta működtetni. Egy veszélyesen fegyverekkel telített országban minden újabb pletyka, lövöldözés és útlezárás tovább növelte a bizonytalanságot. A mindennapi élet számára a válság legközvetlenebb következménye a kiszámíthatóság eltűnése volt.

A piramisjátékok összeomlása megsemmisítette a megtakarítások jelentős részét, de a társadalom megrázkódtatása nem merült ki az elvesztett pénzben. A családok egy része nem tudta többé, miben bízhat meg: az állami hivatalokban, a bankokban, a biztos hozamot

ígérő üzletemberekben vagy a helyi politikai vezetőkben. Még azok számára is, akik nem adták át vagyonukat valamelyik pénzgyűjtő társaságnak, nyilvánvalóvá vált, hogy a környezetük összeomlása őket is fenyegeti. A boltok ellátása és a kereskedés bizonytalanabbá vált, a közúti szállítás kockázatossá, az iskolai oktatás több helyen rendszertelenné lett. A családnak újra meg kellett tanulnia, milyen az, amikor az élet alapvető feladataihoz magának kell biztonságot teremtenie.

A zavargások különböző térségekben eltérő körülmények között bontakoztak ki. A déli városokban, mindenekelőtt Vlorában, a piramisvállalkozások iránti bizalom elvesztése és a befektetések megsemmisülése politikai tiltakozássá változott. A tüntetések, a rendvédelmi erőkkel való összecsapások és a fegyverraktárak kifosztása később jóval szélesebb rendészeti válsághoz vezetett. A helyi sérelmekhez az 1996-os vitatott parlamenti választás emlékezete és a kormányzattal szemben már korábban felgyülemlett bizalmatlanság társult. A fegyverhez jutott csoportokat ezért nem lehet egyetlen politikai akarattal vagy célkitűzéssel leírni: a tiltakozó polgárok, a helyi önvédelmi szerveződések, a bűnözői csoportok és a politikai pártokhoz kötődő fegyveresek érdekei sokszor

eltértek egymástól.

Az olasz vezetésű többnemzeti erő 1997 tavaszán az ENSZ Biztonsági Tanácsának felhatalmazása nyomán érkezett Albániába. Feladata meghatározott időkeretben a humanitárius segítség célba juttatásának és a nemzetközi szervezetek munkájának biztonsági támogatása volt. A nemzetközi katonai jelenlét hozzájárulhatott a helyzet stabilizálásához, de az ország rendőrségének, igazságszolgáltatásának és pénzügyi intézményeinek újjáépítését nem vállalhatta át az albán államtól. Az Alba hadművelet jelentőségét ezért feladatának valós határai között kell bemutatni.

Az előrehozott választások a politikai legitimáció rendezésének fontos állomásai voltak, de önmagukban nem tudták megszüntetni a veszteségek miatt kialakult társadalmi feszültségeket. A választás eredménye és a kormányalakítás lehetővé tette a döntéshozatal újraszervezését, miközben a fegyveres csoportok visszaszorítása, a közigazgatás működése és a pénzügyi társaságok felszámolása további feladat maradt. A történeti értékelésben ezért külön kell választani a kormányzati hatalom helyreállását és a közbizalom tartós helyreállítását. Az elsőhöz intézményi döntések, a másodikhoz hosszabb személyes és gazdasági

HÁTTÉRGYÁR

tapasztalatok kellettek.

A károsultak pénzének visszaszerzése jogi és gyakorlati akadályokba ütközött. Jarvis részletesen leírja, hogy a nagyobb társaságok felügyelet alá vonásához új jogi megoldásokra és külföldi felszámolói közreműködésre volt szükség. Mire az adminisztrátorok ténylegesen átvehették az ellenőrzést, a vagyon egy része eltűnt, megsemmisült, vagy nehezen értékesíthető eszközök formájában maradt meg. A könyv szempontjából különösen fontos, hogy a betétesnek ígért összeg és a később megtérülő vagyon között óriási különbség lehetett.

A költségvetési kártalanítás elmaradása a korszak egyik legnehezebb politikai döntése volt. A hatóságok végül nem vállalták át általánosan a piramisjátékokban elveszített magánmegtakarításokat, noha a károsultak sokszor az államot tekintették a vállalkozások korábbi tekintélyének egyik forrásaként. Jarvis értékelése szerint ez a döntés segítette a későbbi makrogazdasági stabilizációt; társadalmi szempontból viszont azonnali igazságossági vitákat vetett fel. Egy korabeli család szemszögéből a költségvetési egyensúly helyreállítása aligha enyhítette az elveszített pénz miatti kétségbeesést.

HÁTTÉRGYÁR

Az albán hadseregnek a diktatúra idején olyan ellenséges támadásra kellett készülnie, amelyet a politikai vezetés évtizedeken át hirdetett. A tájba épített bunkerek, a fegyveres kiképzés és a határvédelem az országot kívülről fenyegető veszély gondolatára épült. 1997-ben a fegyveres fenyegetés túlnyomórészt belülről érkezett. A katonai létesítményekből hatalmas mennyiségű kézifegyver került magánkézbe; a korábban a központi államhatalom szimbólumának tekintett készletek a helyi konfliktusok eszközeivé váltak. Ebben a helyzetben különösen szembetűnő volt a korábbi katonai beruházások és a lakosság valóságos biztonságigénye közötti szakadék.

A fegyverek szétszóródása a falusi társadalmat sajátos módon érintette. Azokban a közösségekben, amelyekben a rendőrség ritkán vagy egyáltalán nem jelent meg, könnyen előtérbe kerültek a családi, rokonsági és szomszédsági védelmi kapcsolatok. A régi helyi tekintélyek és az új fegyveres vezetők mellett megjelent a viták fegyveres rendezésének veszélye. Nem volna helyes mindezt valamiféle változatlan, ősi albán szokásnak tulajdonítani. Az 1997-es erőszaknak közvetlen intézményi és politikai okai voltak; a helyi normák szerepét csak a fegyverhez jutás és az állami

HÁTTÉRGYÁR

intézmények meggyengülése mellett lehet megérteni.

A központi kormányzat számára ugyanakkor egyre nyilvánvalóbb lett, hogy külföldi segítség nélkül nehéz lesz fenntartani az alapvető humanitárius ellátást és megteremteni a választásokhoz szükséges feltételeket. Az Adria túlsó partján Olaszországban a menekültek érkezése, az albán kikötőkben uralkodó helyzet és a térség biztonsága egyaránt fokozott aggodalmat keltett. Az olasz sajtó és politika számára Albánia földrajzilag közeli ország volt, amelynek problémái néhány óra alatt megjelentek az olasz partokon is. E kölcsönös közelség élesen eltért attól a fél évszázados időszaktól, amelyben az albán vezetés Olaszországot mindenekelőtt a nyugati befolyás egyik forrásaként mutatta be.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1997. március 28-án fogadta el az 1101. számú határozatot. Ebben három hónapra engedélyezett ideiglenes, korlátozott feladatú, többnemzetiségű védelmi erőt, amelynek megszervezését és vezetését Olaszország vállalta. A határozat szerint az erő célja a humanitárius segítség biztonságos és gyors célba juttatásának elősegítése, valamint a nemzetközi szervezetek működéséhez szükséges biztonságos környezet megteremtése volt. Az ENSZ felhatalmazása nem jelentett meghatalmazást arra, hogy a külföldi

katonák átvegyék Albánia igazgatását, lefegyverezzék az egész lakosságot vagy maguk döntsék el a belpolitikai vitákat. Ez a határvonal a későbbi értelmezések szempontjából különösen fontos.

A nemzetközi fellépést Alba hadműveletnek nevezték. A katonai jelenlét fő feladata az volt, hogy az élelmiszert, gyógyszert és más nélkülözhetetlen segélyeket szállító szervezetek veszélyes helyzetben is működhessenek. A külföldi egyenruhások jelenléte egyes helyeken átmenetileg mérsékelhette a bizonytalanságot, de az ország egészének biztonságát nem állíthatta helyre egyik napról a másikra. A fegyverraktárak kifosztásával megváltozott közbiztonsági helyzet és az állami tekintély válsága mélyebb folyamat volt annál, hogy egy időben és feladatában korlátozott nemzetközi katonai művelet önmagában orvosolhassa.

Az albánok szemében a külföldi katonai jelenlét többféle emléket és érzést idézhetett elő. A fiatalabb nemzedék a nyugati országokat részben a televízió képeiből, részben a kivándorolt rokonok történeteiből ismerte; számukra az olasz katonai járművek és a nemzetközi szervezetek emberei annak is jelei lehettek, hogy a korábban hermetikusan lezárt ország része lett Európa közös problémáinak. Mások a belső függetlenség

csorbulásától tarthattak. Az albán történeti emlékezetben az idegen katonai jelenlétnek a huszadik századi megszállások miatt különös súlya volt. A történésznek mindkét szempontot mérlegelnie kell, mert az egyik vagy a másik társadalmi reakciót alátámasztó általános kijelentést csak konkrét visszaemlékezések és korabeli megnyilatkozások alapján lehetne megtenni.

Az 1997-es válság nemzetközi kezelésében a katonai küldetéssel párhuzamosan diplomáciai folyamat is zajlott. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet, az EBESZ keretében tárgyalások folytak a politikai erők között, és az előrehozott választások előkészítéséhez megfigyelési támogatás kapcsolódott. A folyamatban Franz Vranitzky volt osztrák kancellár az EBESZ soros elnökének személyes képviselőjeként kapott fontos szerepet. A fegyveres válság közepette ez a politikai közvetítés különösen kényes feladat volt: az ellenfeleknek úgy kellett választási versenyt folytatniuk, hogy közben az állam több ponton nem volt képes szavatolni a békés kampány elemi feltételeit.

A nemzeti megbékélés kormányának megalakulása és a választási megállapodások lehetőséget teremtettek arra, hogy a hatalomért folyó küzdelem ismét intézményes kereteket kapjon. A kabinet mozgástere

azonban szűk maradt, mert az államigazgatás, a rendvédelem és a gazdasági intézmények tekintélye megrendült. A pénzgyűjtő cégek felszámolása ellen ráadásul azok az üzleti és politikai körök is ellenállást tanúsítottak, amelyeknek érdekük fűződött a korábbi viszonyok fenntartásához. Sok károsult eközben azonnali jóvátételt követelt, miközben a vállalkozások vagyonának tekintélyes részét már nem lehetett gyorsan pénzzé tenni.

Az 1997. június 29-i és július 6-i parlamenti választásokat a nemzetközi megfigyelők különösen nehéz körülmények között követték. A szavazás megtartása fontos lépés volt a politikai megállapodás végrehajtásában, ám a választás tényét és minőségét külön kell választani. A kampányt, a jelöltek mozgásterét és az állampolgárok biztonságérzetét nem lehetett függetleníteni attól, hogy az országban fegyveres csoportok működtek. Az EBESZ jelentései ezért a választási folyamat eljárási problémáit és az erőszakos körülményeket is értékelték. A szocialisták győzelme után Fatos Nano vezetésével kormány alakult, Sali Berisha pedig távozott az államfői tisztségből.

A hatalomváltás után sem következett be hirtelen rend. Egy megroppant állam működését nem lehet

HÁTTÉRGYÁR

egyetlen választással újrateremteni, bármilyen fontos is az intézményes legitimáció. Újra kellett szervezni a rendőrségi és közigazgatási működést, rendezni kellett az adóbevételek behajtását, és vissza kellett szerezni az ellenőrzést a gazdasági döntések felett. Egyidejűleg szükségessé vált a piramisvállalkozások vagyonának feltárása, a tulajdonviszonyok tisztázása és a károsultak követeléseinek kezelése. Mindezek olyan ügyek voltak, amelyekben a jogrendszer és a hivatali apparátus éppen azokban az években szembesült először a piacgazdaság összetett problémáival.

Chris Jarvis IMF-tanulmánya szerint az új kormányzat és a nemzetközi pénzügyi intézmények már 1997 második felében stabilizációs programot alakítottak ki. A gazdasági mutatók egy része javulni kezdett, miközben a piramisjátékok felszámolása elhúzódott. A külföldi vagyonkezelők kijelölését jogi viták és gyakorlati nehézségek akadályozták, s csak később tudták fokozatosan ellenőrzésük alá vonni az érintett társaságokat. Az ügy különösen világosan mutatta meg a pénzügyi és az állami bizalom közötti kapcsolatot. A megrendült pénzügyi rendszer helyreállításához működő bíróságokra, végrehajtható döntésekre és olyan közhatalomra volt szükség, amelynek intézkedéseit az

érintettek ténylegesen kénytelenek elfogadni.

A veszteségeket nem lehetett egyformán megállapítani minden család esetében. Egyesek a teljes megtakarításukat átadták a piramisvállalkozásoknak, mások ingatlant, állatállományt vagy más vagyontárgyat értékesítettek a várható hozam reményében. Voltak, akik korábban kivették nyereségüket; az ő helyzetük egészen más volt, mint azoké, akik későn kapcsolódtak be, és már a tőkéjüket sem kapták vissza. Ez a különbség új feszültségeket vihetett a családok és a szomszédok kapcsolataiba, különösen ott, ahol a befektetési döntést rokoni ajánlásra vagy ismerősi biztatásra hozták meg. A korábbi szívességi hálózatok, amelyek a hiánygazdaság évtizedeiben segítették a túlélést, a piacgazdaságban egészen más kockázatokat hordozhattak.

A külföldre távozás lehetősége a válság idején ismét kulcskérdéssé vált. Az 1991-es hajóutak után hat évvel újabb albánok kerestek menedéket, munkát vagy legalább átmeneti biztonságot Olaszországban és Görögországban. Mivel a kivándorlás korábban is átrendezte a családi gazdálkodást, a rokonsági hálózatok gyorsan közvetíthették a lehetőségekről szóló híreket. A külföldre jutás azonban pénzt, kapcsolatokat és jelentős kockázatvállalást igényelt. Azok a háztartások,

HÁTTÉRGYÁR

amelyekben már volt külföldön dolgozó családtag, néha nagyobb eséllyel tudták átvészelni a válságot, miközben éppen a külföldről érkező megtakarítások egy részét is elnyelték a piramisjátékok.

A diktatúra utolsó évtizedeiben az olasz televízió ablakot nyitott egy elérhetetlennek tűnő világra. 1997-ben az Adria már emberek, segélyszállítmányok, katonák és diplomáciai küldöttségek útvonala volt. A két korszakot összekapcsoló földrajzi közelség mögött gyökeresen eltérő politikai valóság húzódott. Az egyikben az állam a külföldi műsorok vételét próbálta korlátozni, a másikban nemzetközi segítséget kért saját működésének biztosításához. A történetnek mégsem az a tanulsága, hogy az elszigeteltség után magától eljött volna a stabilitás. A megnyílt határok fontos szabadságot jelentettek, de a biztonságos társadalmi és gazdasági élet intézményei csak hosszú és sokszor konfliktusos folyamatban épülhettek ki.

A nemzetközi fellépés céljai szűkebbek voltak annál, mint amit az „ország helyreállítása” kifejezés sugall. Az olasz vezetésű Alba művelet a humanitárius segítségnyújtás és a nemzetközi szervezetek biztonságos tevékenységének feltételeit segítette megteremteni. Ez nem jelentette az albán közigazgatás, rendőrség vagy

pénzügyi rendszer közvetlen nemzetközi átvételét. Az állam működésének helyreállításáról az albán politikai szereplőknek kellett dönteniük, miközben a nemzetközi szervezetek tanácsokkal, megfigyeléssel és meghatározott feladatok támogatásával voltak jelen. A választás előkészítése és a közbiztonság javítása egymást feltételező, de külön feladat maradt.

A június végi parlamenti választások a politikai válság új szakaszát nyitották meg. A pártok közötti konfliktusokat azonban nem lehetett egyetlen szavazással megszüntetni, mert a megtakarítások elvesztése, a fegyverek elterjedése és a hatóságok iránti bizalmatlanság továbbra is a mindennapok része volt. Az új kormányzatnak a pénzügyi társaságok felszámolását, a költségvetési működést és a közszolgáltatások helyreállítását egyaránt rendeznie kellett. Az IMF korabeli elemzésében külön hangsúlyt kap, hogy az állam nem vállalta át általánosan a piramisjátékok befektetőinek veszteségeit az adófizetők terhére. Ez gazdaságpolitikai szempontból fontos döntés volt, miközben az érintett családok számára súlyos és tartós veszteséget jelentett.

A vagyonok felkutatása és a cégek felszámolása 1997 nyarán nem zárult le. Jarvis ismertetése szerint a külföldi

vagyonkezelők és könyvvizsgálók munkáját jogviták, fenyegetések és az eszközök bizonytalan tulajdoni viszonyai nehezítették. A tényleges ellenőrzés megszerzése több cégnél még 1998-ban is feladatot jelentett. Ez a hosszú lezárási folyamat azért fontos, mert érzékelteti: az állam intézményi gyengesége a fegyveres zavargások csillapodása után is fennmaradt. A rend helyreállása nem volt egyenlő azzal, hogy a korábbi pénzügyi veszteségeket gyorsan és teljesen rendezni lehetett volna.

Egy 1997 végén albániai család számára az újrakezdés jelenthetett munkakeresést, egy megmaradt üzlet újranyitását, valamilyen elveszett irat pótlását vagy azt, hogy a gyerek ismét rendszeresen eljusson az iskolába. A válság makrogazdasági mérőszámai ezeknek a helyzeteknek csupán egy részét mutatják meg. A bizalom helyreállítása a háztartások szintjén sokkal inkább a kiszámítható szolgáltatásokból, a biztonságos utakból és a teljesíthető ígéretekből állt össze. Az 1997-es összeomlás ezért úgy zárta le a diktatúra utáni első éveket, hogy közben új kérdést hagyott maga után: miként lehet közös intézményekre épülő társadalmat létrehozni ott, ahol a lakosság hosszú ideig az állam ellenőrzéséhez, majd váratlan gyengeségéhez

HÁTTÉRGYÁR

alkalmazkodott?

HÁTTÉRGYÁR

25. A diktatúra hosszú árnyéka

A kommunista Albánia történetét könnyű volna két egymással szemben álló képre egyszerűsíteni. Az egyik a bekerített országé, amelyben a hatalom ellenőrizte a határokat, a mozgást és a nyilvános beszédet; a másik a kilencvenes évek szabadságáé, amelyben megnyíltak az utak, visszatért a magántulajdon és mindenki maga dönthetett a sorsáról. A kettő között azonban ott húzódnak azoknak az embereknek az élettörténetei, akik mindkét rendszerben éltek. Számukra 1991 nem választotta ketté élesen a múltat és a jelent. A családi szokások, a munkahelyi tapasztalatok, a bizalom és a félelem beidegződései a politikai fordulattal együtt sem tűntek el.

A könyv elején a padlásra vitt antenna azt mutatta meg, hogy egy politikailag lezárt országból is lehetett kapcsolatot teremteni a külvilággal. A rejtett készülék, a lesötétített ablak, az olasz dallamok és a titokban követett televíziós műsorok a magánélet hétköznapi ellenállóképességéről beszélnek. De az ilyen tapasztalatok nem igazolják azt a romantikus elképzelést, hogy a társadalom minden tagja belső emigrációban élt.

HÁTTÉRGYÁR

Voltak, akik hittek az állam céljaiban, mások bizonyos változásokat értékesnek tartottak, megint mások a rendszer által kínált előnyökhöz alkalmazkodtak. A személyes emlékezet sokféleségét az egykori politikai rend leegyszerűsítő, egyetlen színű ábrázolása eltakarja.

A második világháború utáni Albánia több alapvető területen valóban átalakult. Kiterjedt az iskoláztatás, fejlődött az orvosi ellátás, létesültek új üzemek és települések, és olyan vidékek is bekapcsolódtak a modern infrastruktúra egyes elemeibe, amelyek korábban rendkívüli szegénységben éltek. Artan R. Hoxha maliqi kutatása világosan bemutatja ennek a folyamatnak anyagi és társadalmi nyomait: az ipartelep, az új lakóházak, az öntöző- és csatornarendszer mind a nagy állami átalakítás részei voltak. Ezeket a változásokat nem lehet utólag meg nem történtté tenni, ahogyan az sem kerülhető meg, milyen kényszereket, egyenlőtlenségeket és politikai elnyomást hozott ugyanennek az átalakulásnak a végrehajtása.

A legtöbb család életét nem a vezetés ideológiai nyilatkozatai, hanem a munka, az élelmiszer és a lakhatás feltételei határozták meg. A szövetkezeti dolgozó hosszú órákat töltött a földeken, az üzemi munkás a termelési tervhez igazodott, a bolti alkalmazott

HÁTTÉRGYÁR

naponta mérte ki a szűkösen rendelkezésre álló árut. Egy-egy újabb kiegészítő juttatás, egy villanytűzhely vagy televízió beszerzése családi eseménnyé válhatott. Russell King és Julie Vullnetari falusi visszaemlékezéseket feldolgozó tanulmánya azt mutatja, hogy az ellátás és a kapcsolati háló együtt működött: az államilag szervezett elosztást az emberek rokonokkal, ismerősökkel, szívességekkel és informális kereskedelemmel egészítették ki.

A hiányhoz való alkalmazkodás fontos társadalmi tudást termelt, de ez a tudás mindig kettős természetű volt. A szomszédok segítették egymást, hírt adtak az üzletbe érkezett áruról, kölcsönöztek pénzt vagy munkát cseréltek. Ugyanakkor a megfelelő ismeretség hiánya valakit tartósan kizárhatott egy lehetőségből, és a közösségben élő családok között további különbségeket teremthetett. A törvény és a gyakorlat közötti eltérés mindennapos élménnyé vált. Aki hivatalos úton nem tudott elintézni valamit, másik utat keresett, gyakran azért, mert valóban nem volt más választása. Ez nem azonos a későbbi korrupció minden formájával, de érthetővé teszi, milyen régi tapasztalatokkal találkozott az új piacgazdaság intézményrendszere.

HÁTTÉRGYÁR

A politikai múlt a rendszerváltás után is különbségeket teremtett az emberek között. Azok a családok, amelyek tagjait korábban osztályellenségnek minősítették, akadályozták a továbbtanulásban vagy internálásba kényszerítették, olyan veszteségeket örökítettek tovább, amelyeket egy új törvény önmagában nem tudott megszüntetni. Más háztartások a pártállamhoz kötődő kapcsolataik révén jutottak jobb lakáshoz, előnyös álláshoz vagy tanulási lehetőséghez. Az állami tulajdon újraelosztása és az új gazdasági elit kialakulása részben ezekre a különbségekre épülhetett rá. Az öröklött előnyök és sérelmek feltárásához azonban esetről esetre kutatás szükséges: nem volna helyes valamennyi későbbi sikeres vállalkozót egykori pártkapcsolatokkal, vagy valamennyi szegény családot politikai üldöztetéssel magyarázni.

A legnehezebben mérhető örökség a bizalom kérdése. A Sigurimi megfigyelései és a politikai megbélyegzés gyakorlata olyan óvatosságot alakíthatott ki, amelyben a nyilvános beszédet és a magánvéleményt külön kezelték. A rokonok, a munkatársak, a szomszédok közötti kapcsolatokat befolyásolhatta az a tudat, hogy egy óvatlan mondatnak következménye lehet. Ebből azonban nem következik, hogy a társadalom egészét ugyanaz a

HÁTTÉRGYÁR

félelem irányította, vagy hogy a diktatúra után valamennyi ember tartósan bizalmatlanná vált. A személyes tapasztalatok különböztek, és a rendszerváltás utáni új élmények — köztük az 1997-es válság — önmaguk is alakították az emberek államról és egymásról alkotott véleményét.

A közösségekben fennmaradt vallási gyakorlat ennek ellenpontja volt. Az állam 1967-től intézményesen üldözte a vallási életet, bezárta vagy átalakította az istentiszteleti helyeket, és a vallásos szertartásokat a hivatalos ideológiával összeegyeztethetetlennek tekintette. A hit azonban sok családban emlékek, ünnepi szokások, imák és rokoni kapcsolatok révén tovább élt. Az 1990 utáni vallási újjászerveződés ezért egyszerre jelentette a nyilvános intézmények újjáépítését és a korábban magánkörben továbbadott hagyományok visszatérését. A katolikus, ortodox, muszlim és bektási közösségek története ugyanakkor eltérő volt, így a vallásos albán társadalomról sem beszélhetünk egységes tapasztalatként.

A falusi és városi tapasztalatok különbsége különösen élesen jelentkezett a diktatúra bukása után. A nagyvárosok lakói hamarabb találkozhattak új vállalkozásokkal, külföldi árukkal és a megváltozott

közlekedési lehetőségekkel. A falvak számára a szövetkezetek felszámolása megszüntetett egy sok tekintetben kényszerítő, ugyanakkor a munka és ellátás köré szerveződő intézményrendszert. A föld visszaadása vagy kiosztása önmagában nem teremthetett működő piacot, feldolgozóipart, hitelrendszert és utakat. Egy család birtokolhatott kis földterületet úgy, hogy a terménye számára nem talált megfelelő vevőt. Az egyéni szabadság és a megélhetés biztonsága között ezért a kilencvenes években is maradhatott súlyos feszültség.

Maliq története különösen alkalmas az eltérő korszakok összehasonlítására. A lecsapolt területeken létesített mezőgazdasági és ipari rendszer hosszú ideig sok embernek biztosított munkát, a gyár környezetében új életformát hozott létre. A rendszerváltás után az államilag összekapcsolt termelési lánc felbomlott, a cukorgyár nem állta a megváltozott gazdasági versenyt. Az egykor a modernizáció jelképeként bemutatott üzem romos épületei később a veszteségek emlékeivé váltak. A helyiek számára mindkét korszakhoz kötődhettek személyes sikerek és csalódások: a korábbi munkahely elvesztése nem feltétlenül jelentett politikai nosztalgiát, és a piacgazdaság nehézségeinek kritikája sem azonos a diktatúra igazolásával.

A diktatúra idején a kivándorlás tiltása és a határ szigorú őrzése hozzátartozott az állam ellenőrző hatalmához. 1990 és 1991 után viszont a távozás sokak számára a megélhetés legfontosabb lehetősége lett. Az olasz és görög városokban munkát találó albánok pénzt küldtek haza, házak építését finanszírozták, rokonokat segítettek, és olyan fogyasztási szokásokat hoztak magukkal, amelyeket korábban csak külföldi műsorokból ismerhettek. A kivándorlás így egyszerre volt az új szabadság egyik legkézzelfoghatóbb eredménye és a hazai gazdaság gyengeségének bizonyítéka. A családok gyakran úgy jutottak anyagi segítséghez, hogy közben évekre elszakadtak egymástól.

A kilencvenes évek Albániájának gyors változásai közepette sokan az oktatásra, a szakmai tudásra és a nyelvismeretre építették jövőjüket. A diktatúra idején az iskolai előmenetel lehetőségeit a politikai besorolás is meghatározhatta, a határok megnyílása után viszont az idegen nyelvek ismerete egészen új esélyeket kínált. A televízión keresztül megismert olasz nyelv például néhány fiatalnak megkönnyíthette a kommunikációt a kivándorláskor, bár a nyelvtudás szintjéről és elterjedtségéről csak kutatások alapján szabad általánosítani. A tájékozódási lehetőségek kitágulása nem

HÁTTÉRGYÁR

szüntette meg az egyenlőtlenségeket, de átalakította, milyen képességek jelenthettek előnyt.

Az 1997-es piramisválság a történeti folyamat egyik legsúlyosabb próbája volt. A tömeges befektetési döntések hátterében szerepet játszott az anyagi felemelkedés iránti vágy, a pénzügyi tapasztalat hiánya és az informális vállalkozások iránti bizalom. Az új állam szabályozási és felügyeleti hiányosságai, valamint a pénzgyűjtő cégekhez fűződő politikai kapcsolatok azonban közvetlen felelősségi kérdéseket vetnek fel. Chris Jarvis értelmezésében a piramisjátékok problémája korántsem volt kizárólag albán sajátosság: fejlettebb gazdaságokban is kialakulhattak hasonló csalások, amelyek működését elsősorban az intézményi ellenőrzés és a jogérvényesítés korlátozhatja. A múlt hatása tehát fontos magyarázó tényező, de önmagában nem elegendő.

A könyvben végigkövetett négy és fél évtized alatt az albán társadalom tagjai újra és újra olyan döntésekkel szembesültek, amelyek lehetőségeit a politikai rendszer korlátozta. Hol lakhatnak, hol dolgozhatnak, tanulhatnak-e tovább, hozzájutnak-e egy televízióhoz, és mit mondhatnak ki hangosan? A kommunista vezetés számos döntést központilag szabályozott, miközben a hétköznapi emberek szívességekkel, alkalmazkodással,

családi munkával és olykor szabályszegéssel tágították saját mozgásterüket. A kilencvenes években sok korábbi tilalom megszűnt, de a gazdasági bizonytalanság és a gyenge intézményrendszer új korlátokat hozott. Az emberek alkalmazkodóképessége mindkét korszakban létfontosságú maradt, még ha az alkalmazkodás feltételei egészen mások lettek is.

A történeti emlékezet sokszor a leglátványosabb képeket őrzi meg. A betonbunker, a bekerített határ, az üres polc vagy a fegyveres 1997-es utca önmagában erős szimbólum. Mögöttük azonban azok a csendesebb történetek húzódnak, amelyeket levéltári iratok, családi visszaemlékezések és terepkutatások segítségével lehet megközelíteni. Egy boltvezető elosztási listája, egy szövetkezeti dolgozó hajnali indulása vagy egy gyerek első találkozása a televízióval legalább annyit elárul a korszak működéséről, mint a pártkongresszusok határozatai. Ezekből a részletekből rajzolódik ki a rendszer mindennapi tapasztalata, ahol a történelmi fordulatok nem elvont folyamatként, hanem az otthoni élet megváltozott feltételeiként jelentek meg.

Az albán történet tanulságai túlmutatnak az ország határain, de nem szabad általános társadalmi törvénnyé alakítani őket. A különböző közép- és kelet-európai

államokban a kommunista korszak más intézményeket, eltérő gazdasági kapcsolatokat és különféle helyi tapasztalatokat hagyott maga után. Albániában az elszigetelődés különös mértéket öltött, ezért a rendszerváltás utáni nyitás sok területen rendkívül gyors volt. A politikai szabadság és az állam működőképessége közötti különbség itt különösen jól érzékelhetővé vált. A szabad választás, a sajtó és a gazdasági kezdeményezés nélkülözhetetlen lehetőségeket nyitottak meg; megőrzésükhöz ugyanakkor kiszámítható szabályokra és olyan intézményekre volt szükség, amelyeknek korábban nem alakult ki tartós társadalmi gyakorlata.

Amikor a történet végén visszatérünk a padlásantennához, már nem kizárólag a tiltott olasz műsorok jutnak eszünkbe. Az antenna a tájékozódás iránti igény, a kíváncsiság és a családon belül megőrzött külön világ jelképe is. Az emberek a képernyőn olyan országokat láthattak, amelyek létezéséről tudtak, de amelyekbe nem utazhattak el szabadon. Néhány évvel később ezeknek az országoknak az utcáin dolgoztak, családtagokat látogattak, vagy éppen az oda vezető hajókon kerestek menedéket. A szabadság valóságos lehetőséggé vált, de ára és társadalmi következményei sokkal összetettebbnek bizonyultak annál, mint amit

HÁTTÉRGYÁR

egykor a televízió képei sejtettek.

A kommunista Albánia történetét ezért mindenekelőtt az ott élők történeteként érdemes megőrizni. Olyan emberekéről, akik dolgoztak, gyermeket neveltek, szerettek, vitatkoztak és gyászoltak a politikai rendszer szabályai között; akik maguk is különbözően viszonyultak a hatalomhoz, és akikre az ország megnyílása után sem vártak egyforma lehetőségek. A diktatúra és az állami összeomlás között húzódó történelmi összefüggések megértéséhez a hatalom intézményeinek vizsgálata szükséges, de a mindennapi élet tapasztalatai nélkül hiányos maradna a kép. A földek, a gyárak, a konyhák, az iskolák és a televíziók története együtt mutatja meg, mit jelentett albánnak lenni a huszadik század második felében.

Az albán kommunizmus örökségének megítélését megnehezíti, hogy az emberek gyakran különböző korszakokat hasonlítanak össze. Az egyik visszaemlékező az állami munkahely kiszámíthatóságát emeli ki, a másik a sorban állást, a besúgóktól való félelmet és a lakóhely megválasztásának korlátait. A kilencvenes években munkanélkülivé vált ember számára a korábbi foglalkoztatás biztonsága valódi veszteségként jelenhetett meg, miközben a diktatúra politikai

elnyomását változatlanul elítélhette. Az emlékezetben jelen levő ellentmondásoknak ezért a könyv végén is helyet kell hagyni; történetileg félrevezető volna az egész korszakot egyetlen érzelmi ítéletre egyszerűsíteni.

A családi kapcsolatok tartósságát a kommunista időszak különösen erősen próbára tette. A rokonság segítséget nyújtott a hiánycikkekhez, a gyermekfelügyelethez vagy a munkalehetőséghez jutásban, de a politikai ellenőrzés miatt a közeli ismerősökkel szemben is kialakulhatott bizalmatlanság. A rendszerváltás után ezek a hálózatok új feladatokat kaptak: támogatták a külföldre indulókat, közvetítették a hazautalásokat és segítették az új vállalkozásokat. Ugyanakkor nem pótolhatták teljes egészében a megbízható bankrendszert, az ellenőrző intézményeket és a független igazságszolgáltatást. A személyes segítség és a jogbiztonság eltérő társadalmi szerepének különbsége az 1997-es események után különösen élessé vált.

A televízióról szóló kezdőtörténet innen nézve a történelmi korszakváltás egyik jelképe lehet. A külföldi adások az 1980-as években sok albán számára egy számukra elérhetetlen világról közvetítettek képeket, 1991 után viszont százezrek találkoztak személyesen a

külföldi munkavállalás és letelepedés nehézségeivel. A reklámokban és szórakoztató műsorokban látott bőség nem feltétlenül felelt meg a bevándorlók életének, de hozzájárult a lehetőségekről alkotott elképzelések kialakulásához. Az egykori padlásantenna ezért nem valamiféle előre elrendelt demokratikus átalakulás bizonyítéka, hanem annak emléke, hogy a legszigorúbb politikai ellenőrzés mellett is léteztek a külvilággal kapcsolatot teremtő emberi gyakorlatok.

HÁTTÉRGYÁR

Kronológia, 1944–1997

1944

A kommunista irányítású partizánmozgalom megszerzi az ország feletti hatalmat; Enver Hoxha a politikai rendszer központi szereplője lesz.

1945–1946

Földreform, államosítások és a politikai ellenzék felszámolása. 1946-ban kikiáltják az Albán Népköztársaságot.

1946

Megkezdődnek a maliqi mocsár lecsapolásához kapcsolódó nagy állami munkálatok.

1948

Albánia szakít Tito Jugoszláviájával, és szorosabban a Szovjetunióhoz kapcsolódik.

1950-es évek

Iparosítás, kollektivizálás, az oktatási és egészségügyi intézményrendszer fejlesztése; a politikai ellenőrzés és az állami elosztás megerősödik.

HÁTTÉRGYÁR

1960–1961

Kiéleződik, majd intézményes szakításhoz vezet az albán–szovjet konfliktus; Kína lesz Albánia legfontosabb külső támogatója.

1967

Országos vallásellenes kampány: a nyilvános vallásgyakorlást felszámolják, vallási épületeket bezárnak vagy más célra alakítanak át.

1973

A pártvezetés kulturális és ideológiai tisztogatásokkal lép fel a nyugatinak és liberálisnak minősített hatások ellen.

1976

Új alkotmány rögzíti a szocialista államrend alapelveit és az ateista állami ideológiát.

1978

Megszakad a kínai támogatási viszony; az önellátás és a nemzetközi elszigeteltség súlya növekszik.

1981

Mehmet Shehu miniszterelnök halála után újabb vezetői tisztogatások következnek.

1985. április

Meghal Enver Hoxha; utódja Ramiz Alia.

HÁTTÉRGYÁR

1989

A kelet-európai átalakulások hatása Albániában is érzékelhető; az ellátási és gazdasági nehézségek súlyosak.

1990. július

Albánok ezrei kérnek menedéket külföldi nagykövetségeken Tiranában.

1990. december

Diáktüntetések és politikai tiltakozások nyomán engedélyezik a többpártrendszert.

1991. március

Az első többpárti parlamenti választásokon a korábbi állampárt nyer; az ország gazdasági és politikai válsága folytatódik.

1991. augusztus

A Vlora nevű hajóval menekülők ezrei érkeznek az olaszországi Bariba.

1992. március

A Demokrata Párt megnyeri a parlamenti választást; Sali Berisha válik az új korszak meghatározó vezetőjévé.

HÁTTÉRGYÁR

1993–1995

Gyors gazdasági növekedés és privatizáció mellett tartósan gyenge bankrendszer és szabályozási hiányosságok maradnak.

1996

A piramisjáték-jellegű pénzügyi társaságok rendkívüli hozamokat ígérnek; a befektetői láz tetőzik.

1996. november

A Sude társaság fizetésképtelenségével megkezdődik a befektetési konstrukciók látványos összeomlása.

1997. január–március

A veszteségek miatti tüntetések erőszakba fordulnak, különösen délen; fegyverraktárakat fosztanak ki és megrendül az állami ellenőrzés.

1997. március

A kormány lemond; átmeneti koalíciós kormány alakul.

1997. április

Megkezdődik az olasz vezetésű, többnemzetiségű Alba hadművelet, korlátozott mandátummal a humanitárius segítségnyújtás biztonságáért.

HÁTTÉRGYÁR

1997. június–július

Előrehozott választások, szocialista győzelem; Fatos Nano kormánya és Rexhep Meidani elnöksége mellett megkezdődik a stabilizáció.

HÁTTÉRGYÁR

Fontosabb szereplők

Enver Hoxha (1908–1985)

Az albán kommunista pártállam meghatározó vezetője, a diktatúra névadó alakja; több évtizeden át a politikai döntések központjában állt.

Ramiz Alia (1925–2011)

Hoxha utóda a párt élén; az 1980-as évek végének válságát és az 1990–1991-es politikai átmenetet vezette.

Mehmet Shehu (1913–1981)

Hosszú időn át miniszterelnök és Hoxha közeli munkatársa; halálát belső párttisztogatások követték.

Sali Berisha (1944–)

A rendszerváltás utáni albán politikai élet kiemelkedő szereplője; 1992-től államfő, az 1997-es válság idején is hivatalban volt.

Fatos Nano (1952–)

A szocialista ellenzék vezető alakja, az 1997-es választások után kormányfő.

Rexhep Meidani (1944–)

Az 1997-es politikai rendezés után megválasztott albán köztársasági elnök.

HÁTTÉRGYÁR

Vehbi Alimuçaj

A VEFA nevű társaság vezetője; a piramisjáték-válság egyik legismertebb vállalkozója.

Maksude Kademi

A Sude elnevezésű pénzügyi konstrukció szervezője; fizetésképtelensége 1996 őszén a válság korai jele volt.

Rrapush Xhaferi

A Xhafferi néven emlegetett pénzügyi társaság szervezője, amely tömeges befektetői kört szerzett.

Lea Ypi (1979–)

Albán származású filozófus és író; gyermekkori visszaemlékezése a késői kommunizmus és az átmenet személyes tapasztalatát rögzíti.

Artan R. Hoxha

Történész, a maliqi régió és a szocialista vidéki átalakulás kutatója.

Clarissa de Waal

Antropológus, az 1990 utáni albán társadalom és a vidéki élet terepmunkán alapuló kutatója.

Elez Biberaj

Politológus és történeti elemző, a rendszerváltás és a demokratizálódás folyamatának kutatója.

HÁTTÉRGYÁR

Blendi Fevziu

Újságíró és szerző, Enver Hoxha életrajzírója.

Russell King és Julie Vullnetari

A kommunista Albánia vidéki hétköznapjait és a hiánygazdaság működését szóbeli történeti interjúkkal feldolgozó kutatók.

Chris Jarvis

Közgazdász, az albán piramisjáték-válságot elemző IMF-tanulmány szerzője.

HÁTTÉRGYÁR

Felhasznált irodalom és források

Biberaj, Elez: Albania in Transition: The Rocky Road to Democracy. Westview Press, 1999.

de Waal, Clarissa: Albania: Portrait of a Country in Transition. I.B. Tauris, 2005.

Fevziu, Blendi: Enver Hoxha: The Iron Fist of Albania. I.B. Tauris, 2016.

Hoxha, Artan R.: Sugarland: The Transformation of the Countryside in Communist Albania. Central European University Press, 2023.

Jarvis, Chris: The Rise and Fall of the Pyramid Schemes in Albania. IMF Staff Papers, 47. kötet, 1. szám, 2000, 1–29.

King, Russell – Vullnetari, Julie: From shortage economy to second economy: An historical ethnography of rural life in communist Albania. Journal of Rural Studies, 44 (2016), 198–207.

Ypi, Lea: Free: Coming of Age at the End of History. Allen Lane, 2021.

HÁTTÉRGYÁR

United Nations Security Council: Resolution 1101 (1997), 28 March 1997. A többnemzetiségű védelmi erő mandátuma.

OSCE/ODIHR: Republic of Albania, Parliamentary Elections, 29 June and 6 July 1997. Választási megfigyelői jelentések.

HÁTTÉRGYÁR

A világ a padlásantennán át

Albánia évtizedeken át Európa legzártabb országa volt. Mégis akadtak rések a falon: egy padlásra rejtett antenna, egy elcsípett olasz adás, egy titokban továbbadott hír. Ez a könyv a hétköznapi emberek szemszögéből mutatja be, milyen volt az élet Enver Hoxha diktatúrájában: a hiánygazdaság, a megfigyelés, a vallásüldözés, a családi túlélési stratégiák és a mindennapi alkalmazkodás világát.

A történet 1944-től 1997-ig követi Albániát, vagyis nemcsak a kommunista rendszer működését idézi fel, hanem azt is megmutatja, miként vezetett a zárt világ öröksége a rendszerváltás utáni összeomláshoz és a piramisjátékok válságához.

Dokumentumokra, visszaemlékezésekre és történeti kutatásokra épülő társadalomtörténeti feldolgozás.



HÁTTÉRGYÁR

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.